95 kop.

Enn Kreem KAKS RÜÜMI

KAKS RÜÜMI

Enn Kreem

Enn Kreem

KAKS RÜTMI

TALLINN
«EESTI RAAMAT»
1987

E
K 73

Kujundanud A. Tali

K 4702700200—364
901(15)—87 TL—4—9—87 © Kirjastus «Eesti Raamat», 1987

I

Vuhh-vuhh-vuhh ... vuhh-vuhh-vuhh ... Kaugemad tee-äärsed postid seisid nagu paigal, ühel hetkel pistsid nad vastu tormama, muutudes päris lähedal ühtlaseks valgeks lindiks. See oli vist üks pikemaid kaitsepostide rivisid üldse. Minu silmade ees kihutasid nad teist korda ... täpsemalt kaaludes siiski esmakordselt, sest kel oli tookord ekskursioonibussis aega kraavikaldaid vahtida, kuigi siinkohal pidi meie rähklev, lõõpiv, naerev seltskond küll vist pausi pidama: tegemist oli ikkagi Eestimaa kõige ainulaadsema ehitisega, tammiga üle mere.

Üldiselt tundsin ma vähe seda maanurka. Abituuriumiekskursioon oligi mu ainuke meretagune reis. Mõte lahutavast merest pani muigama, sest see oli ema peamine argument mu tulevase töökoha vastu. Eks emake andnudki tõuke, et nüüd siin bussis istusin. Niipea kui ta alustas marulist tegevust minu Tallinna jätmise nimel, kui selleks värvati kõik tuttavad ja tuttavate tuttavad, oli mul selge, et valin endale kõige kaugema kolka.

Ega ma pingereas väga lõpus olnudki, Tallinna kohti oleks võinud ka ilma protektsioonita saada. Aga ema tahtis asjade kulgu omamoodi mõjutada. Tema hoolitsus kihutas mind vastassuunas. Mulle oli järsku kõrini hommikupudrust, nagu nõiaväel kordaseatud voodist, puhaste sokkide-särkide virnadest kappides, iseenesest taskusse ilmuvatest triigitud rätikutest. Vajasin iseseisvust ja selle võis saada vaid suunamisega.

«Omal pärida kolmetoaline korter Keldrimäel, sina aga lased ennast Tšuktšimaale saata,» hädaldas emake. «Ütle parem Beringi saarele,» lõõpisin vastu. Selle peale jäi ema vait: ta kuulis vist Beringi saarest esmakordselt, Saaremaa aga oli memme meelest veelgi kaugemal.

Orissaares tuli bussi kena kraps naisehakatis. Nii ma just mõtlesin. Puusad pressitud teksaspükstesse, moekas pluus ei jätnud pakatamiseni küpsest büstist midagi varjule. Lummav pilt! Saarepiiga? Jajaa, ka mina tundsin ühte sellist, teadsin nüüdki, sest ega kursusekaaslased üksteisele enam võõraks jää. Aga üksvahe tundsin teda rohkem kui teisi tütarlapsi. See oli siis, kui ta erutusest murduval häälel luges lavalt: «Saare naine — nii ta meie ette astub sajandite hallilt teelt . . .» Tal oli peas terve Vaarandi poeem. Piiga tuligi konkursi laureaadiks. Nüüd oli sellest vaid mälestus. Viimasel kursusel läks Saarepiiga äkki mehele, pärast lõpetamist määrati kaasad Setumaale. Seal sünnitab Saarepiiga kümme last, minu kujutluses pidi tal ikka kole palju lapsi olema. Vähemalt pooled neist tulevad ema moodi: lopsaka ihuga esimesed sopranid. Nii sigineb uus leelotajate põlvkond Setumaale.

Olin vist end unustanud liiga üksikasjalikult Orissaare neiu pluusi kumerusi silmitsema. Ta tundis minu pilku, punastas ja hakkas nihelema. Teolt tabatud, oli ka minul ebamugav. Seepärast asusin hoolega bussiaknast välja vahtima. Siin paistsid jälle majad, algas akadeemik Ariste järgi nime saanud küla, või oli see hoopis vastupidi? Üks viit näitas üle tee — «A. Kuuli sünnikoht».

Igas maakohas on oma suurused. Võib-olla oli too Kuul mõni kirjatorkija, laulutegija või muidu tähtis tegelane. Minu kõrvu pole selle mehe nimi igal juhul ulatunud. Omateada ei olnud mu silmaringil just viga. Püüdsin seda üliõpilaspõlves sihikindlalt arendada. Mõnikord lugesin märksõnade kaupa entsüklopeediaid ja leksikone, nii et aju hall mass infotulvast punaseks läks. Tahtsin selles tuhinas treenida endast nupuatleeti, kes oskab välkkiirelt vastata mis tahes küsimusele. Tol korral olid ihaldusväärseks eeskujuks mälumängurid, kes televiktoriinides publikut pahviks lõid. Üsna pea aga jõudsin äratundmisele, et nende pseudoteadmistega pole igapäevases elus midagi peale hakata.

Kuid ajalooõpetaja jaoks peaks silmaringi vist küll piisama: süda tunneb, et natuke rohkemgi, mitmest viktoriinist autasudki saadud. Küsimus Ariste mehe Kuuli kohta oleks aga kindla peale nullpunkti toonud.

Nüüd, mil kõrgkool seljataga ja diplom taskus, vaatasin paljudele asjadele hoopis teise pilguga. Aukartus teadmiste ees kadus viimastel aastatel kuskile ära. Võib-olla

võtaksin mütsi maha veel matemaatikute ees, kelle tegevusest ma midagi ei taipa. Kahjuks ei kuulu ajalugu eksaktteaduste hulka. Nagu inimene vormis jumala oma näo järgi, nii vormib ta ajalugugi oma tahtmist mööda. Objektiivsus on parajasti seal, mis nurga alt ühte või teist sündmust vaadeldakse.

Minu jaoks teise aegkonda suundunud Saarepiiga näis juhtivat mu pilku tema kodukandis. Tee ääres oli viit — «Maria Ellami haud». See nimi tuli mulle täna juba teist korda ette. Varem teadsin, et tegemist on reaalse isikuga, kes hukkus Saaremaa ülestõusu ajal. Et ta aga just siinkandis maetud oli, sellest polnud mul aimugi.

Ajaloos õpetatakse päris põhjalikult Euroopa ja NSV Liidu minevikku, Eestimaa omast aga jäävad võrdlemisi pealiskaudsed teadmised. Kuidas küll on võimalik ilma sünnikoha vundamendita tunnetada kaugemat aega ja ruumi? Nüüd, täisväärtusliku õpetajana, peaksin mina seda viga parandama.

Mõtted keerlesid kui teelint bussi ees. Esimese poole matkast olin tukkunud. Nüüd sain virgeks — uued maastikud erutasid meeli, tekitasid kujutelmi tulevasest töökohast, praegu veel tundmata kolleegidest ja õpilastest. Nii ma ei märganudki, mil teekond otsa sai.

Seisin järsku nagu taevast sadanu Kingissepa bussijaamas, seljakott riidekraamiga üle õla, kummagi käe otsas kohver. Polnud õrnematki ettekujutust, kas minna vasakule, paremale või mõnes muus suunas. Küsisin teed, mida selles linnas vist harva tehakse, sest küsitav mõõtis mind pika pilguga, olles rabatud inimesest, kes ei tea isegi seda, kus asub keskkool. Tema teejuhatus oli nii põhjalik ning õ-sid ja mürdesõnu täis, et lõppkokkuvõttes ei saanud ma enam millestki aru.

Tõdesin esmakordselt, kui mugav on väikelinn: eksimistele vaatamata seisin poole tunni pärast oma tulevase direktori töölaua ees. Esimesel pilgul paistis mu ülemus kuidagi vormitu. Ta raske neljakandiline kere hallis läikima kulunud ülikonnas seisis tooli käetugede vahel liikumatult. Sama jäigalt püsis paigal direktori hiigelsuur läikiva kiilaspoolega pea, mis näis algavat otse õlgadelt. Kinemaatilised osad selles raidkujus olid väikesed lühikeste kollaste sõrmedega käed laual pabereid siblimas ja suu, mis liikus ilmekalt nagu multifilmis.

«Ning,» ütles direktor.

«Vabandust?»

«Minu nimi on Alfred Ning.»

Olin kuulnud, et saartel tuleb sageli ette imelikke jutustavaid või iseloomustavaid perekonnanimesid. Kuid et siin nendeks isegi sidesõnu kasutatakse — see uudis ajas vastupandamatult naerma ja mul oli enda talitsemisega tükk tegemist. Tegelikult võis Ning ka mujalt tulnuk olla, sest ta hääldas neid kaarekesega tähti kaunis mandri moodi.

«Tore-tore — olete nüüd neljas mees selles kanakarjas. Pealegi põhiaine õpetaja! Puutööd ja sõjalist annavad ka mehed. Pensionärid küll, aga ikkagi mehed. Suitsu teete?» Ta nihutas minu poole «Priima» paki.

«Tänan, ma ei suitseta.»

«Teil, noortel, on paljud asjad teisiti kui meil,» ütles Ning suitsupilve pea kohal laiali vehkides. «Ei mäleta täpselt, millal seda mõistma hakkasin, aga ühel päeval oli järsku selge, et teksaste ja nahkjakkide põlvkond näeb elu teistmoodi. Pedagoogile on sellise tõe leidmine väga tähtis, muidu noorematega kontakti ei saa.»

Kuna ma ise ka nimetatud põlvkonda kuulusin, siis pidasin paremaks vait olla. Milleks filosofeerida pensionieelse raidkujuga? Kuidas me teineteist mõistma hakkame, seda näitab üsna peatselt ju elu ise. Direktori märge põlvkondadest oli sissejuhatus pikemale moraalijutlusele. Ühes sellega püüdis Ning tõestada, et karmid koolinõuded ei tule mitte tema vanameelsusest, vajadusest säilitada oma põlvkonna traditsioone, vaid et need on üldkehtivad asjad, mis püsivad sama kaua kui koolgi.

Mul on lasteaiast saati komme mõelda õpetlike teemade ajal teistele asjadele. Arutlesin nüüd Ningi monoloogi saatel, kuidas koos põlvkondadega muutub arusaam kõlblusest, ka pedagoogide moraal ning eetilised tõekspidamised. Alles see oli, kui õpetajaid šokeerisid pikad lakad ning rockmuusika. Nüüd on paljud jälle hädas kiilakate ja breigiga. Peamised vastased ilmuvad juba toonaste pikajuukseliste põlvkonnast. Ja kes teab, mis paari aasta pärast meid kõiki ootab! Mina püüan nende võitlustega mitte kaasa minna, igal juhul niikaua, kuni pole saabunud lõplik lubjastumine. Mis aga puutus Ningi konkreetsesse üksikkõnesse, siis vaevalt mul seda üldse tarvis läks. Esialgu ei kavatsenud ma end avalikus kohas purju juua, sekkuda kaklusse, tänavail suitsuga ringi joosta — olin ju mittesuitsetaja. Ka lugematuid naisõpetajaid polnud mul

plaanis hakata üksteise järel «tarvitama» (Ningi väljend), neile äravõtulubadusi jagama, linna peal salongilõvi mängima.

Siinkandis tundvat kõik inimesed üksteist, lapsevanemad jälgivat õpetajaid eriti hoolega. Pedagoog ei tohtivat anda ettekäideteks kõlbelisel pinnal ühtegi põhjust.

Direktor oleks pidanud ise taipama, et seljakoti ja kohvritega inimest huvitab hoopis rohkem öömaja. Lõpuks ei pidanud ma vastu ja küsisin otse:

«Kus ma elama hakkan?»

«Kannatage ikka natuke, kõik küsimused võtame järjekorras.»

Ometi peatas minu vahelehõige Ningile ilmset mõnu pakkuvad piruetid selle ümber, kuidas üks noor ja vallaline meesh ing peab suures naisteperes elama hakkama. Selgus, et «korteriküsimus oligi järgmine». Päriskorterit polevat saada. Üldse olevat pedagoogidel korteritega kitsas. Ning teatas seda vandeseltslaslikult madala häälega nagu suurt uudist. Enne kolme aastat polevat kooli seisukohast üldse mõistlik hakata linnalt korterit taotlemagi, sest paljud lähevad pärast kohustuslikku aega mujale.

Pika ja pessimistliku sissejuhatuse peale selgus, et minule on varutud siiski kööktuba, mitte küll esmaklassiliste mugavustega, kuid eelmine valdaja — kolmeliikmeline õpetajapere — elanud seal üheksa aastat ja alles tänavu juulis õnnestunud nad kastmajja paigutada.

Teejuhiks sain kooli majandusülema, kelle käes olid ka minu korteri võtmed. Too prullakas pensionieelik või ehk juba pensionil olev naisterahvas keeldus sammugi jala astumast. Ootasime mitukümmend minutit linnaliini bussi, et vaid paar peatust sõita. Minu arusaamise järgi viis bussiliin tulevasest elupaigast pigem kaugemale. Jala minnes oleksime kindlasti jõudnud kaks korda kiiremini Tori kanti puulobudike rajooni.

Esimene pilt masendas: tumeroheline ühekorruseline puumaja, logisev laudtrepp, uks, mis oli isegi suve lõpul niiskunud, tilluke aken, pragunev pliit, neli lagedat seina, laest rippumas läbilõigatud elektrijuhe. Nurgas külmaveekraan, selle all ei tea mis ajast pärit pooliku paja kujuline ilmatu sügav kraanikauss. Kõik oli labaselt läikiva õlivärviga üle võõbatud: põrand kasarmupruun, lagi, kraanikauss, uksed, aknad, soesein polikliinikuvalged.

Mulle viirastus hetkeks mahajäänud kodu Keldrimäel,

ema, kellele lubasin igal õhtul helistama hakata. Elades kõigi mugavustega korteris, on inimesel mulje, et ka kõik teised elavad samades tingimustes. See mõte ajas mind praegusel hetkel muigama. Majandustädi tõlgendas mu ilme muutust omamoodi:

«No kas meeldib?»

«Täitsa vahva,» kiitsin oma nelja korda kolme meetrit. Ja mis mul viriseda oligi, sain ju lõpuks täiesti iseseisvaks inimeseks. Ise olin seda igatsenud, nüüd tuli ise ka elu sisse seada.

«Kui teil esialgu magamisasju pole, saate need internaadist laenata. Täna just koolile auto tellitud, võite kohe ära tuua.»

Nii laenasin internaadist raudvoodi, madratsi, teki, padja, kaks taburetti, õpilase öökapi — ühe hoobiga kogu mööbli. Täiskomplektist puudus vaid laud. Rõõmu elu esimese isikliku pinna üle see ei varjutanud. Otsustasin laua ise kombineerida — nagu paljudes üliõpilaste vigvamites.

Pakkisin asjad niipalju lahti, kui oli esialgu mõtet. Vannilinaga ei osanud midagi peale hakata, sest pesemisvõimalused majas puudusid. Aga siis tuli hea idee — paari knopka toel sai linast suurepärane aknakardin.

Nautisin iseseisvust, vaba voli otsustada. Mitte keegi polnud mu mõtteid suunamas, minu tegevuse üle aru pärimas, mind keelamas-käskimas. Võisin elada nii, nagu pähe tuleb, kas või keset tuba kurgipeenra teha, olla söömata nii kaua, kui nälg laseb, minna ja tulla mis tahes kellaajal, ilma et keegi selliste kommete peale isegi nina kirtsutaks.

Vabadusejoovastus pani pea ringi käima. Esimese hooga ei teadnud ma, kuidas seda iseseisvust kõige otstarbekamalt kasutada. Heitsin vedrupõhjaga õpilasvoodisse ja kuulatasin vaikust. Kuskil kaugel, võib-olla mõnes teises linnaosas klähvis koer, muid hääli ei olnud.

Kakskümmend kolm aastat ümbritses mind huugamine ja kära. Õhtul, kui tänavamüra vaibus, alustasid tööd TV-kanalid. Pisikesest peale lugesin lehti nii, et samal ajal üürgas nina ees teler, selja taga raadio. Emakese arvates pidi selline infotulv arendama silmaringi. Lapsele tuli lubada kõike, millest tema oli omal ajal ilma jäänud, ajalehtedest, raadiost, telerist rääkimata. Palju ma tema aja inimestest nüüd parem ja targem olin, jäi muidugi teiste otsustada . . . Ehk oli see info kuskile nii sügavale ladestunud, et ma ei osanud seda enam välja kaevata.

Siin polnud järsku enam ühtegi müratekitajat ega ka infoallikat. Eriline vaikus kurdistas, tegi natuke nõutuks. Esialgu tajusin ses tühjuses ähvardustki, olin pingul nagu suurema mürtsu ootel. Ainult intensiivne mõtete suunamine aitas tasapisi lõdvestuda, harjuda uue keskkonnaga. Arutlesin, milliseks kujuneb tulevik siinsel saarel, millised on mu õpilased ja see naistevägi, kelle eest direktor Ning mind hoiatas. Kuidas hakkan nendega läbi saama, kui kaua ma üldse ses saarevaikuses vastu pean? Milline on siin sügis, talv, kevad, suvi? Kõik need aastaajad saarel peavad mulle koduseks saama.

Kui kaua suudab mind rõõmustada vaikus? Teleriraha koolmeistripalgast nõuab mitmeaastast kokkuhoidu. Pealegi puudub siin Tallinna valik, kuus kanalit, kust iga kell võis midagi vaatamisväärset leida. Mul polnud kaasas isegi seda trafaretset ainukest raamatut, millega mõnes raadiojutus üksikule saarele sõidetakse.

Ma polnud enam ammugi nii naiivne, et hakata tegema suuri sõnu elu eesmärgi ümber. Loomulikult elab igaüks, kuidas jaksab ja mismoodi saab. Kuid mingi siht peab inimesel ikka olema, et ta teaks, mis suunas minna, mille järgi annaks verstaposte lugeda. Ma ei tahtnud leppida, et need postid oleksid vaid vanust lisavad aastad.

Siiamaani püstitas eesmärgi õppimine, mis klass või kursus seljataga, seda lähemale tuli kooli lõpp, küpsus, iseseisvus. Aga mis asus teispool kuueteistkümne aastaga saavutatud tähist, selle peale ma varem ei mõelnud.

Nüüd hakkan päev päeva järel käima koolis, istuma koosolekutel. Need päevad erinevad üksteisest vahest selle poolest, et kord on kaks tundi, siis jälle viis või kuus. Tunnid aga erinevad niiviisi, et ühes räägin uusajast, teises antiigist. Aga mille poolest erinevad aastad? Võiks arvata, et neile annavad kordumatu näo õpilased. Vanasti, külakoolide aegu võis see nii ollagi, et õpetaja tundis läbi ja lõhki iga oma last ning pidas neid terve elu meeles.

Meie aga elame masstootmise ning standardiseerimise ajajärgul. Nagu linnuvabriku tibud jäävad ilma kana hellast hoolitsusest, nii jääb ära ka õpetaja individuaalne lähenemine tänapäeva kasvatuskombinaadis. Tuhandepealises koolis ei suuda nende nägusidki meeles pidada.

Püüdsin arutleda, mis võiks olla ühe ajalooõpetaja suurem eesmärk. Kas oskus õpilastele nii värvikalt fakte seletada, et nad neid kogu elu meeles peaksid? Kui palju on

tarvis tuleviku ehitamiseks minevikku mäletada? Siin peaks olema mingi mõistlik suhe, liigne mineviku ees kummardamine piirab üldist arengut. Miljoniaastase inimühiskonna ajaloo vältel pole kunagi vana põlvkonna püksid uue jalga sobinud. Mida kiirem on areng, seda järsem tuleb põlvkondade piir, erinevamad nende rütmid.

Olemine iseloomustub ju lõppkokkuvõttes rütmidega. Igal eluhetkel elame eri rütmis. Hingamine, südametuksed, meie silmade liikumine, öö ja päeva tsükkel, purustamine ning loomine, kõik siin maailmas on rütmiline. Ajaloos peavadki olema talletatud eri aegade rütmid.

Ningile olen mina mingist müstilisest nahkjakkide põlvkonnast. Ei tea, kuidas kunagi tema enda oma nimetati? Mul jääb üle vaid vanu pilte meenutades mõistatada: kalifeepoisid, lapipluusides löömamehed, prullakad lipsukandjad — või tont neid teab. Viimane nahkjakkide põlvkond oli revolutsiooni ajal. Ma ei hakka muidugi end nendega võrdlema, ei sõjaaegsete ega selle järgsete kalifeekandjategagi. Kuid mingit alaväärsuskompleksi ma ka ei põe. Ühele põlvkonnale toob ajalugu suuremaid katsumusi kui teisele, sellepärast ei saa veel ühte teisest paremaks pidada. Oleks meile need hädad kaela langenud, oleksime meiegi osanud võidelda. Nüüd jääb mul üle jutustada lastele eelnevate põlvkondade tegudest.

Kuid mis on ikkagi ühe ajalooõpetaja suurem eesmärk peale igapäevase koolitöö? Aidata kaasa, et Eestimaale tekiks rohkem ajaloolasi?

Väljas hakkas juba hämarduma. Augustiõhtud lähevad üllatavalt kiiresti pimedaks. Esialgu polnud mul korteris elektritki. Isegi tikud jäid ennist ostmata. Ei tulnud meelde, sest Tallinnas ei kasutatud meie peres üldse tikke.

Vaikus häiris endiselt trumminahku, laskis kuulda vere tukslemist tuiksoones. Nii läks minut, teine, küllap isegi pooltund, ilma et oleksin millelegi asjalikule mõelnud.

Kas niimoodi hakkavad veerema päevad, nädalad, kuud?

Viimastel aastakümnetel muutuvad huvid erinevate ainete vastu kiiresti nagu moed: kord on popid reaalteadused, siis jälle humanitaaralad. Olen kuulnud, et vist kuuekümnendatel aastatel sõltus kõrgkooli minek veel tugevast aineõpetajast. Hiljem purjetati enamasti koos moevooludega. Ise sattusin kaasa ajaloohoovusega. Tollal ei tulnud pähegi kaaluda, mis ja kuidas. Läksid teised, läksin minagi, pärast tegin eksameid nagu koolis ikka, ühel päeval

öeldi, et olen ajaloolane ja punkt. Nüüd tuli hakata kooliharidust tagasi maksma.

Kas mul õnnestub uusi ajaloohuvilisi produtseerida, tulevad neist ühiskonnale kasulikumad, vajalikumad inimesed kui mõned teised? Kahtlen selles sügavalt. Minu arvates on ajaloohuvi hakanud jälle tasapisi langema. See on vist ülemaailmne nähtus: jutud möödunud sõdadest ja lähenevast katastroofist on teinud noored nii hellaks, et sageli püütakse elada üldse millelegi mõtlemata. Eks ajaloos räägitagi palju vägivallast. Ajastud, mil pole sõdu, riigikukutamisi, hävinguid, salamõrvu, on ajaloo jaoks surnud epohhid.

Kas nüüd on olemas väljavaade vähemalt üheksa aastat kööktoas elada, kuhu logiseva ukse vahelt imbub kuivkemmergu haisu? Koolmeisterdada ja koolmeisterdada? Olla tunnistajaks, kuidas paljud lõpetajad lähevad sinust mööda, neist saavad tunnustatud tootmisjuhid, kunstnikud, teadurid?

Kui hakkaks väitekirja kirjutama? Kas sellel on mõtet? Iseenda jaoks kindlasti. Vaevalt aga võidaks seeläbi ajalooteadus. Ehk oleks üldse õigem võtta sihikule pedagoogika? Viimasel ajal on pedagoogika kõvasti moodi läinud. Selles voolus oleks kraadi kergem kätte saada. Aga või minust oleks moevooludega kaasaujujat . . .

Mõtteid veeretades olin unustanud emakesele helistada. Andsin talle hommikul sõna, et pärale jõudes teatan endast kohe. Ema oli minu sõnapidamisega harjunud. Nüüd võis ta juba arvata, et praam läks põhja või sõitis buss kraavi. Emake manas endale ette ikka kõige hirmsamaid ja võimatumaid variante. Võib-olla mu kallis isake omal ajal meie juurest seetõttu jalga laskiski, et pidi üle läve välja astudes iga kord täpselt ütlema, millal tuleb, ja kui ta siis ei tulnud, oli emake hüsteerikas.

Kujutlesin, kuidas ta praegu hommikumantlis, sigaret sõrmede vahel, ühest toast teise käib, meelekohti hõõrub, arvates endal olevat raskekujulise migreeni, mis ta hauda viib — ja kõik minu pärast, sest isa on migreenitekitajate seast juba ammu maha kantud. Ta ei luba sõbrannadel endale täna õhtul helistada, sest telefon peab minu jaoks vaba olema. Ema neelab kaubasoomlase käest hingehinna eest ostetud «Posivil»-kapsleid, mis küll gripi vastu peavad avitama, kuid tema teada leevendavad ka migreeni.

Sellele mõeldes hakkas mul emakesest päris kahju. Ta

oli üdini linnainimene, Tatari tänaval üles kasvanud. Tema kodus nõuti samuti aru tulekute ja minekute üle, linnast käidi väljas ainult puhkuste ajal ja sedagi ebaregulaarselt. Kõik, mis Tallinna piiridest kaugemale jäi, oli võõras, seda tuli umbusaldada, karta. Vahest oli ema hirm päritud mu vanavanematelt, kes omal ajal kolhooside eest linna asusid ja pärast — ehk peamiselt endaõigustuseks? — ei jõudnud maasonkimist ära kiruda ning püüdsid selle varjukülgi lastele ja lastelastelegi sisendada. Surres oli aga nende viimne soov, et neid koduvalla kalmistule maetaks.

Postkontoris järjekorras oodates mõtlesin, et siitpeale luban esivanemale korra nädalas helistada. Kui ta juba harjub üksinda olema, siis võib harvemategi kõnedega läbi ajada.

II

Algas uude keskkonda sisseelamine. Iga päev viibisin paar tundi koolimajas, kus peeti koosolekuid, korrastati kabinette, räägiti anekdoote sidesõnanimelisest direktorist, lugusid õpilastest. Siit sain esimesi teadmisi Saaremaa eluolust. Kuulsin, et suviti tuleb saarele ülemäära palju turiste, eriti Lätimaalt. Seepärast tekib raskusi toiduainetega. Saarlased pidasid tühjade lettide pärast süüdlasteks lätlasi, mitte aga majandusjuhte, kes ei osanud fonde jagada.

Paljudel õpetajatel oli linna lähedal «abimajand». Nemad muretsesid oma tulude pärast. Lammastega pidi viimasel ajal vähe teenima. Hoopis tulusam olevat pullikasvatus. Kümne müügist saab mis tahes auto istumise alla. Püüa sa palgast sellist summat kokku hoida! Pärast seda juttu ei võinud ma enam vaadata linna keskväljaku ümber kihutavaid pulmaautosid, mis tähelepanu tõmbamiseks signaali andsid. Autopasunad seostusid lihapullide röökimisega . . .

Kui tunnid olid lõppenud, läksin tavaliselt linnasööklasse lõunale. Õhtupooliku kulutasin ikka veel oma esimese isikliku elamispinna korrastamisele. Üsna peatselt jõudis see harrastus lõpule. Need vähesed rublad, mis

kaasas olid, kulusid märkamatult kõige vajalikuma ostmiseks, nagu teekann, kruus, varnad, lambid ja muu kilikoli. Suuremate asjade muretsemisest polnud minu palga juures esialgu mõtet unistadagi. Avastasin, et olen masendavalt eluvõõras, kuna ei teadnud isegi, mis maksab tavaline tarbesisustus. Kodus elades ei läinud sellist tarkust vaja. Seal oli kõik juba olemas.

Nüüd valmistas mööblipood ebameeldiva üllatuse: alla sadat rubla polnud midagi saada. Juhul kui mul õnnestukski aastas selline summa palgast säästa, siis läheks see kõigepealt riiete, jalanõude ja teiste kiiresti kuluvate asjade hankimiseks. Jõudsin äratundmisele, et ajutisest pole midagi püsivamat: laenatud vedrupõhjaga voodi jääb seniks minu kätte, kuni selles vigvamis elan. Piiratud võimaluste tunnetamine jahutas kiiresti huvi ka korteri kaunistamise vastu.

Mul tuli leida mingi muu harrastus, et täita oma vaba aega, ja mis seal salata, peletada ka kallalekippuvat üksindust. Leidsin, et mu majandushädad ei saa takistada iseenda eest hoolitsemast. Siin oli häid võimalusi tervisespordiks. Viie minutiga jõudis linna taha karjamaale, kus tohtis kas või alasti ringi lipata.

Ka lossipark asus käeulatuses, kuid sinna pääses läbi linna. See oli väheke ebamugav, sest spordidressis sõrkijat väikelinna tänavad veel ei tundnud. Pargiteedelgi jätkus peatänava provintslik soliidsus.

Mu kolleegide juhatuse järgi olid lossivallid siinsete tervisejooksjate paradiis. Neid kasutasid kõik, kellel jätkus jaksu ja tahtmist. Seal oli tõuse ja laskumisi, pikki treppe, kus sai hüppeid teha, suuri kivikamakaid, mida võis tõugata nagu kuuli. Lossihoovis leidus ka ümberriietumisvõimalusi. Pidasin siiski targemaks need kohad enne üle vaadata, kui spordikoti kohale vean. Järjega juba lossi vallidel, otsustasin kasutada soodsat võimalust ning ka koduloomuuseumis ära käia.

Ma ei uskunud, et avastan sealt enda jaoks midagi uut, kuid ülderuditsiooni laiendamise mõttes võis ekspositsioonile pilgu peale heita. Polnud ju mu Saaremaa-teadmised just kiita. Hiljem teab õpilastele lisamaterjali juhatada. Viis aastat tagasi käisime oma ekskursiooniga muidugi ka lossis. Kõige suuremat muljet avaldas tol korral võimas ehitis, ekspositsioonist ei jäänud midagi meelde. Jooksime ühest saalist teise, süvenemiseks polnud mahti. Nende

mälestuste põhjal kujutlesin nüüd kohalikku koduloomuuseumi üpris vaese ja igavana, mida ühel diplomeeritud ajaloolasel ei pruugi kuigi tõsiselt võtta. Erialaõpetajana pidin aga seda asutust tundma.

Ühekorruselisest õuemajast väljus keskealine naisterahvas. Küsisin temalt, kus müüakse pileteid.

«Mitte kuskil. Täna on teisipäev ja muuseum suletud.»

«Ah nii,» tuli ka minul meelde.

«Kas te olete see uus ajalooõpetaja?»

«Seda küll.»

«No siis on tegemist ju kolleegiga. Ega teie kohta piletid, lahtiolekuajad ja muu seesugune käi,» hakkas naine lahkelt seletama. «Ma olin ise ka õpetaja ning leidsin nii mõnegi hea mõtte just muuseumist. Võtke võtmed ja tooge need tööpäeva lõpuks kantseleisse ära.»

Tundsin end järsku suure lossi peremehena. Mu sammud kõmasid ristikäigus vastu, nagu astunuks siin tõeline rüütel. Olin ainuke elav hing selles päratus majas. Ehk pesitses lossis rottegi — kui nad üldse elavad majas, kus midagi süüa ei ole. Hulkunud parasjagu saalides ja koridorides, jõudsin välja eksponaatideni, mis jutustasid Saaremaast.

Taimed pole minu harrastus. Keldrimäe floora ei hiilga just liigirikkusega ja ma ei usu, et Tallinna selle rajooni loodus sünnitab botaanikahuvilisi. Vitriinis olid näidised mitmesugustest imetaimedest, mis Saaremaal pidid kasvama. Mind jätsid need küll päris külmaks.

Mis vaimustust võiks tekitada luuderohi? Tavaline, võrdlemisi luitunud väänkasv, muud midagi. Ka saare geoloogilised iseärasused ei imponeerinud. Ainult üks fakt pani mõtlema: saare rannik tõuseb kiirusega kolm millimeetrit aastas. Ristirüütlite sissetungi ajal oli Saaremaal hoopis teine kuju. Kümne aastaga tõuseb rand kolm sentimeetrit, sajaga kolmkümmend. See on juba midagi!

Paljudes kohtades, kus hiljuti loksus meri, laiuvad nüüd põllud. Tornimäel, mitmete kilomeetrite kaugusel rannast võib suurvee ajal veel nüüdki märgata kunagist laevasilda, sirget ja võimsat. Kesksuve ajal aga ei oska keegi seda leida kadakatest umbekasvanud karjamaal. Ulatuks meie üldine kirjaoskus keskaega, leiaksime kindla peale teateid, kes ehitasid tolle silla, kui sügav oli siis vesi, milleks seda sadamat kasutati. Nüüd aga peame leppima sakslaste, taanlaste, rootslaste ülestähendustega, kui nad

oma saaki kokku arvasid, majapidamist laiendasid. Nende võõrkeelsetest kirjadest kaevame välja iseoma ajalugu, mis muidu hoopis ähmaseks jääks.

Paberid teatavad, et XV sajandi keskel oli Maasilinnas arvel vaid üheksa püssi, pool tündrit püssirohtu, neli tündrit nooli. Sõdalaste hingekirjas nimetatakse foogti koos nelja kaaslasega, ka neli preestervenda arvati relvakandjate hulka. Soomusrüü ja hobune olid ainult foogtil ning kumpanil. Sellest võib järeldada, et kohalikud, see tähendab Põide otsa saarlased, olid oma olukorraga leppinud, ei osutanud võõrastele enam vastupanu ja elasid alistunult rahus.

Aga võib-olla ei tarvitsenud ordul suuremaid jõude Maasilinnas hoida sellepärast, et vastaseid lihtsalt enam polnud, neid elas pärast suuri tapatalguid ning haigusi orjapõlves nii hõredalt, et neli väljaõppinud ja selleks nuumatud sõjasulast said preestrite abiga neist vaevata jagu? Ka keskajal oli sõjaväe ülalpidamine kallis ja reaalse ohu puudumisel ei hakanud keegi asjata sõdureid toitma. Kirjandust nendest aegadest oli mulle seni vähe kätte juhtunud. Nüüd tundus teema järsku huvitav, seda oleks tasunud põhjalikumalt uurida.

Pärast saarlaste allaheitmist tuletatakse ajalookirjades võrreldes teiste Saaremaa paikadega rohkem meelde Põide kanti. Mitte küll sellepärast, et seal oleks sageli sõditud, kuigi, jah, isegi sõjasõitudele jäi ta nagu rohkem jalgu. Aga Põidel olid Saaremaa viljakaimad põllud. Kus rohkem saaki, seal ka suuremad tülid selle jagamise pärast.

Nagu stendid koduloomuuseumis näitavad, oli see rikas kant ka märksa hilisemal ajal peamine vastuhaku pesa Saaremaal. Kuidas seda lastele seletada? Teooria ütleb, et võrreldes teiste valdadega, kus elati ühtemoodi vaeselt, olid Põidel rikkad rikkamad ning vaesed vaesemad. Varalised kontrastid põhjustasid teravaid sotsiaalseid vastuolusid, millest said alguse mitmesugused rahutused.

Niimoodi arutades peaks Mulgimaa olema Eesti kõige revolutsioonilisem paikkond. Ajalugu seda väidet ei kinnita. Neid seadusi on raske rangelt paika panna. Pole ju tegemist täppisteadusega, vaid inimtegevusega.

Põide meeste mässumeele põhjust tuleb ilmselt kaugemalt otsida. Paljud neist käisid mandril tööl, suveks vaadati kohti Tallinnas, Riias, Peterburiski. Kellel vedas, sõitis laevadel pool maailma läbi. Koju toodi kaasa ka suure

ilma mõtted ning ideed, mis paikse mulgi talumeheni ei ulatunud. Ringirändamine arendas keelteoskust, suhtlemist teiste rahvastega, mis omakorda aitas laiendada hooajatööliste sotsiaalset silmaringi.

Kuid isegi sellest ei piisa Põide meeste mässumeelsuse seletamiseks. Sõrulasi käis ju hoopis rohkem väljast teenistust otsimas. Mandril saarlastele nime teinud kraavihallid, ehitustöölised, paljudes sadamates laevasantsu otsivad meremehed olid suuremalt jaolt sõrulased. Seega oleks pidanud Sõrve kant ja Lääne-Saaremaa olema teistest hoopis protestimeelsemad. Sündmused jälle seda ei kinnita.

Ekspositsioonis tõmbasid tähelepanu materjalid Saaremaa ülestõusust — vastuhakust, mis sai alguse Põide ja Muhu meeste eestvedamisel. Ülestõusust oli mul siiamaani üsna ähmane ettekujutus.

Naljakas, varem ei seostanud ma isegi Alla Marit Saaremaa ülestõusuga. Ei olnud lihtsalt vajadust selle peale põhjalikumalt mõelda. Siin neid eksponaate vaadates tekkis hoopis teine ettekujutus. Nüüd polnud Maria Ellam enam mingi uduse heroilise filmi tõrvikukandja, kangelanna poeemist, Eestimaa Jeanne d'Arc, vaid konkreetne isik ülestõusupäevilt, kes ei teinud mitte midagi üliinimlikku. Ta oli lihtsalt teistest särtsakam, talle meeldis organiseerida, milleks ülestõus head võimalused avas. Ta oli üks esimesi ohvreid, kõige esimene, kui mitte ainuke naine, kes selle ülestõusu ajal hukati.

Vaarandi poeemi mõjul oli tekkinud mulje, nagu oleks Maria olnud ülestõusu tähtsamaid juhte. Aga kas teda üldse saab juhtide hulka arvata? Nagu koduloomuuseumi stendidel kirjas, vedas Mari laiali mobilisatsioonikäske, käis luurel, organiseeris võitlejatele laatsareti. Kuid keegi pidi neid hulljulgeid mõtteid oma peas hauduma, käsu andma, suure ja keeruka masinavärgi käima laskma — Aleksander Koit ning tema lähemad abilised on seni laiemalt tundmata... Siinkohal tekkis mul tahtmine täiendada kunstitõde ajaloolise tõega.

Järsku kerkis mul silmade ette pilt Mari korraldatud haigemajast Oti mõisa häärberis: härrastemaja saal eri masti vooditega, mille seas talumeeste endi tehtud kõrgete puukelpadega saarlaste asemed ja üks-kaks-kolm kokku klopsitud lihtsad puuraamid. Vene ja Saksa sõjaväest saadud soldatitekkide kõrval taludest kogutud kirevate mustritega saanitekid, kaltsuvaibad. Huvitav, mis sai laatsaretivarustusest? Kas rekvireeris selle kõige täiega kodanlik vabariik või kanti need asjad taas mööda külasid laiali?

Ikka rohkem hakkas see periood mind huvitama. Ekspositsioonist ilmnes Ellamite suure perekonna traagiline saatus. Neid oli kokku kuus last, kellest viis tapeti. Kas on Eestimaal veel teist samasugust peret? Ei usu, igal juhul mina pole kuulnud.

Kerkis aina uusi küsimusi. Klaasvitriinis väljapandud dokumendid ja fotod ei andnud neile ammendavat vastust. Muuseum fikseerib pigem tagajärgi, mind aga huvitasid põhjused. Kuidas tekkis järsku kõvapealiste ja oma varast kinnihoidvate jõukate talupoegade sekka mässukolle, mis ähvardas kõik pea peale pöörata? Ellamid olid ju talupidajad. Miks omandasid nad maailmavaate, kõlblusnormid, mis olid kisendavas vastuolus ümbruskonna tõekspidamistega, läksid seepärast teistega riidu, langesid paljude omasuguste tagakiusamise ohvriks? Millised jõud panevad inimesi niiviisi toimima?

Ellamite pere saatust peaks põhjalikult ja mitmekülgselt uurima. Seejuures ei tohi valida lihtsamat teed, millega taolistes töödes mõnikord patustatakse. «Leitakse» vaid need olud, teod ja mõtted, mis sobivad eelnevalt valmis raamidesse, ülejäänu jäetakse aga tähele panemata.

Tõelähedase pildi saamiseks peab tegema suuri pingutusi, õppima põhjalikult tundma aega, inimesi selles, arutlema ja mõtlema koos nendega. Juhtub, et tulemused ei vasta teoreetilisele skeemile, tekivad vastuolud, siis tuleb võidelda nendega, kes ei tunnista erandeid, rikkuda oma mainet ja kulutada närve.

Kas ongi võimalik mööda aega tagasi minna, saada lõpuni aru teises rütmis elanud inimeste tegude motiividest?

Meid lahutab poole sajandi pikkune ajakuristik kõigi oma tormiliste sündmustega. Need inimesed elasid isegi varem minu vanavanematest, kes kunagi kolhooside eest linna jooksid. Raamatute lugemisest, dokumentide uurimisest on kindlasti vähe. Suurt abi saaks Ellamite kaasaegsetelt. Teoreetiliselt võiks neid veel leida, praktiliselt aga on kindlasti raske, sest eks ajatuuled ole selles eas inimesi armutult laiali tuisanud. Mida rohkem koguks mälestusi, seda tõelähedasem pilt tekiks.

Objektiivseid mälestusi pole olemas. Inimesele on omane

mineviku idealiseerimine, eriti kui see puudutab tema kauget noorust. Pikapeale lähevad oma mälestused segi võõrastega, raamatutest loetuga, filmidest nähtuga. Juhtub sedagi, et veteranid kujutlevad end rollis, milles nad pole kunagi olnud. Suure grupi kaasaegsete meenutustest keskmist võttes aga saaks vist poole sajandi tagustest sündmustest päris õige ettekujutuse.

Olin jäänud ülestõusu stendide ette liiga kauaks. Päike ei paistnud enam lossi kitsukesse aknasse, saalis tõmbus hämaraks. Tööpäeva lõpuni jäi vaid pool tundi.

Palusin viibimise pärast muuseumihoidjalt vabandust.

«Ei sest ole midagi, peaasi, et saite huvitavat,» ütles naine lahkelt.

«Tegin läbi Saaremaa ajaloo algkursuse.»

«Ja kuidas läks?»

«Minu jaoks oli üllatavalt põnev. Eriti mis puudutab Saaremaa ülestõusu ja Ellameid.»

«Arvata võib. Kuigi tegelen hoopis teise ajastuga, olen nii mõndagi oma lõbuks nende sündmuste kohta lugenud.»

«Mõtlen aina Ellamitele: milline järjekindlus ja milline traagika, kuuest lapsest langes viis. Kujuteldamatu!»

«Mina jälle olen selle asja juures kõige rohkem imetlenud Ellamite isa — Vassili Ellamit ehk Alla Vasselit või vana Villemit, nagu teda külas hüüti,» elavnes muuseumihoidja. «Lastel oli teooria ja veendumus, nad teadsid, mida tegid ja kuhu läksid. Vanal Villemil polnud ühtegi kindlat alust peale oma igapäevase elukogemuse. Olnud teine üldse üks igavene mürts mees. Naernud kõikide üle. Ta teinud lorilaulusid, millest mõned tänaseni veel rahva hulgas liikumas. Villem olnud kange joomamees, kellel korravalvuritega alailma igasuguseid pahandusi juhtus.

Mõnikord tulnud laadalt või muult linnareisilt hobune üksinda koju. Siis käinud tütar Miina isa otsimas ning koju toomas.

Ka olnud Allal peaaegu alati õlut. Kruusi ääres laulnud Villem külameestele võimudevastaseid pilkelaulusid. Ta oli mitu korda paljaks põlenud, kõige vanem tütar mõrvati 1919. aastal, viis aastat hiljem tapeti noorim poeg Anton, kolmekümne kolmandal Aleksander, neljakümne esimesel Eugenia, neljakümne teisel Johan. Saksa ajal pandi ka vana Villem laste pärast kinni. Ta pääses vanglast 85-aastaselt.

Kui ta tagasi koju tuli, oli majakraam laiali tassitud,

maad söötis. Miina — ainuke ellujäänud laps — viibis Nõukogude tagalas. Kuid Villem säilitas endiselt rõõmsa meele ja terava keele. Ta rääkis õllekruusi taga teistele külameestele, et tulevikus mängivad tema laste haudadel pasunakoorid, omakaitselased ja teised sakslaste sabarakud aetakse aga nagu koerad auku. Keegi ei hakanud Villemit tema juttude pärast karistama: arvati, et need sünnivad vanadusnõtrusest.

Ta oli üks erakordse tervisega mees. Kes teab, kui vanaks ta oleks elanud, kui poleks mitte õnnetust juhtunud. Räägitakse, et Villem läinud läbi pimeda köögi õlut tooma, komistanud ja kukkunud küljega vastu pliidinurka. Hulk aega hiljem hakanud ta Miinale kaebama, et külje sees torgib. Selgus, et ribid olid katki, siseorganid viga saanud — sellest tekkinud hädadesse ta lõpuks surigi.

Aga võib-olla polnud see täpselt nii. Villemist liigub siiamaani rahva hulgas mitmeid legende. Nende tõepärasust kontrollida on nüüd juba küllalt raske, kui mitte võimatu.»

«Kui vanalt ta suri?»

«Täpselt ei tea, aga oma üheksakümneni elas ta kindlasti. Igal juhul jõudis Villem Ellamite-nimelise kolhoosi ära oodata. Ka oma ennustuse täideminekut sai ta veel näha: tema laste haudadel peeti tõesti kõnesid ning mängisid pasunakoorid.»

«Kus see Ellamite-nimeline kolhoos on?»

«Eks ikka sealkandis, kus nad elasid. Ühinemiste ajal kaotati nimi ära. Nüüdse jaotuse järgi võib öelda, et Ellamite-nimeline kolhoos asus praeguse Põide sovhoosi territooriumil.»

Mõtlesin omaette, et see on juba ajalugu ajaloos. Nooremad inimesed ei tea neist kolhooside liitmistest ja lahutamistest midagi. Kui ma ei oleks saanud õpetust ühiskonnateaduste alal, siis poleks ühinemisperiood ka minule midagi öelnud. Elu läheb edasi, kellel on aega lähiajalugu meelde tuletada. Iga päev, iga kuu tarvis plaanid täita, need ületada, koguda kõik jõud tootmistegevuseks. Neist kuuleb hommikul raadios enne tööleminekut ja õhtul telerist pärast töölt tulekut. Mõnikord tekib mulje, nagu peale tänaste majandusnäitajate jahi ja sõjaohu enam muud maailmas polegi.

Temporikas elu jätab üldse vähe aega mõtlemiseks, uut tuleb liiga palju peale, see antakse ette valmiskujul, ei

vaja sügavamat analüüsi, on kergestiseeditav — ole mees ja neela alla. Mitmetest tähtsatest eludetailidest, mis tõsisemat parandamist vajavad, libiseme kergemeelselt üle. Tegude tulemusi ei kärsi oodata, need peavad lapsikult kohe näha olema. See põhjustab omakorda kerglast sõnatarvitamist.

Tundub, et sündmustes toimib samuti mingi looduslik valik. Asjad, mida õtsekohe «ajaloolisteks», «ülitähtsateks», «määrava tähtsusega», «teedrajavateks» kuulutatakse, kaovad mõnikord üsna kiiresti silmapiirilt ja ajaloo annaalidestki. Mõni teine jälle, millest algul nagu isegi häbi rääkida, mida peetakse paremaks mahagi vaikida, kerkib ajapikku üles ning leiab endale koha minevikuloos. Klio heitlikku maitset on palju kirutud, kuid mõnes suhtes on ta väga iseseisev — valib, mida võtta, mida jätta.

Niisiis moodustati kollektiviseerimise algul igast külast omaette kolhoos; nendele anti vägevad nimed. Peatselt sai selgeks, et üksnes nimi asja edasi ei vii. Veelgi hullem — väike kolhoos oma pidevate hädadega rikkus suure ja ülla nime ära. Teadlased tõestasid, et endine küla ei suuda olla kolhoosi majanduslikuks põhjaks. Pandi kaks kokku — vähe, liideti veel otsa, lõpuks koondati ühte kollektiivmajandisse terve endisaegne vald, mõnel pool isegi mitu. Alles siis hakkasid suurmajandi seadused toimima. Ka nimepanekuga oldi nüüd ettevaatlikumad — liitunud majandid said peamiselt kunagiste valdade või maakohtade nimed. Kahju ainult, et ühinemisel kadus ka Ellamite kolhoos. Siin tegi Klio oma otsuse ilmselt rutakalt. Aga see sündis juba lähiminevikus, isegi minu mälupiirides.

Kuid mina sukeldusin sajandi esimese poole Saaremaa sündmustesse. Lühikese ajaga elasin nii sisse, et tundsin end lausa nende osalisena. Nüüd ei tulnud enam meeldegi juurelda selle üle, mida siin saarel peale hakata, kuidas veeta aega pärast tööd, kuidas tulevikku planeerida; kadus ka kartus hakata kahekümnekolmeselt pensioniaastaid ootama. Iseseisvus on ikka pagana tore asi! Selle maksimaalne vorm väljendas minu jaoks sõltumatust Tallinna infotulvast. See ei ulatunud nüüd ahistama, segama. Sain kas või päevade kaupa järjepanu mõelda asjadele, mis mind tõesti huvitasid.

Ümberringi tundus õhk hoopis värskem kui ennist lossivallidel jalutades. Oli kerge hingata. Naeratasin igale vastutulijale. Nemad ei teadnud mu mõtteid . . .

III

Oues seisis kiiskavalt puhas nelja laternaga «Žiguli». Mu naaber oli vist tagasi jõudnud. Kolimise ajal ütles kooli majandusülem vaid niipalju, et teises majaotsas elab kaugsõidu kalamees oma naisega. Neil on omaette sissekäik, ainult kemmerg on kahe korteri peale ühine. Teineteise tülitamist polevat karta.

Laenasin muuseumihoidjalt sajandi esimese poole Saaremaa sündmuste kohta kaenlatäie mitmesuguseid raamatuid ning mappe käsikirjaliste mälestustega. Panin oma kandami öökapile. Pidasin parajasti endaga rasket võitlust, kas minna jooksma või lükata terviseprogramm järgmise päeva peale, kui uksele koputati.

Sisenes teksasülikonnas noorik, juuste linapeo kukla taha tuusti seotud. Tundsin külalise ees natuke piinlikkust, sest vabadus laastas ilmselt mu korraarmastust: voodi seisis üles tegemata, pliidil troonisid pesemata piimapudelid, pesupakk vedeles lahtiselt nurgas. Kuid noorikut näis mu kord vähe huvitavat.

«Oleme vist naabrid,» teatas ta rõõmsalt. «Minu nimi on Janeke. Kuulsin, et olete ajalooõpetaja. Seega oleme ka kolleegid.»

«Millises koolis te õpetate?»

«Mina olen lasteaednik ehk nagu paljud siinkandis ütlevad — töötan tiitenduse erialal.»

Peataolek ootamatu külastuse pärast aina suurenes. Seisin püsti ega teadnud, mida nüüd edasi teha. Istet ei saanud külalisele pakkuda, kuna mõlemad taburetid olid kraami täis. Selle mahalükkamine ja ähmiga nurkakäkkimine oleks paistnud kaunis totter.

Kui külalist palutakse istuda, siis tuleb talle ka midagi pakkuda, kuid mul polnud midagi peale pooliku saia ja liisunud vorstijupi. Isegi kohvi ei saanud ma keeta: kavatsesin ju hakata terveid eluviise viljelema, ostsin koju vaid teed. Kuid Janeke polnud kohmetute killast.

Ta laskis pilgu üle toa käia ja konstateeris nagu muu seas: «Teil ju kolimine puha pooleli.»

Noogutasin vaikides. Sel teemal kõnelda polnud mul mingit lusti. Juba oli saunalinast aknakate talle silma torganud.

«Ma võin teile seniks kardinad laenata, kuni ise sobivad

leiate. Ega nende hankimine raske olegi — kui oskate minuga hästi läbi saada,» teatas Janeke vallatult. «Praegu on Soome ja Jugoslaavia omi, hind ainult paarkümmend rubla meeter. Võime vaatama minna, millal soovite. Ka mööblipoes ei tasu niisama hulkumas käia. Enne peab olema kindel info. Siia sobiks hästi näiteks Rumeenia kušett — valge, tumepunase plüüšiga. Efektne, eks?»

«Jah, muidugi,» pomisesin, teadmata, mida vastata.

«Sisustamisel võin alati abiks olla. Mul on sidemeid. Tegelikult polegi teil ilma minuta võimalik siinset elamist korda saada. Kui asja kahekesi ette võtame, läheb kõik kvaliteetselt ja kähku.»

Otserünnak minu värskelt saavutatud sõltumatusse ellu tekitas valvsust. Või kuulus üksikute meeshingede eest hoolitsemine saare naiste endastmõistetavate kommete hulka?

Aga muidu polnud tollel Janekesel vigagi, igapidi sire noorik — või mis see minu asi, kuidas teiste meeste naised välja näevad.

Omateada oli mu elamispind juba täiesti «sisustatud», kui mitte ülegi mööbeldatud. Samuti ei unustanud ma hetkekski, et igasugune «sisustamine» nõuab hunniku raha, mida mul oli jäänud esimese palgapäevani täpselt kakskeist rubla. Janekesel ei tulnud vist sellised probleemid pähegi. Ilmselt elas ta teises maailmas, kus «raha taha midagi pidama ei jää». Arvasin paremaks naabrinna pakkumise peale suu kinni hoida. Seisime endiselt minu segipööratud toas vastamisi, ma ei osanud mitte kuidagi peremehe kohaselt viisakas olla ja jutujärge üleval hoida.

«Teil kolimise staadium, minul on see aeg juba mitu aastat seljataga. Lähme õige minu poole kohvi jooma,» kutsus Janeke.

«Ma ... siin. Veel oleks üht-teist korrastamist, palun vabandust,» püüdsin end lahti vingerdada. «Võib-olla hiljem.»

«Kui hiljem, siis hiljem,» nõustus Janeke kähku, ja läinud ta oligi. Ainult mingi eriline lõhn jäi hõljuma mu tuppa.

Saarepiigasid on mitut liiki, mõtlesin tagantjärele. Millegipärast meenus sel hetkel kursusekaaslane, kes linnuhäälega «Alla Marit» luges, abiellus ja Setumaale leelotama läks. Milleks neid asju enam meelde tuletada, nii temale kui ka mulle oli see igavikuks saanud aeg.

Praegu ajasin tõelise Alla Mari jälgi.

Veel hommikul ei osanud ma aimata, mida õhtupoolik toob. Nüüd tundus Saaremaa ajalugu mulle endastmõistetava teemana, mida mina pean uurima. Vaevalt sellist põhjalikkust siinses keskkoolis õpetamiseks vaja läheks, muudele ajastutele ei jääkski siis aega ...

Ehk läheb kunagi tarvis — see ebamäärane vastus õigustab nii mõndagi tegu. Otsustasin, et esialgu nimetan oma huvipuhangut lihtsalt harrastuseks, eks näe, mis hiljem saab. Monograafia kirjutajat minust muidugi pole, vähemalt esimesel tööaastal mitte.

Muuseumist saadud materjalide abil võisin oma märkmeid alustada möödunud sajandi keskelt. Juba pelgal tutvumisel torkas silma vene nimede rohkus Pöide kandis. Ka Alla polnud erand: isa Vassili, ema Jelena, tütred Maria, Melania, Eugenia, pojad Aleksander, Johan, Anton. Johan kinnitab vaid reeglit; mõnedes kirjades esinevad tütarde nimed ka Marie, Melanie ja Eugenie kujul. Et need ristinimed igapäevaseks tarvitamiseks saarlastele liiga keerukaks osutusid, kasutati suupärasemaid tuletisi. Nii tunneb koduküla Kahutsi Alla pere liikmeid vastavalt kui Villemit, Leenat, Marit, Miinat, Sennat, Sandrit, Juhanit või Jussi ning Antonit.

Alla Villem ja Leena olid vähemalt teist põlve veneusulised, kuna usuvahetusliikumine Pöidel algas möödunud sajandi neljakümnendatel aastatel. Otseseks ajendiks peetakse viljaikaldust ja loomataudi, mis tõi kaasa näljahäda. Parunid aga nõudsid oma osa kätte. Rahva seas läks liikvele lause: «Kes ei lase end üles kirjutada, jääb igaveseks sakste orjusse.» Levitati veel muidki kuuldusi ja eks nende taga olnud «uue usu» preestrid. Teati päris kindlasti, et veneusulistel on maksud madalamad kui teistel. Seda ruttasid kasutama taluperemehed, naistele jäi vaba valiku luksus. Peatselt oli ligi kolmveerand Pöide elanikkonnast end «keisri usku» möllinud. Muidugi ei päästnud see rahvast ikaldustest, taudidest, maksudest ja parunitest. Paarkümmend aastat hiljem tabas seda kihelkonda selline ikaldus ja nälg, et abi tuli kaugemalt otsima minna. Kuid uude usku minek lisas rahvale julgust, tõstis enesetunnet. Plaanitseti isegi Pöide luteri usu kiriku ülevõtmist. Balti kindralkubernerile kirjutati kiri, milles väideti, et kirik on ehitatud juba katoliku usu ajal, seda peetud üleval talurahva maksudega. Nüüd oli seitsmesajast taluperemehest ainult

viiendik jäänud luteri usku, igal pühapäeval käis kirikus vaid paar inimest.

Ülemus jättis palve loomulikult rahuldamata. Kuid see on esimene teadaolev põidelaste ühine püüe saavutada suuremaid muudatusi. Palvekirja organiseerimine kindralkubernerile toimus usu pinnal. Maailmapildi avardumisega jõudsid muutuste soovid üsna peatselt ka sotsiaalsesse sfääri.

Põidelaste silmaringi aitas laiendada veneusuliste jaoks avatud teine kihelkonnakool, praeguse Tornimäe kooli eelkäija. Arvatavasti õppisid Alla talu lapsedki Tornimäe kihelkonnakoolis, Anton kindlasti, teiste kohta andmed puuduvad. Tornimäelt Kahutsisse, Ellamite koduküla, polnud ju rohkem kui viis-kuus kilomeetrit. Sajandi alguses tõusis Tornimäe kihelkonnakool Põide kandi vaimuelu keskuseks. Nagu kuulda, on ta selleks jäänud tänapäevani, kuigi teise nime all.

Avastasin, et Villem koos oma Leenaga olid Kahutsis uustulnukad. Nad kolisid sinna Leena kodukandist Rahulast. Kahutsis rentisid Ellamid Pendu talu. Pendul sündisid kä nende lapsed, välja arvatud pesamuna Senna, kes tuli ilmale Allal.

Maad olid Pendul head, puudust kannatada ei tulnud — võis maksta renti, jäi üle ka tulevikuplaanide jaoks. Kohe üsna alguses tabas rentnikku raske õnnetus — Pendu põles maani maha. Maria oli siis vaid kolmeaastane, teine tütar Miina just sündinud.

Rendile lisaks tuli Villemil hakata raha koguma uue maja ehitamiseks. Kogu tema muret ja hädasid on nüüdisajal raske ette kujutada. Küllap neid jätkus. Laadapäevadel ja pühade ajal maandas ta oma pingeid sageli kõrtsitoas, kakles korravalvurite ja teiste võimumeestega, tegi nende kohta pilkelaule. Siis saabus jälle argipäev, kus teravast sõnast ning pilkehimulisest keelest vähe abi oli. Tõsi küll, need aitasid nii mõnestki asjast naljaga üle saada, kuid juhtus ka seda, et argipäeviti pidi maksma pidupäevaste tempude ning suupruukimise eest.

Elu läks tasapisi rööpasse tagasi. Villem ehitas maja. Loodus ise tuli talle appi, andes viie aastaga kolm poega. Sander sündis 1897, Johan 1899 ja Anton 1902. Meesväge läks hädasti tarvis nii põllule kui ka ehitustööle. See tähendas, et sugu jätkub, on, mille nimel rühmata. Sai mõlgutada ka kaugema tuleviku mõtteid — kuidas talu päriseks

osta, elumaja laiendada. Tuli vaid oodata, millal poisid hakkavad kaela kandma.

Ei talunaistel olnud aega lapsi popùtada. Sel ajal kasvatati järjekestvuse põhimõttel: vanemad lapsed hakkasid, niipea kui nad vähegi jaksasid, nooremate eest hoolitsema. Kui Sander sündis, oli Mari seitsmeaastane — seega lapsehoidjana täie inimese eest; Johani ajal oli ta juba kasvatuse alal määrav isik, teda assisteeris Miina, kellele Mari õpetusi jagas. Varsti tuli neil kahekesi hoolt kanda juba kolme rähkleva poisikluti eest. Perekonna vanima lapsena harjus Mari sellega, et nooremad tema sõna kuulasid, et tal oli nende seas vaieldamatu juhtpositsioon. Siit võib-olla arenes ka Mari see iseloomuomadus, et ta teiste hulka ilmudes esines enesestmõistetavalt seltskonna juhina, kasvatajana, eestkõnelejana. Vanemate laste hoolitsus nooremate eest liitis Alla noori kogu eluks, nad harjusid ka hilisematel aegadel üksteise eest seisma.

Vene-Jaapani sõja ajal olid Villemi ja Leena lapsed veel väikesed. Ometi jõudsid isegi nendeni kuuldusest ristist ja viletsusest, mida sõdurid pidid nägema, lüüasaamistest väeliinil.

Villem pruulis sageli õlut, see õnnestus tal alati hästi, oli ahnemate joojate jaoks päris murdja. Kahutsi kandi mehed käisid meeleldi Pendul juttu ajamas, tulid needki, kes väeliinilt eluga koju said. Eks õllekruusi ääres sai neid sõjalugusid veeretatud, kirutud saksu ja õhatud raske elu üle. Lapsed kuulasid täiskasvanute jutte põnevusega pealt, mõned püsisid neil kogu elu meeles. Ega Mari tol ajal enam päris laps olnudki — neliteist, viisteist aastat vana.

Talulapsed võtsid ju koos täiskasvanutega igapäevasest elust osa. Nende eest ei varjatud midagi, ei sündi ega surma. Nad viisid lehma pulli juurde, olid abiks poegimisel, hoidsid seatapul verenõu. Lastele ei jäänud loomulikult kuulmata ka kõikvõimalikud külajutud täis kirgi, julmust, armastust. Nagu teada, ei puuduta need lood mitte üksnes moraali, vaid ka rikkust, ülekohut, rumalust, ahnust ja kõiki muid inimelu külgi. Väikestegi laste ees polnud praktiliselt saladusi, seda vähem suuremate ees, kes juba üle kümne aasta vanad ja nii mõnegi töö peal täisinimese eest väljas.

Isa Villemil juhtus võimudega sageli arusaamatusi, ei kummardanud ta hallparuneid ega päris saksu. Õllekruusi juures esitas ta kamba rõõmuks oma pilkelugusid ja küla-

laule. On usutav, et Ellamite lastel tekkis juba neist aegadest vaenulik hoiak võimul olevate härraste vastu.

Jaapani sõjale järgnenud viienda aasta sündmuste aegu põletati Pöide kandis vaid mõned heinaküünid. Seda agaram oli Pöide meeste poliitiline tegevus. Kirikuõuel peeti maha ligi tuhande osavõtjaga rahvakoosolek, võeti vastu 22-punktiline käremeelne otsus.

Poliitilise aktiivsuse poolest oli Pöide Kuressaare järel teine suurem viienda aasta revolutsiooni keskus Saaremaal, paljud uurijad panevad ta isegi esikohale. Koosolekut kirikuõuel juhtis Uuemõisa vallakirjutaja Ernst Sarapuu, kes oli Kuressaare Valitseva Büroo liige. Mõnedel andmetel käis tol korral Pöidel ka Viktor Kingissepp.

Siinkohal sattusin vastuolulistele mälestustele. Ühed kinnitavad, et tundnud ise rahvakoosolekust osavõtjaid, kes näinud oma silmaga Kingissepa esinemist, teised jälle (mitte vähem autoriteetsed) on täiesti veendunud, et teda seal ei olnud. Kaheksakümmend aastat hiljem valiksin loogika abil teise variandi. Kui 17-aastane Kingisepp oleks esinenud Pöide rahvakoosolekul, oleks tal tulnud pärast nagu vallakirjutaja Sarapuulgi pikaks ajaks pakku minna. Kingissepp aga lõpetas järgmisel kevadel edukalt Kuressaare gümnaasiumi.

Pöide koosoleku kaja, seal vastuvõetud julgesõnaline otsus kandus kiiresti majast majja, kõige nobedamini Kahutsisse, mis sealsamas kiriku külje all. Ehk võttis koosolekust osa ka Villem, aga väga tõenäoline on, et seal oli viieteistkümneaastane Mari. Võib päris kindel olla, et noor uudishimulik tüdruk lippas paari kilomeetri kaugusele rahvakogunemist vaatama.

Koosolek kirikuõuel šokeeris karistussalklasi rohkemgi kui küünide põletamine. Uuemõisa paruni Nolckeni näpunäidetel otsisid soldatid kapten Zeljonõi juhtimisel «Pöide kuningaid ja rahvaväe juhte», kellel aga õnnestus õigel ajal kaduda. Viha valati välja üksikute kättejuhtunute peale. Pöide ligidal Jööri külas lasti maha kolm meest ükskõnes selle eest, et nad olid julgenud parunilt rendi vähendamist nõuda.

Pöide kandi peasüüdistaja Nolcken tahtis oma esiisade kombel igasuguse protesti piitsaga maha suruda. Seepärast oli ta 1917. aastal üks esimesi mõisnikke, kes talumeeste nõudel arreteeriti. Tumala omanik parun Stackelberg, niinimetatud Kõrgema Talurahvakohtu esimees, kelle küünid

maha põletati, keeldus aga karistussalklasi vastu võtmast. Ilmselt oskas see vana rebane tulevikku ette aimata.

Neist sündmustest räägiti tol ajal igas peres, loomulikult ka Ellamite pool. Uskuda võib, et paljud juhtumid said võrtsi lisaks isa Villemi osava ütlemise läbi. Pole teada, kuivõrd Villem ise viienda aasta käärimistest osa võttis. Igal juhul mingit karistust ta nende sündmustega seoses ei saanud. Külalaulu tegi mees valmis üks-kaks-kolm, ka pilkeloo sepitsemise peale ei läinud rohkem aega. Kuid sihipärast kaasalööjat Villemist polnud. Tema vastuhakk piirdus lõõbiga.

Teated viienda aasta suurematest sündmustest mujal maailmas jõudsid kiiresti Pöidele. Tulid hooajatöölised Peterburist, mehed laevadelt, kraavihallid mitmelt poolt mandrilt. Ollekruus käes, räägiti Pendul tõsistest vastuhakkudest, millest paljud ise osa võtnud või mida oma silmaga näinud. Jutustati põhimõttelisest, organiseeritud võitlusest. Võib-olla hakkas Ellami noortel juba sellest ajast idanema töörahva revolutsiooni seeme?

Villemil polnud mahti nende asjade üle pikemaks juurdlemiseks. Lapsed kasvasid. Mari hakkas meheleminekuikka jõudma, Miina samuti, poistest võis üsna varsti abi loota. Küllap nägi Villem mõnikord uneski, kuidas nad nelja mehega põllule või heinamaale lähevad ja kuidas töö siis lendab. Võõrale valatud higist pole rõõmu, rentniku töö on suures osas ikkagi nagu mõisa orjamine. Oleks oma maa, küll siis alles rügaks. Saaksid poisid jalad alla ja piisaks tütardelegi kaasavaraks.

Pole teada, kas Villemi mõttekäik oli just selline. Igal juhul pani ta kõik jõud mängu, et pärast kahekümneaastast rentnikupõlve Pendu päriseks osta.

Vanasti tavatseti öelda, et tahtmine on taevariik. Ka Villemi kõige suurema unistuse täitumine jäi sama kaugele kui taevariik. Pendule ilmus varakas ostja, Villemil ja Leenal tuli minna kõige oma viie lapsega.

Isa Villemile jäi surmani hinge, et pidi Pendu headest maadest loobuma. Ta oli põlde harinud teadmisega, et kunagi saab nad omaks, matnud sinna oma nooruse ja tulevikuunistused.

Mitme inimese mälestustes kinnitatakse, nagu oleks Villem just Pendu ebaõnnestunud ostmiskatsega saanud esmakordselt kannatada ülekohtu läbi, mis sünnib ühiskonna kihistumisest, rikastest ja vaestest. Ta hakanud

nägema, et ainult ausa, sihipärase tööga pole võimalik kõike siin ilmas saavutada — sageli jõuavad ette just need, kes midagi ei tee.

Ma ei suuda uskuda selle kogemuse uudsusesse. Arvatavasti on seda rõhutatud vaid asja ilustamiseks. Villem polnud mingi sündinud rikas, vaid tavaline töökas vabadikupoiss Rangla raba äärest. Küllap tal varemgi tuli puuduse kibedaid pille neelata.

Õnneks selgus, et samas külas on müüa Alla talu, millele Villemi rahad peale hakkasid. Niimoodi ei pidanud noored Ellamid oma lapsepõlvemaad maha jätma — uus kodu Alla asus endisele päris lähedal.

Ilmselt meeldis Alla vanadelegi. Mured said esialgu murtud, tulevik paistis kindlana. Aasta pärast Allale kolimist sündis Leenal ja Villemil kuues laps, pesamuna Senna. Esiklapse Mariga oli tal vahet kakskümmend üks aastat.

Arvutasin parajasti seda vanusevahet, kui mu uksele taas koputati. Lävel seisis — kuidas ta nimi oligi? — Janeke. «Kas teie toimetused on lõpetatud? Minul on igal juhul kook valmis ja kohv tõmbamas.»

Tahtsin talle öelda, et ma kohvi ei joo, seda enam õhtusel ajal, et mul on palju tegemist, millele kulub lugematu hulk õhtuid, et mind praegu mitte midagi peale nende paberite ei huvita, kuid naabrinna otsustavus tegi relvituks. Kartsin meie suhteid juba esimesel päeval sassi ajada.

Tundsin end Janekese juures nagu kõrbest džunglisse sattunu. Tema korter meenutas pigem mööbliladu, vaevalt pääses seal liikuma. Laes rippus võimas kristall-lühter. Madala lae tõttu tuli selle ümbert ringi käia. Lahtitõmmatud diivanilaual meelitasid isuäratavad võileivad suitsusingiga, marineeritud angerjad. Ta oli tõepoolest jõudnud vahepeal koogi küpsetada. Ka see oli Janekesel õnnestunud lauale paigutada. Silma rõõmustasid imeõhukesed, peaaegu läbipaistvad kohvitassid, kristallist, hõbedase sangaga suhkrutoos. Ka kallihinnalised noad, kahvlid, taldrikud vihjasid äsja leitud rahapajale. Panin tähele, et kahele kaetud kohvilaual ootasid tasside kõrval veinipokaalid ja pitsid kangema jaoks.

Komistasin sisse astudes, kuna kogu külalistoa põrand oli kaetud mingi eriti paksu vaibaga, millesse jalad sügavalt sisse vajusid.

«Kui kaua te olete juba siitlinna kodanik?» küsis Janeke.

«Poolteist nädalat.»

«Kas see vaikus hulluks ei aja?»

«Milline?» küsisin natuke juhmilt.

«Noh see, et siin praktiliselt midagi ei sünni. Töölt tulles sukeldud nagu kaevu. Nädala filmid vaatad ühe õhtuga ära — muidugi, kui üldse midagi vaatamisväärset on. Disko on heal juhul kord nädalas, sealgi tüütavalt tuttavad näod. Rohkem pole midagi ette võtta. Ainus rõõm on kodus istuda ja kuulata, kuidas perenaine naabermajas kassiga pragab või mees norskab.»

«Igal juhul siiamaani ei ole mul igav hakanud. Diskol ja kinos käin ma harva.»

«Mille peale te oma aja siis kulutate?»

«Loen üht-teist, mõnikord teen natuke sporti.»

«Kui positiivne! Ega te, Tallinna poiss, taha ometi öelda, et muid huvisid teil polegi? Varieteed, baarid, restoranid, kontserdid, välismaa estraaditähed, jääballett, «Reklaamfilmi» sõud linnahallis või «Reklaamiklubis» — kas need teid tõesti ei tõmmanud?»

«Imelik küll, ei tulnud pähegi.»

Olin parasjagu segaduses, sest ei saanud aru, kas naabrinna mängib lolli või ongi ta nii lihtsameelne. Üliõpilased varieteedes eriti ei vedele, vähemalt need, kes ise endale eelarve koostavad. «Reklaamiklubi» kuldsüdamete ballidele kutsutakse inimesi, kes «uusaadli» seas kanna kinnitanud; ka sinna tavalised üliõpilased ei mahu.

Janeke oli nähtavasti harjunud, et kuhu meel igatseb, sinna ka läheb. Vaevalt võis talle neid kombeid õpetada kaugsõidukalurist mees. Aitasin kord ühte merelt tulnud kaugõppijat ja teadsin, et legendid, mis rahva hulgas kalurite sissetulekutest liikvel, ei vasta kaugeltki tõele.

«Mida me tringime?»

Nüüd ei saanud ma küsimusest aru. Mul oli vist ilmekalt juhm nägu, sest Janeke pidas vajalikuks küsimus ümber sõnastada:

«Mida te joote?»

«Kui ... siis klaasike veini.»

Naabrinna avas puhveti uksed. Kapis süttis iseenesest valgus. Pudelid, mida seal ennegi rohkesti oli, paljunesid peegelseintel mitmekordseteks. Ta valas endale konjakiklaasi viskit ja mulle muskaatveini. Kuna Janeke oli kogu aja tegevust juhtinud, siis lausus ta ka vajaliku toosti.

«Saagem tuttavaks ja headeks naabriteks!»

«Samad sõnad.»

«Kas sigaretti soovite?» Noorik viskas lauale «Winstoni» paki.

«Ma ei suitseta.»

«Tõesti või?» imestas daam torus huulte vahelt rõngaid puhudes. Nüüd tabasin ta hääles pilkenoodi. «Ega te taha ometi väita, et instituudis kõik sellised mustermehed on? Võtke ometi suurem lonks veini, seda juuakse isegi armulaual. Meie kandis küll nii ideaalseid inimesi ei leidu. Igaühel on oma väikesed nõrkused. Aga öeldakse, et inimest just tema nõrkused kaunistavadki.»

Viimase lause oli Janeke kindlasti kellegi käest laenanud. Seda ju pruugitakse sageli oma nõrkuste õigustamiseks. Tundsin end naabrinna paksu vaibaga toas vangina. Teiste meeste naistega ma suhelda ei osanud, nende ihaldamine hakkas vastu mu loomusele. Seepärast ei tekitanud Janeke minus mitte mingit pinget, kuigi teda võis lausa sekspommiks pidada: täiuslikult arenenud ümarused moodsas importpakendis. Kõik Janekese nähtavad kehakatted paistsid pärit olevat komisjonikauplustest ja «mustalt turult». Ma ei usu, et selliseid oleks kunagi mujal müüdud.

Suhtusin naisseltskonda küllalt külmavereliselt, eriti pärast liivalejooksnud lugu Saarepiigaga. Ometi tundsin varemgi oma naabrinna tüüpi: esimesel pilgul supereksemplar, aga niipea kui suu lahti teeb, läheb pool kaduma, tunnise tutvuse järel on juba vastupidine pilt.

Mu «Tori staar» rääkis palju, ilma komadeta ja kõikidest asjadest korraga. Püüdsin varjata oma mõtteid ja teeselda huvi, kuid noorik vist haistis selle viisakusemängu läbi. Ilmselt seepärast käis ta peale, et ma sagedamini «tringiksin», jutustas hingematva nobedusega väikelinna põnevuslugusid alates aastatagustest autoõnnetustest ja lõpetades juhtumitega, mil mõni Eestimaal üldtuntud nimi end restoranis või «tuulikukohvikus» täis jõi ja kellegi siitlinna nooriku juures öö veetis. Janeke kasutas oma tegelaste kohta vaid ees- või hüüdnimesid. Noogutasin viisakalt kaasa, kuigi pooltest asjadest ma aru ei saanud. Mu mõtted keerlesid hiljuti loetu ümber. Selline kahestumine mõjus närvidele, ärritas.

Oleksin tahtnud oma tuppa tagasi, et saaks millelegi huvitavamale mõelda, siin tuli aga kogu õhtu teeselda. Tek-

kis kange himu suunata juttki samadele radadele, kus mõtted parajasti rändasid.

«Kas te teate, kes oli Alla Mari?» pistsin naabrinna jutu vahele.

Ta jäi hetkeks vait, keeras pea mõtlikult viltu, nii et laetuled peegeldusid kuldkõrvarõngastelt.

«Ei . . . ei ole kuulnud.»

«Mu küsimus tuli hoopis teisest ooperist, see puudutab Saaremaa lähiajalugu.»

«Neist asjadest ei tea ma midagi, olen sündinud Lihulas,» leidis Janeke seletuse.

«Alla Mari oli üheksateistkümnenda aasta Saaremaa ülestõusu tegelasi.»

«Või nii. Sellest rääkige siis üleaiamehe Saue Juhaniga, kes ütleb, et on oma kümme härrat ära näind ja kolmest sõjast läbi käind. Aga siis pead oskama trinki võtta. Ilma pudelita on Juhan nagu kala. Proosit!»

IV

Enda meelest pääsesin tolle Janekese juurest päris viisakalt tulema. Mitmel päeval polnud naabrinnast mingit elumärki, ka «Ziguli» oli kadunud. Ehk jätkus tal puhkus ja ta sõitis kuskile ära, ehk ei jäänud ta minu käitumisega rahule ja hoidis nüüd kõrvale . . .

Põhjalikumalt ma selle üle ei juurelnud, sest õppeaasta algus neelas kogu mu tähelepanu. Direktor Ning oli nobe kõikvõimalikke koosolekuid korraldama, loenguid pidama, ühisettevõtmisi organiseerima. Mõnikord sain koju alles õhtupimedas.

Janekese vihje Saue Juhanile püsis veel küll kogu aeg meeles, kuid seni polnud tutvuse tegemiseks juhust. Teadsin, et nende vanemate meestega tuli ettevaatlikult suhteid luua, muidu võis kõik ära rikkuda. Eriti kehtis see Juhani, eri aegu ning rütme läbielanud inimese kohta. Otsejoones ei tahtnud ma naabermajja minna, see oleks ehk liiga ametliku tooni andnud. Jäin ootama võimalust, mil teda aias näen või kuskil mujal kohtan, et siis aste-astmelt süvendada läbikäimist naabrionuga.

Kodus seisid virnas muuseumist laenatud materjalid, need tuli võimalikult kiiresti läbi vaadata ja tagasi viia. Muidu võidakse seal arvata, et see verivärske ajalooõpetaja on üks lohakas mees, kes sõna ei pea.

Lugesin Maria Ellamist kirjapandud mälestusi. Paljud arvasid, et Mari oli isasse — kasvult jässakas, elavaloomuline, terava keelega. Allal vajati töökäsi, vastostetud talu võlad ootasid maksmist, eelmise peremehe aegu laokile jäänud maad harimist. Nüüd pidid kõik hinge eest rügama, lapsed kaasa arvatud — või mis lapsed need enam olidki. Üle kahekümnest Marit ja kahekümnendatesse aastatesse jõudvat Miinat — parimas eas inimesi — sai Villem hommikust õhtuni ajada põldudele ja heinamaale. Ilmselt see kodune rassimine Marit eriti ei kurnanud, sest kust muidu võttis ta energiat, et organiseerida ümbruskonna tütarlaste tegevust. Tema eestvedamisel tehti küll keedu-, küll käsitöökursusi, koostati peoõhtute eeskavasid, taieldi nüüdisaja mõistes. Mari oli Põide noorte juht, vaieldamatu eestvedaja igas asjas, kelle sõnade mõjul käivitusid lugematud ühisettevõtmised. Mälestuste järgi kogunes ainuüksi keedukursustele kuuskümmend ümbruskonna neidu.

Esimese maailmasõja puhkedes oli Mari kahekümneneljane, Miina kahekümne ühe aastane, teised Alla lapsed veel alaealised. Põide kandi meeste seas, keda sõjaväljale nõuti, polnud ühtegi Alla perest, sest isa Villem sai neil aegadel juba viiekümneviieseks.

See-eest olid Alla noored parimas eas, Senna muidugi välja arvatud, et ümbruskonna elule erksalt kaasa elada. Väeliinilt jõudsid koju esimesed vigased ja haiged, mitmed siitkandi naised jäid leseks, lapsed orvuks. Räägiti veristest võitlustest, metsikustest, tapmistest. Lahkusulised kuulutasid viimsepäeva tulekut. Kaitsetustunne suurriikide heitluse jalus, ebakindlus ja hirm külainimeste seas muudkui kasvasid.

Ka mitmed taevamärgid kuulutasid inimestele enneolematuid hädasid. Päike läks keset selget päeva mustaks. Taevas oli valguseandja asemel vaid tume ketas, mille tagant kiirgas valgust nagu kirikupiltidel pühameeste peade ümbert. Rohelised puud-põõsad võtsid pruunika, nagu hüübinud verega määritud tooni. Loomad asutasid end keset päeva magama, kuked kiresid hirmunult. Siis tõmmati must sirm päikese eest uuesti ära. Päev oli nagu

ennegi, kuid paljude inimeste meelest pöördumatult teine. See oli taeva hoiatus hirmutööde eest väeliinil.

Kooliskäinud targad teadsid küll rääkida, et tegemist oli päikesevarjutusega, et see on nagu kuuvarjutuski, ainult et päikesevarjutusi juhtub väga harva. Aga palju neid teadjaid inimesi siinkandis oli! Elu põhitarkused anti suusõnal põlvest põlve edasi. Kui eelmine põlvkond polnud midagi seesugust näinud, siis järelikult oli tegemist ülelooomuliku nähtusega. Miks paistis päikese tagant särav nimbus nagu piibliraamatus? Miks pidi päikesevarjutus olema just nüüd, kui maailma rahvad üksteist väeliinil tapavad, ei varem ega hiljem? Küsimustele oli raske vastata isegi neil, kes mitu aastat kihelkonnakoolis käinud.

Enne suurt sõda nähti kuude kaupa sabaga tähte. See tõusis taevasse ja helendas ööd läbi, nagu õrritanuks rahvaid üksteise kallale. Või taevaingli vari maa kohal, justkui püüdes juba ette õnnistada lähemate aastate miljoneid hukkunuid . . .

Seda lugu lugedes meenus mulle, et Halley komeet oli meie ajal hoopis viletsamini nähtav kui eelneva ajaloo mäjus talletatud kolmekümne ilmumise jooksul. Seda taevakeha võib üks põlvkond jälgida heal juhul vaid korra.

Enne meid nägid seda 1910. aastal Ellamite põlvkonna inimesed — need, kes läksid Esimesse maailmasõtta, tegid revolutsiooni, pidasid maha teise, veelgi rängema sõja.

Maakera läks tol korral läbi komeedi saba, isegi ööd muutusid valgeks, taeva all sähvisid meteoorid. Saare rahvale võis see olla tõesti jube enne; kui hakata ettekuulutusi uskuma, siis oli ehk heagi, et komeet end nüüd, kaheksakümmendatel aastatel nii nõrgalt näitas.

Nagu ebausklikele toeks andis taevas veel ühe märgi. Sügispimedal õhtul nägid inimesed õudusega, kuidas põhjakaar punaseks tõmbus, siis lahvatas veri taevarannal igas ilmakaares, selle lained löid vaataja pea kohal kokku. Hirmus pilt kestis mitu tundi, nii et seda võisid jälgida kõik, kellel kael kandis. Veretavad lained katsid kogu taeva. Lõpuks tekkis pea kohale suur verine rist ja see püsis taevas veel kaua aega pärast seda, kui lained olid kadunud. Taevas hoiatas inimesi, et tulemas on käimasolevast veelgi suurem verevalamine. Kannatada ei saa üksnes need, kes sõjas, vaid taevased väed nuhtlevad ka naisi, nõdrukesi lapsi, vanu ja väeteid. Karistava käe eest ei pääse mitte keegi, vahest säästetakse **üksnes neid, kes**

eriti vaga, patuta elu elanud, või kes kohe pühendavad end patukahetsusele.

Nii räägiti palvemajades, seda uskusid paljud neistki, kes õeste ja vennaste hulka ei kuulunud. Värvilistest virmalistest ei teadnud sealkandis isegi kihelkonnakoolis käinud inimesed. Lihtsam ja igaühele arusaadav tee oli seletada asja taevaste jõududega. Nii sai kõik paika pandud, ilma et oleks pidanud pead rohkem vaevama.

Leidus ka neid, kelles külades liikuvad õudusjutud hirmu ei tekitanud. Võib arvata, et üks selliseid peresid oli Alla. Leena ja Villem ei hoolinud eriti usuvendadest ega kirikuskäimisest. Villemist kui kõrtsitee tallajast ja pilkelaulude meistrist võib veel aru saada, kuid Leena usuleigus paistab mõneti käsitamatu. Mitmel pool mainitakse juhtumit, kui Villem armulaualt tulles tõi tüki pühitsetud leiba ka kodus toimetavale Leenale. Viimane ulatas «Kristuse ihu» hajameelselt koerale.

Alla peres nähtavasti ei usutud ettekuulutustesse. Elu enda ümber võeti nii, nagu ta tegelikult oli. Vaatamata sellele, et sõjas käis kohutav tapmine ja ennustati veelgi suuremaid verevalamisi, tahtsid lesed süüa ja sõdurid külma kaitseks sooje kehakatteid. Tervete, tugevate kohus oli neid aidata. Mari korraldas külaperedest villa kogumise, sõduritele rindele saatmiseks kinnaste-sokkide kudumise. Kudumine käis Allal või mõnes teises peres talgutööna.

Mari käsitööoskuste kohta leidub muuseumist laenatud mälestustekatkeis vasturääkivaid andmeid. Ilulejad, ilmselt püüdes kõike ideaalse saare naise raamidesse suruda, teavad, et Mari kudunud kaunimustrilisi kindaid ning õmmelnud lilledega pätte. Teised kirjeldavad Mari vastumeelsust igasuguse käsitöö suhtes. Tal olevat võinud undrukusaba nädalate kaupa narmendada, aga Alla tüdruk ei märganud seda palistada. Niipea kui leidus mõni uus raamat, jättis Mari — vastupidi talutüdruku tõekspidamistele — kõik tööd sinnapaika ja asus lugema.

Kuna Alla Mari palju luges, siis tundis ta ka maailma ning peenemaid kombeid. Enne sõda käis Põidel Liivimaa kindralkuberner. Valla asjameeste palvel organiseeris Mari kõrge isanda vastuvõtu. Omakandi pealtvaatajate meelest kukkus see kenasti välja. Ka ümberkaudsed pulmade ning matuste «seremoniid» paluti Maril välja mõelda, Miina aga tegi peotoidud. Sellega poleks Alla Mari hakkama saanud. Tema oskas vaid organiseerida.

Sõja ajal korraldas ta korjandusi leskedele ja sõdurinaistele, vedas kogutud toiduaineid ning asju ise mööda peresid laiali. Räägitakse, et kord olevat Mari ühe lese hurtsikul isegi akna eest võtnud ning kingitused lauale jätnud, kui ta kedagi kodust ei leidnud.

Allalt polnud otse sõtta veel kedagi võtta, aga vaevalt kaela kandma hakanud poisid kõlbasid sõjateenistusse ikkagi. Saaremaale ehitati mitmesse kohta vägevad kindlustused. Seitsmeteistkümneaastane Sander ja viieteistkümnene Johan mobiliseeriti kindlustustöödele.

Tavaliselt polnud tööd kuskilt leida, nüüd aga lausa pakuti. Talus rühmama harjunud poistele polnud kaitsekraavide kaevamine kuigi raske. Esialgu sai hommikulõhtul kodus käia. Poisid ei nurisenud ka siis, kui nad Sõrve viidi. Maksti ju töö eest päris korralikult. Allale oli iga kopikas tähtis. Sõrvest käisid nad vaheldumisi Põidel leivakotti täitmas.

Kindlustustöödel elati laagrielu. Seal oli iga masti mehi, küll maailma läbirännanud merekarusid, Mulgimaal tööd vihtunud kraavihalle, lombakaid nekruteid, juhutöölisi mitmest ilmakaarest. Laagris räägiti elust laias ilmas, kiruti saksu ja tsaari, küllap ulatusid sinna ka jutud mitmesugustest vastuhakkudest, poliitilisest tegevusest. Labidameeste varjualune võis Ellami poistele olla esimeseks revolutsiooni kooliks, kus räägiti riiklikust ülekohtust, vajadusest võidelda selle vastu ja korraldada asjad lihtinimeste kasuks. Igal juhul kasvas sel ajal poiste huvi laia maailma vastu tunduvalt.

Vaatamata noorusele oli Johan talupoisilikult küps, mehiste musklite ja tõsise mõtlemisega. Tema pidi mõtlema tuleviku ja tööotsa peale. Neil Antoniga tuli endile niikuinii mingi muu amet leida, sest Sander vanema vennana pidi pärima ükskord talu.

Kuueteistkümnendal aastal lahkus Johan Saaremaalt. Temast sai Peterburis tehasetööline — katelsepa õpilane. Vaatamata leplikule loomule, aeglusele ja häbelikkusele (oli ju tegemist võõrkeelsesse pealinna sattunud maapoisiga), pidi ta nii või teisiti revolutsioonilise plahvatuse lävel oleva Peterburi töölisliikumisest osa saama. Kahtlemata omandas ta Venemaa pealinnas mõisted «sotsiaalne ebavõrdsus», «klassideta ühiskonnakord», kuulis «Iskrast», Lenini artiklitest, keelatud marksistlikust kirjandusest. Ta

nägi, kuidas tehti kihutustööd, uuriti raamatuid, vaieldi tulevase maailmakorra üle.

Muidugi, kui rahuliku Johani asemel oleks Peterburis olnud temperamentne Mari, oleksid asjad kindlasti hoopis järsema pöörde võtnud. Mari-taoline oleks jäänud Peterburi «revolutsiooni tegema» või koju naasnuna hakanud pealinnast saadud impulsiga oma staapi looma. Kuid Mari oli siiski talutüdruk, kellest suur maailm ja punane kirjandus eemal püsisid.

Veebruarirevolutsiooniga lõppes Johanil Peterburis töö. Uut otsa oli raske leida ja ta tuli koju puhkusele ning jäigi Allale. Ellamite keskmine vend tõi Peterburist kaasa sealse pineva meeleolu, teadis rääkida poliitilistest streikidest, vastuhakkudest, löömingutest politseiga. Võib arvata, et Johani pealinnaskäik mõjus Alla noortele kui tõrviku petrooleumitünni kastmine. Jäi üle vaid leida säde, mis selle tõrviku lõkkele lööks.

Esialgu puudusid sädeme tekkeks eeldused. Veebruarirevolutsiooni lained ulatusid Saaremaale alles märtsikuus. Mõni eriti vastumeelne mõisnik võeti vahi alla, üksikuid rendimõisaid jaotati tööliste vahel. Sügavamalt riivasid sündmused tsaari sõjaväge, mida arvati Saaremaal olevat paarikümne tuhande mehe ümber. Soldatid moodustasid Muhu Väina Kindlustatud Piirkonna Nõukogu. Näib, et Alla pere noori need rütmid veel ei puudutanud.

Siis langesid saarlaste peale Veebruarirevolutsiooni järelmõjud. Kornilov avas sakslastele rinde, Eesti saared jäid merelt ilma kaitseta. 29. septembril 1917. aastal saatsid sakslased Saaremaale kahekümne viie tuhande mehelise dessandi. Algas selle sajandi esimene suur sõjasõit piki Saaremaad. Järgnevatega võrreldes oli see sõjatorm Saaremaal üks leebemaid. Neljateistkümnendal aastal kirjutasid küll paljud ajalehed, et suureks sõjaks ei saa enam minna, kuna moodsad sõjariistad on juba liiga võimsa hävitusjõuga. Hilisema pilguga vaadates oli see muidugi lapsik jutt.

Saaremaa vallutamiseks kulus sakslastel üle kahe nädala. Põide võtmine algas 12. oktoobril Pammanas dessandi maalesaatmisega. Sakslaste sihiks oli vallutada Väikse-väina tamm ja niimoodi Vene vägede taganemistee mandrile ära lõigata. Puhkesid ägedad lahingud, Orissaare käis käest kätte. Langenuid oli rohkesti mõlemal pool. Sõda ei nõua üksnes sõdurite elusid, ikka toob ta häda ja muret

ka neile, kelle maadel lahinguid peetakse. Tulevahetuses süttisid talud, suurtükimürsud paiskasid segi kiviaedu, kündsid kadakavälju.

Siinsetele inimestele, keda sõjakoledused polnud kodus enam mitu põlvkonda puudutanud, oli see maailma lõpp, taeva ennustuste täitumine. Püüti minna kaugemale, kes kuhu sai. Läks mujalt varju otsima ka Ellamite kaheksaliikmeline pere.

Mari ei püsinud paigal isegi lahingute ajal. Üks Reina küla maja sai tabamuse. Naabrid teadsid, et sinna oli jäänud naine lapsega, kuid keegi ei julgenud päästma minna. Mari, kes juhtus seal olema, tungis üksinda majja, leidis voodi alt tapetud naise ja tema juurest poja, kellel pommikild oli jalga haavanud. Mari andis lapsele esmaabi ning toimetas ta kiiresti Oti mõisa sakslaste välihaiglasse. Poisi elu päästeti.

Külarahvas aeti lahingujälgi koristama. Oma langenud matsid sakslased ise, tapetud Vene sõdurid tuli pöidelastel mulda panna. Inimesi halvas lahingutejärgne masendus ja tardumus. Mari kogus end kõige kiiremini ja kutsus rahvast appi, korraldas hädavajalikke töid.

Alla talu maad ulatusid kuni Kuressaare—Kuivastu postmaanteeni. Tee ääres karjamaal kasvas tol ajal ilus kaasik, mida aga vana nime järgi Haavakopliks kutsuti. See oli Mari meelispaik. Kord olevat ta unistanud, et ehitab Haavakoplisse maja, mille juurest viiks allee maanteeni. Nüüd kaevati Haavakoplisse Mari eestvedamisel ühishaud, kuhu maeti viiskümmend Vene sõdurit.

Külarahvale langes saagiks ühes küünis olnud sõjaväeladu, kuid midagi väärtuslikku sealt võtta polnud: sõjaväevoodid, sadakond lakitud puulusikat ning suur hunnik pajukoorest viiskusid. Voodi ja lusikad kanti kiiresti laiali, viiskudega ei osanud riidepättidega harjunud saarlased midagi peale hakata. Mõni kokkuhoidlik perenaine kohandas neid karjapoisile: raius viisud kannast lühemaks ja ahendas nööriga need niimoodi lapsele parajaks. Kuid võõra väljanägemisega jalavarjud tegid viisukandja teiste laste naerualuseks ja peatselt visati need põõsasse, käidi parema meelega paljajalu. Nii jäi enamik rahva saagiks langenud tsaariarmee jalanõusid kasutult küüninurka vedelema.

Naaberkülas varjul olev Ellamite pere sai kurva uudise — lahingutes olid süttinud Alla majad ja maani maha põlenud. Villemit tabas tuleõnnetus elus teist korda. Nüüd,

viiekümne kaheksa aastaselt, tuli taas alustada vundamendist.

Alla peremees ei lasknud tujul langeda, tööjõudu oli nende peres üleliiagi — pojad Sander ja Johan juba täisinimesed, Antongi hakkas täismehe eest väljas olema, kuigi noorim poiss armastas rohkem raamatutes tuhnida. Alla kaheksast hingest oli vaid üks veel päris laps — kuueaastane Senna.

Suuremat muret valmistas ehitusmaterjal, sest Pöide on tuntud metsavaene kant. Õiget ehitusmetsa võis leida kümnete kilomeetrite tagant, sedagi hingehinna eest, kuna tahtjaid oli palju. Pika otsimise peale ostis Villem palgid, äravedamiseks kutsuti võõrad abiks. Tehti head õlled ja korraldati palgiveotalgud. Laudade ja plankude saagimisega pidid oma pere mehed koduõuel hakkama saama. Mõni meistrimees palgati vaid siis, kui omast nõust puudus tuli.

Sakslaste tulekuga nihkus elu Saaremaal mitusada aastat tagasi. Kui Vene tsaar vaid soosis balti paruneid, siis nüüd said viimased täisperemeesteks, kes määrasid rente ja mõisakoormisi oma äranägemise järgi. Endised lepingud öeldi üles. Muhu kroonimata kuningas, kolme mõisa omanik parun Buxhoevden tõstis makse hoobilt kolmsada protsenti, osa sellest tuli tasuda tööga.

Igal pool pandi kehtima uus ornung, saksa keel ja meel. Nii hakati realiseerima ammust unistust Balti hertsogiriigist. Kahekümne kolme aasta pärast püüti sama teha juba Suur-Saksamaa idaprovintsi nime all.

Munad ja pekk läksid sakslaste nahka. Vallutajate isu aina kasvas. Varsti ei kärsinud nad enam oodata, millal kanad jõuavad muneda ja lehmad piima anda — nii kanad, sead kui ka lehmad söödi ära.

Eriti maias oli sakslane hobuseliha peale. Neljateistkümne kuuga, mis nad Saaremaal võimutsesid, õgisid saksmannid paberite järgi ära ligi seitse tuhat väikesekasvulist saarte tõugu hobust. Sel ajal oli kogu Saaremaal kümne tuhande majapidamise ümber, igaühes üks-kaks hobust või polnud sedagi. Vallutaja pöörase isu tõttu jäid nii mõnegi talu põllud sööti.

Saksa võim levis mandrile alles järgmise aasta talvekevadkuudel. Nii lõigati Saaremaa ligi pooleks aastaks ära muust Eestist.

Kahutsi küla Allal käis aga majaehitamine. Seda tehti

raskete aegade kiuste. Mari oli jälle see, kes pani isa Villemile kärbse pähe ehitada endisest suuremad ja avaramad kambrid ning unistas sellest, millised need tulema peavad. Kui aga sakslased ilmusid taludest järjekordselt matti võtma, pakkus Mari neile pilgates katkist kartulikorvi, sest parem kraam oli kas ammu rüüstatud või ära peidetud.

Tasapisi okupatsioonivõim murenes. Saksamaalt tulid aina ärevamad teated. Novembris puhkes seal revolutsioon. Vallutajad lahkusid ülepeakaela Saaremaalt, parunitel oli taas pill püksis.

Mandrilt tulnud mehed teadsid rääkida, et Venemaal toimunud revolutsioon juba möödunud sügisel. Võim olla nüüd tööliste ja soldatite nõukogude käes. Uus valitsus andnud kohe määruse rahu kehtestamise kohta.

Saarlastele oli rahu eriti kallis sõna, unistuste tipp, mille täitumine paistis juba uskumatuna. Sõda, sellest tulenev kaos, vallutajate meelevald, lõpmata küütides käimine, majapidamiste rüüstamised, maksude tõstmine — kõik see tüütas tülgastuseni. Meeste rindele võtmine käis juba viiendat aastat ja sellele ei paistnud lõppu tulevat.

Kuid paranemisest olid asjad kaugel. Vastupidi, Tallinnast tulid uued kõnemehed, kes kihutasid rahvast taas püsside alla. Nõuti, et mindaks sõdima valitsuse vastu, kes tahab rahu ja oli andnud välja sellekohase määrusegi.

Juba kuu aega pärast sakslaste lahkumist, see tähendab 1918. aasta detsembris hakati Kogulas uuele võimule vastu. Rahvas keeldus maksmast viljanormi. Vallamaja juurde tuldi punase loosungiga: «Maha sõda!» Rahutused puhkesid ka järjekordsel nekrutite ärasaatmisel Kuressaarest.

Neliteist kuud sakslaste alla surutud Saaremaa kääris nüüd järjest suurema hooga. Punaste jutud levisid külades kiiresti. Õhkkond muutus aina pinevamaks, inimesed tundsid, et lähemal ajal peab midagi sündima.

Ka loodus oli sel talvel nagu äreval ootel. Möödusid jõulud ja näärid — lund ei helvestki, ainult külmunud maa, muud midagi. Alles veebruari algul sadas mõni päev lund, aga see lumi tuiskas kange tuulega aedade äärde kokku, teed jäid endiselt paljaks.

Tormieelne tuul haaras kaasa Alla noored. Eestvedaja oli kahekümne üheksa aastane Mari, kes mööda ümberkaudseid koosolekuid jooksis ja nende pidamist kodus poistega jätkas. Hoogu läksid ka kahekümne kahe aastane Sander

ning kahekümnene Johan, kes igati liisupoiste mõõdu välja andsid, sekka lõi veel seitsmeteistkümnene Anton — oli temavanuseidki viimasel ajal rindele saadetud. Kõrvale jäid ainult koduste toimetustega leppinud kahekümne kuue aastane Miina ja kaheksane Senna.

Üheksateistkümnenda aasta talve kohta sain täiendavaid teateid oma üleaedselt Saue Juhanilt, kellega lõpuks õnnestus lähemalt tutvuda. Vanamees oli tõepoolest mitu sõda läbi käinud ja osalenud ka üheksateistkümnenda aasta sündmustes. Kahjuks polnud Juhan Pöide kandi mehi, vaid Mustjalast.

Viieteistkümneaastase moonakapoisina oli ta tol korral koduküla meestega kaasa läinud. See lumevaene talv püsivat tal surmani meeles. Reega sõita ei saanud, seepärast läinud nad kogu tee jala. Juhanil kulunud suur varvas päti seest välja ning saanud külma. Olevat tänapäevani hell.

Mustjala mehed jäänud linna alla Kellamäe mõisa. Neil olnud kuue peale jahipüss.

Üldisemates asjades ülestõusu kohta oli Juhani mälu aukusid täis. Ta oskas vaid nimetada üksikuid juhte, needki vist pärit hilisematest rahva seas liikunud juttudest. Millest Saaremaa ülestõus alguse sai ja kuidas see tervenisti toimus, sellest oli Juhanil tänaseni udune ettekujutus.

See-eest jutustas naabritaat üksikasjalikult, kuidas kaasa võetud aganaleivakannikas juba teel otsa lõppes ja millise näljaga nad mõisa jõudsid. Moonamehed hakkasid kõigepealt söögipoolist otsima. Paruni aidast leiti kott ennenägemata peenikest ja valget püülijahu. Kohe tekkis idee keeta paljude lemmikrooga — liha-klimbisuppi. Noort härga ei raatsinud eluaegsed künnimehed tappa, supilihaks valiti kõige vanem ja jõuetum loom.

Lõpuks pandi keema elu parim supp, mis veel nüüdki Juhani suu vesiseks kiskus: selles olnud nii palju liha, kui mahtus, ja luikvalged, siidised klimbid. Aga härjaliha olnud vintske ja keenud kaua. Mehed saanud just klimbid katlasse, kui tunnimees tormanud kisades kööki: «Valged tulevad, valged tulevad!» Moonameeste pettumusel polnud piiri, keegi ei tahtnud tühja kõhuga ära minna. Kõige näljasem Kaju Aadu, kah Mustjala poiss, karelnud pliidi ees kirudes edasi-tagasi, siis leidnud õnneliku väljapääsu — valanud terve pajatäie oma seljakotti. Niimoodi, supivedel mööda selga jooksmas, metsa putkanudki. Pikal koduteel

kulunud Kaju Aadu seljakott marjaks ära. «Mis sest, et liha oli vintske, see-eest seedis kaua,» arvas Juhan.

Janeke oli teadnud, et Juhani juurde tuleb pudeliga minna. Minul aga jäi mulje, et vanamees ei joo tilkagi. Üleaedne nokitses mõnikord aias, ka sooja ilmaga vatijopp seljas, piibutõbi nagu pisike korsten suitsemas katkiste hammaste vahel.

Juhan oli terve elu Saaremaal elanud, suurtest sõjasõitudest maha jäänud, sakslaste ajal korra kinnigi istunud, ja teadis paljusid siinseid sündmusi ebaametlike üksikasjadeni. Temast võis minu ajaloohuvile tõesti palju kasu olla. Tutvust sobitades tegin vea, öeldes, et tulin tema juurde Janekese soovitusel.

«See-eh. Ptüi!» sülitas vanamees. «Või tema soovitab!»

Pikema jutu vääriliseks Juhan naabrinnat ei pidanud. Võis märgata, et selle naise meenutamine ta tuju eriti ei tõstnud. Viisin kiiresti jutu teisele teemale.

Pärast esimest visiiti Janekese juurde ei kohtunud ma naabrinnaga pikka aega. Arvasin, et ta oli ära sõitnud. Ilmselt ei elanud noorik pidevalt oma korteris, küllap jäi mõnikord ööseks sõbrannade või sugulaste juurde. Ka auto oli ära. Ehk neil oli kuskil suvila, maamaja — autoga on võimalik ju igast Saaremaa nurgast hommikuks tööle jõuda.

Siis kostis naaberkorterist taas inimelu hääli. Kuulsin, kuidas ta hilisõhtul kolistades koju tuli, vahel visati möödaminnes mu akna pihta kruusakivike. Oma imestuseks tabasin end aeg-ajalt naabrinnale mõtlemast. Kuigi Janeke oli teise mehe naine, häiris mind ometi, et noorik pärast esimest tutvust mulle nii vähe tähelepanu pööras. Kas oodati nüüd vastualgatust? Tundes juba natuke Janekese iseloomu, oli see väheusutav. Pigem kuulus ta sääraste piduriteta inimeste hulka, kes lähenevad ise ja teevad seda, mida parajasti heaks arvavad.

Kinnitasin endale veel kord, et mul pole ega saagi olla naabrinnaga mingeid plaane. Kuid ikkagi raius rinda vahe seatapupuss, kui kuulsin ühel õhtul läbi seina tema korterist madalat baritoni. Minu teada oli kaugsõidu kalamees veel mitu kuud reisis. Arvasin, et küllap hääl kuulus Janekese vennale või isale. Kuskil alateadvuses aga tundsin asja teisiti olevat ja see erutas mind.

V

Õppetöö kestis vaid nädala. Siis saadeti meid kolhoosi kartuleid noppima.

Juhus mängis mulle vingerpussi. Minu klassile, see tähendab üheksandale a-le määrati Kaarma, paralleelklassi omad pidid aga Põidele sõitma. Tegin b-klassi juhatajaga vahetuskaupa. Temal polnud selle vastu midagi, linna lähedalt Kaarmalt võis sageli kodus käia. Kõik sõltus direktor Ningist.

Algul ei tahtnud mu sidesõnanimeline ülemus vahetamisest kuuldagi. Iga määramine olevat põhjalikult läbi kaalutud. Tema olevat lastevanematele lubanud ühtepidi, nüüd tuleb organiseerida jälle teistpidi. See kahjustavat kooli autoriteeti. Minu klassi õpilastel olevat selliseid vanemaid, kelle pärast ei tohtivat lubadust muuta. Need tahtvat lapsi ka nädala sees vaatamas käia. Mõned lapsed ei saavat võõras kohas õhtuti uinuda ja vanemad soovivat neid iga päev koju sõidutada. Kodus antavat neile ka korralikult süüa, sest söökla toidus olevat kasvava nooruki jaoks liiga palju kaloreid ning vähe vitamiine. Kodus saavat lapsed üldse paremini päevasest stressist välja puhata. Šeffidel ju ebamugav ulualune, pealegi võivat seal lastega kõike juhtuda.

Siit hakkasin taipama, miks Ning ei tahtnud majandeid vahetada ja miks otsuse langetamisel tuli «põhjalikult kaaluda». Põide oli direktoril plaanitud seda sorti laste jaoks, kelle mugavuste üle ei tuldud temalt aru pärima, isegi siis sai õpetajaskond lihtsamalt läbi, kui «nendega midagi juhtus».

Vihjasin sellest ka Ningile. Direktori massiivne nägu laua taga võttis lillaka tooni. Ta otsis värisevi käsi «Priima» pakki, pomises: «Seda te ei oleks pidanud tegema», tõmbas sügavalt paar mahvi suitsu ja sai enesevalitsemise tagasi. Ning seletas krampliku, pealesunnitud naeratuse saatel imelikult bemollis häälega, et mõnele teisele oleks ta sellise jutu peale jalamaid ust näidanud. Minule võivat häbematuse esialgu andeks anda, ma olevat alles poisike, Tallinna kastkorteris aretatud mutant, kellele tuleb kannatlikult ilmaelu õpetada. Ainult lapsele paistab maailm musta-valgena, täiskasvanule on varjundid sageli tähtsamad kui värv ise. Inimestevaheliste suhete nüansid olevat

igal pool tähtsad, loomulikult ka Saaremaal. Igal sammul tulevat hulk tegureid arvesse võtta; mille poole need asjaolud kaaluvad, selles suunas peab ka astuma.

Siis rahunes direktor pikkamööda maha, seletas, et me oleme mehed, meid on siin vähe ja seepärast peame kokku hoidma. Küsis kavala naeratusega, kas mul on Põidele siginenud juba mõni silmarõõm või kuidas muidu sellist tahtmist seletada. Vastasin, et tunnen nende paikade vastu kodu-uurijalikku huvi, mis kutsetööstki väga kaugel pole. Sidesõna silitas kollaste sõrmedega üle palja pealae ja lubas «vaadata, mis teha annab». Umbusklik naeratus ta näol jäi püsima.

Päev enne väljasõitu kuulsingi, et lähen oma lastega Põidele. Siis avastasin, et kolm minu klassi õpilast oli b-klassiga Kaarmale saadetud, sealt aga, et arv klapiks, sama palju a-le täienduseks toodud. Järelikult oli kolmel perel õigus oma lapsi rohkem armastada kui teistel isadel-emadel. Ka siin väikelinnas oli inimesi, kes tarvitasid eesõigusi lasteaiast surnuaiani välja. Ma juba teadsin, et minu hammas nende peale ei hakka, seepärast suhtusin vastavatesse kombinatsioonidesse ükskõikselt, lasksin sündida nii, nagu Ning heaks arvas. Sain oma suhtumist avaldada vaid õpilaste rõhutatult ühesuguse kohtlemisega.

Enne Põidele sõitu oli mul kasulik lõpetada muuseumi materjalide lugemine, saada ülevaade Saaremaa ülestõusust. Lootsin kohapeal leida sündmuspaiku. Lisateavet põlisasukate käest võis vaevalt oodata, sest sündmusest oli möödas ligi seitsekümmend aastat. Isegi üheksakümnele lähenev Saue Juhan oli tollal veel poisike. Nüüd oli ülestõusust saanud juba mälestuste mälestus ja see on alati vürtsitatud järeltulevate põlvkondade fantaasiaga. Seepärast panin enda jaoks ülestõusu pildi kokku muuseumist laenatud kirjutiste põhjal.

Pühapäeva hommikul, 16. veebruaril 1919. aastal kogunesid Muhu-Saarevalla ja Hellamaa kutsealused Muhu saarelt ning Uuemõisa ja Maasi valla mobiliseeritud mehed Põide kandist Kuivastu mõisa õuele. Nelja valla peale saadi kokku 237 nekrutit. Kuivastus ootas neid «kolme komisjon» — kaitseliitlane Tammel, riigimetsavaht Vaher ja lipnik Jefimov, kes pidi mehed väeosasse toimetama.

Nimehüüdmise ajal haarasid paljud mehed järsku regedele peidetud püssid, tapsid lipniku, metsavahi ja kaitseliitlase. Pärast uuriti väga kaua ja põhjalikult, kes tegi

esimese paugu, kes tappis lipniku. Üldises rüsinas nägid seda vähesed, nii jäigi asi varjule. Alles aastakümnete pärast selgus, et see oli Andrei Räim, kes oma pika kasvu tõttu ulatus karabiinist ülalt alla lipnikule pähe tulistama, nii et teisi ümberseisjaid ei haavaks. Räim oli ilmasõja läbi teinud, küllap sealt ka julge pealehakkamise kaasa toonud. Pärast ülestõusu varjas ta end kodus lauda peal nii kaua, kuni välikohus tegevuse lõpetas. Teda kuulati Kuivastu sündmuste pärast üle kaheksateistkümnel korral, kuid tõde ei saadud ikkagi kätte. Pärast viimast sõda oli Andrei Räim pikka aega Kuivastu sadama kapten.

Lugedes nende sündmuste kroonikat, tekkis mul küsimus, miks kogunesid mehed Kuivastusse. Regedel heintesse peidetud püssid vihjavad, et vastuhakk polnud stiihiline, vaid ette kavatsetud, läbi mõeldud. Milleks nad siis läksid Muhu tippu, kuhu oli vähemalt poole päeva tee, ja alles sealt panid liikuma ülestõusulaine? Kuivastu—Virtsu telegraafiliini läbiraiumise ja telefonikõnepunkti ülevõtmisega, selle ülestõusnute esimese operatsiooniga, oleksid saanud hakkama paar meest.

Ilmselt alustati Kuivastust sellepärast, et sinna kogunes rohkesti kutsealuseid. Planeeritud ja igati ettevalmistatud ülestõusu vastu räägib aga asjaolu, et selle puhkemisest ei teatud valdades midagi. Pöide kanti jõudis sõnum alles pühapäeva õhtul, see tähendab nii palju hiljem, kui palju kulub Kuivastust hobusega Pöidele tulekuks. Järelikult peitsid mobiliseeritud ikkagi vaid igaks juhuks püssid oma regedele, olukord aga kujunes nii, et relvi vaja läks.

Neil aastatel käis Pöidel vilgas seltsielu: pidevalt harjutas kaks laulukoori, õpiti ka näitemänge. Kahutsi küla poiss Viktor Reiart tuli Kuivastust otse näidendiproovi. Ta hüüdis juba ukselt: «Valasime Muhus verd ja nüüd tuleb Saaremaal ka asjad topsi ajada!»

Üks näitemängutegijaid oli ka Alla Mari. Proov jäeti kohe katki. Noored ruttasid Orissaarde, kus juba koosolek käis. Seal valiti juhte, kuulutati välja mobilisatsioon — töörahvaväkke kutsuti kõik 18—45-aastased mehed. Orissaares peeti oma valla ülevõtmise ja Kuressaare vallutamise plaane. Linna ründama tikkus enamik koosolekust osavõtjaid. Selleks leidus mõjuvaid põhjusi.

Kui Punaarmee Tallinna alla jõudis, jooksis suur osa Eestimaa paruneid Kuressaarde varjule, lootes sealt kergesti Saksamaale pääseda.

Paljud Saaremaa mõisnikud tõstsid renti, viljakoormad veeti nende linnahäärberitesse, kus turg ja sadam lähemal. Talumehed uskusid, et selles röövimises olid süüdi peitupugenud parunid, keda nad nüüd toitma pidid. Ülestõusnuid innustas veel kuulujutt, et Tallinnas on nõukogude võim ja punavägi juba teel appi saarlastele. Seepärast pöörati tagala kindlustamisele vähe tähelepanu.

Pärast kodukandis võimu võtmist liikusid ülestõusnud Kuressaare suunas, et üheskoos vallutada parunite pesa.

On tõenäoline, kuigi pole kindel, et Mari läks pühapäeva õhtul näidendiproovist otsejoones Orissaarde koosolekule. Kuid veel samal pühapäeva ööl vastu esmaspäeva organiseeriti Levalas, Pöide kiriku juures apteegimajas Uuemõisa valla ülestõusu staap. Selle asja juures oli Maria Ellam juba päris kindlasti.

Esmaspäeva varahommikul ilmus Mari korraks koju, aasis oma vendi ja naabripoisse, kes veel ülestõusust midagi ei teadnud, ja läks kiiresti Levalasse tagasi. Kohe olid jalul ka Alla poisid.

Sander ruttas Tumala mõisa, kus asus sakslastest mahajäänud sõjamoonaladu. Koos oma valla mehe Eduard Koeliga võttis ta lao üle. Johan ratsutas Maasi valda mobilisatsiooni läbi viima, Anton aitas ülestõusnutel kirjatööd teha, mobilisatsioonikäske välja kirjutada.

Esimene ülestõusupäev oli Mari jaoks alanud. Kaasaegsed mäletasid teda sealtsamast Pöide kiriku lähedalt Oti mõisast võetud musta täku seljas kihutamas, püss seljas. Mari organiseeris mobilisatsiooni kodukandis — Ariste, Levala, Kahutsi, Iruste külas.

Tumalas rakendasid Aleksander Ellam ja Eduard Koel kaks mõisahobust vankri ette, kolmas võeti järel käima. Vankrisse pandi sõjamoonalaost padrunikaste ja relvi. Sõit läks algul Levalasse, kuhu olid kogunenud ülestõusnud tervest Uuemõisa vallast. Meestele jagati püssid välja. Koos hakati Kuressaare poole minema.

Levala ja Laimjala vahel toimus ülestõusnutel kokkupõrge kaitseliitlastega. Tulevahetus kestis lühikest aega. Kaitseliitlased tõmbusid kiiresti tagasi Kuressaare suunas, kuna kartsid ülestõusu kiiret levikut ja taganemistee äralõikamist. Kummalgi pool oli üks langenu.

Nüüd järsku mõisteti, et ülestõus pole üksnes tuliste koosolekute pidamine ja püssiga vehkimine. See oli võitlus

elu ja surma peale, kus ei puudunud langenud ja haavatud nagu sõjas ikka.

Kuulnud lahingust Laimjala teel, olevat Mari öelnud: «Kus sõda, seal haavatuid. Kuid haigemaja peale pole veel mõeldudki . . . Laatsaretiks on mul välja valitud Oti mõis. Seal oli sakslaste ajal sõjaväe haigemaja. Osa voodeid veel alles.»

Teisipäevaks (ehk tema jaoks teise ülestõusupäeva hommikuks) oli Mari leidnud endale juba selles peamiselt meeste ürituses kindla koha. Jälle ratsutas ta perest peresse, kuid nüüd ei viinud ta mobilisatsioonikutseid, vaid korjas laatsareti tarvis käterätikuid, voodilinu ja tekke, veenis külatüdrukuid tulema haigemajja tööle. Loomulikult polnud mitte kõik annetused vabatahtlikud. Kuid Marile keelduda ei juletud, tal oli vali pilk ja püss seljas.

Marile meenusid Kahutsisse jäänud Vene sõjaväelaste voodid. Need toimetati kiiresti Oti mõisa, lisaks saadi külast puukoikusid. Leiti üles ka Vene vägedest mahajäänud arstirohud.

Mõisa härrastemajas käis kibekiire ettevalmistus haavatute vastuvõtuks. Ühed naised pesid ja küürisid, teised soputasid põhukotte, seadsid voodeid ritta. Alla Mari jagas näpunäiteid, roheline palitu seljas, jalas paksud nõelutud taldadega pätid, peas hall kootud müts. Siis hüppas ta hobuse selga ja kappas taas varustust otsima või staapi ülestõusu kulgu kuulama. Nii kestis see kaks päeva. Kesknädala õhtuks oli haigemaja juba enam-vähem vastuvõtukorras, velskergi leitud. Ainult et nüüd puudusid haavatud.

Ülestõusulaine jõudis Kuressaare alla, siinkandis polnud lahinguid enam tulemas. Oti mõis asus Kuressaarest oma viiekümne kilomeetri kaugusel. Veebruarikülmaga näis vankritel haavatute vedamine sellise maa taha olevat üldse küsitav. Kuid laatsaret oli valmis saanud ja Alla Mari töö tehtud. Tal tuli leida midagi muud, millega kasulik olla.

Ehk olid Maril just säärased mõtted parajasti peas, kui üks naine talle sosistas, et valged on Muhus. Mari ei suutnud seda esialgu uskuda, ta keelas ka sõnatoojal sellest rääkida, et ei tekiks segadust. Vastupidi, sellest suunast pidi kuulduste järgi punavägi ülestõusnutele appi tulema. Nüüd järsku valged!

Kuid pole suitsu ilma tuleta! Järsku oli tollel tundmatul naisel õigus? Siis on asjad aga halvasti! Sellest ei teadnud

Laimjala staap ega need, kes Kuressaare all. Kuid sama hästi võis tegemist olla valekuuldusega, katsega ülestõusnute seas paanikat tekitada.

Kolmapäeva õhtul tuli õde Miina Marit Levala staapi vaatama. Tema mälestuste järgi istunud Mari käsipõsakil laua taga, sünge ja mõtlik. Enesessesüvenenult võtnud ta laualt mõõga ja visanud selle siis kolksatades tagasi. Miina tulnud vanemat õde koju kutsuma. Mari läinudki kaasa, aga ainult selleks, et panna selga kasukvest ning tõmmata ülle maani ulatuv Saksa sõjaväe postikasukas. Ta oli otsustanud ise Muhusse vaatama minna, kas võõra naise jutt valgetest vastab tõele või ei. Sel õhtul nägid kodused oma vanimat last viimast korda.

Alla Mari neljas ülestõusupäev algas. Ta laenas Reediku talust hobuse ja ree, ettekäändega minna kaugematesse küladesse haigemajavarustust otsima. Mari pani reele mõned tühjad pütid, et esineda Muhumaal kalaostjana. Reediku Sander muretsenud hobuse eest ja manitsenud teda sõitma mööda metsaaluseid, kuhu oli lund tuisanud.

Kuressaare—Kuivastu postmaantee oli paljas, seal regi ei libisenud, Alla Mari valiski kõrvalise metsavahelise tee, mis Tornimäe kaudu otse Väikse väina tammini viib. Oleks Mari läinud mööda suurt maanteed, oleks ta maakuulamine juba Orissaares lõppenud.

Nüüd aga sõitis ta üle Väikse väina tammi ja jõudis peatselt Muhu Piirile. Järsku ilmusid teekäänaku tagant sinelites ja valgetes poolkasukates ratsurid. Juba kaugelt oli selge, et tegemist on valgetega. Peituda polnud enam kuskile. Ta oli sattunud Klaari pataljoni järelüksusele. Ohvitser jäi maakuulaja kalaostu-juttu uskuma. Kuna karistussalklaste voor oli üle koormatud, siis käsutati Mari küüti. Üksus kavatses Põide kiriku juurde öömajale jääda, seal lubati Mari vabaks lasta.

Orissaarest läbi minnes nägi Mari sama päeva hommikul toimunud lahingu jälgi. Muuseumipaberid räägivad sellest lakooniliselt: viisteist ülestõusnut kaitses asulat karistusekspeditsiooni peajõudude vastu. Neli meest sai lahingus surma, kuus langes vangi, viiel õnnestus põgeneda.

Karistussalk muhulase mereväeleitnant Klaari juhtimisel oli juba teisipäeval, see on 18. veebruaril tulnud heinakoormate varjus üle Suure väina jää, murdnud ülestõusnute hajali rannakaitse vastupanu ning hõivanud Muhu.

Klaari valiküksusse kuulus 242 meest, neist 110 ratsanikku. Ülestõusnud ei teadnud midagi selja tagant lähenevast ohust ei järgmisel päeval ega neljapäevalgi, kui Alla Mari läks maad kuulama. Üksikuid mõnemehelisi vastupanukoldeid hävitades ruttasid karistussalklased Kuressaare poole — ründama selja tagant ülestõusnute peajõude, kes pärast mitmeid vaidlusi ja edasilükkamisi kavatsesid reedel, see tähendab 21. veebruaril alustada Kuressaare vallutamist.

Kui karistussalklaste peajõud Põidelt ennelõunal läbi läksid, usaldasid juba avalikult häält tõsta ka ülestõusnute vaenlased, need, kes, hambad ristis ja rusikas taskus, loovutasid haiglale sidemeteks käterätte ja andsid hobuseid küüti, need, kelles lihtrahva võim tekitas hirmu. Haududes kättemaksu ülekohtu eest, lootuses leida võimalust pealekaebamiseks, hulkus selliseid inimesi terve päeva teedel ning kiriku ümber.

Üks taolisi oli Kabuna Miina ehk hingekirjade järgi Melania Verlin Iruste külast. Kahjuks ei ole mälestuste heietajad temast täpsemat pilti jätnud. Mitu korda pabereid edasi-tagasi lehitsedes, üksikuid tähelepanekuid ikka uuesti ning uuesti üle lugedes jõudsin arvamusele, et Kabuna Miina oli väga kademeelne inimene. Ta leidis palju põhjusi oma lähikondlaste, naabrite, teiste eakaaslaste kadestamiseks. Palju hingepiina tekitasid Miinale Alla noored, eriti Mari, kes igal pool oli eestvedaja: küll keedukursustel, küll korjanduse tegemisel, isegi käsitöö õpetamisel, millega Alla tüdrukul ei tohtinud mingit pistmist olla. Mari aga istus käsitöökursuste pildil, vokk ees, nagu kõige suurem meister, ise ei saanud kindalegi hinge sisse. Tema, Miina, oskas kümme korda ilusamaid asju kududa, sada korda paremini keeta, aga kõik rääkisid vaid Alla Marist. Nüüd läks see põrguline punastega kaasa, kihutas ratsa nagu isane inimene, kõneles kõigiga käskival, nõudlikul toonil nagu mingi peremees, võttis Kabunaltki käterätikuid, kamandas Miina laatsaretti tööle — nüüd pidi see inimene lõpuks oma kaela murdma. Uhkus ajab ikka upakile, igal oinalgi oma mihklipäev.

Karistussalklaste järelüksus, kuhu Alla Mari küüti sunniti, jõudis neljapäeva õhtupoolikul Põidele. Nagu Muhus sai lubatud, kuulutati Mari kiriku juures vabaks. Miina jälgis Alla tüdruku lahkumist pettunult, jälle pääses see inimene karistamatult minema, keegi ei kippunud talle

tasuma. Kui Mari hakkas juba kirikuaiast väljuma, hüüdis Miina ahastades ühele ohvitserile: «See just kõige punasem tüdruk ongi!»

Pole andmeid, kas Kabuna Miina või mõni teine andis Mari vastu tunnistusi. Maria Ellami ülekuulamisest täpsemad teated puuduvad. Rahvas on kinni püüdnud vaid üksikuid karistussalklaste ütlusi, nagu «Sellelt tüdrukult ei saanud sõnagi rohkem välja pigistada, kui ta ise öelda tahtis» või «Hobune kardab ka surma, aga see tüdruk ei hoolinud millestki».

Ülekuulamise koha suhtes on mälestuskatked vasturääkivad. Ühed väidavad, et see toimus Oti mõisas, teised jälle, et Põide kiriku käärkambris, isegi kirikus. Kirjutatakse, et Marit piinati ja vägistati. Kohale oli ilmunud ka Põide kiriku pastor, kes pakkunud karistussalklastele käärkambri asemel kiriku saali — seal rohkem ruumi.

Siinkohal jäin mõtlema. Üksikasju oli juba sel ajal raske kindlaks teha, sest pealtnägijad-osavõtjad ei käinud oma võigaste tegudega kelkimas. Rahvasuus taastati sündmused oletuste ja kuulujuttude põhjal. Seda vähem on võimalusi tõde nüüd aastate tagant jalule seada. Kuid mõned faktid tunduvad jäävat loogika jalgu.

Valdav enamik pastoreid oli muidugi ülestõusu vastu, karistussalklaste liitlased. On täiesti selge, et nad andsid Klaari pataljonile igati abi, juhatasid kätte punaseid. Ometi ei suuda ma uskuda, et Põide hingekarjane loovutas oma kirikuruumid sõduritele vägistamiseks. Sel juhul olnuks ju oma pühakoja rüvetamine taevani tõusev patt, rõõm vaenlase häbistamisest selle kõrval vaid tühine asi.

Paljudes mälestustes püütakse näidata, milliste lõpptagajärgedeni viis Alla Mari ülesandmine Põide kiriku aias. Ollakse veendunud, et ta tahtis minna otsemaid Upale ülestõusnuid hoiatama. Need oleksid kas kaitsele asunud või vaikselt laiali läinud — igal juhul oleks hukkunuid tunduvalt vähem olnud. Parim näide, kuidas väikesest õnnetusest kasvab suur katastroof. Kabuna Miina andis koos Mariga ära terve Saaremaa ülestõusu, põhjustas Upa veresauna, surma ja kannatusi sadadele inimestele.

See on minu meelest siiski lihtsustatud mõttekäik. Ei tohi unustada, et kui Mari küüdist vabanes, olid karistussalklaste peajõud — needsamad, kes hommikul Orissaares lahingut lõid — juba Upa all. Seega oleks tulnud teate viijal läbi rinde pääseda. Oleks tal väga hea puhanud hobune

õnnestunud hankida, oleks ta teoreetiliselt pärale jõudnud ikkagi vähe aega enne rünnaku algust. Oleks . . . Aga seda ei juhtunud.

Järelüksus käsutas külarahva küüti. Ka Alla Villemil tuli minna. Kui nad Miinaga öösel kella kahe ajal hobust rakkesse panid, kuulsid nad kiriku poolt pauke. Miinale olevat nagu noaga südamesse löödud.

Varavalges ruttas ta õde otsima. Metsa ääres leidis ta viis laipa. Need olid võõrad mehed. Nagu hiljem selgus, oli tegu samal ööl tapetud muhulastega. Pika ekslemise peale jõudis Miina kirikumõisa talli taha, kus lohus või kraavis midagi mustendas. See oli pooleldi paljaks kistud Mari laip, kaks kuuliauku peas, rind kolmest kohast kas mõõga või püssitikuga läbi torgatud.

Reede hommikul langes Klaari pataljon Kuressaaret piiravatele ülestõusnutele ootamatult selja tagant peale. Ei tehtud mingit valikut: kes ette juhtus, see maha tapeti, oli ta siis kohalik külaelanik või rahvaväe sõdur. Väliselt neid eristada ei saanudki, sest kahel kolmandikul ülestõusnutel polnud peale oma rusikate mingit relva. Arvatakse, et vaid sadakond meest ülestõusnute seast oli sõdurikogemustega. Seepärast kujunes niinimetatud Upa lahing vaid ühepoolseks tapatalguks.

Klaar võis Tallinna saata vägevaid raporteid: «Upal tapetuid 93 meest, vangi võetuid 70, Vaiveres tapetuid 43, vange 37. Meiepoolseteks kaotusteks Kuressaare all on üks langenu ja mõned kerged haavatud.» Kuressaarde jõudes aga kirjutas leitnant Klaar: «Tundsin ennast kui kusagil Berliinis olevat: iga sammu peal saksa keel ja saksa meel.»

Ülestõusnud surmasid 21 vaenlast, kellest enamiku moodustasid kohalikud mõisnikud. Nende seas olid oma julmuse ja ahnusega tuntud Muhu mõisnikud Axel ja Alexander Buxhoevdenid, kes esimesel päeval ülestõusnute kätte langesid ja jää alla topiti.

Karistussalklased tapsid kohapeal 250 inimest. Sõjakohus, kus süüdistaja kõiki ülestõusnuid mõrtsukateks nimetas, töötas veel mitu kuud. Aleksander Madal Pöidelt Kalma külast mõisteti ainult selle pärast surma, et vastas küsimusele «Mis te siit Kuressaarest tahtsite?»: «Tulime vaatama, mis parunid teevad.»

Kuna Saaremaal läks hukatute arv liiga suureks, siis osa vangistatud ülestõusnuid toimetati Tallinna. Tolleaegsete kaasvangide mälestuste järgi toodud veebruari lõpus sinna kaks saarlast, kes juba sama päeva õhtul raudus maha lastud, sest eelmine kord oli üks «mässumees» minema jooksnud. Saarlased läinud surma külma rahuga. Üks veel kiidelnud: «Aga ma andsin sellele paruniraipele nii, et ta linnunahkne kasukas tolmas.»

Uued saksad kasutasid vanade karistusviise. Enam kui sajale inimesele määrati ihunuhtlus. Ka naisi ja tütarlapsi peksti kolmeharulise piitsaga paljale ihule. Välikohus määras umbes sajale inimesele pikemaajalise sunnitöö.

Ülestõusu kümnendal aastapäeval kirjutas «Saare Tööline» selle lõppvaatusest: «Ohvrid viidi paljajalu, pesuväel Kuressaarest kolme kilomeetri kaugusele Kullimäele, kus nad veel iseendale hauda kaevama sunniti. Kes seda ei teinud, peksti püssipäradega surnuks. Surnud aeti poolenisti mulla alla, lõpliku haudade kinniajamise töö tegid järgmised surmakandidaadid. Seetõttu õnnestus koguni viiel noormehel haavatult kinniaetavast hauast põgeneda . . .»

Miina tõi hobuse, viis Mari surnukeha Põide kiriku juurest koju, kus isa Villem meisterdas puusärgi. Pere üksmeelne otsus oli matta Mari tema lemmikpaika Haavakoplisse, Vene sõdurite ühishaua lähedale.

Maria Ellam hukkus oma elu tipphetkel. Mõtlesin veel kord need päevad läbi.

Ilma suurema ettevalmistuseta muutus külatüdruk Alla Mari üleöö «ohtlikuks punaseks». Tema ainuke poliitiline kool oli ümbritsev külaelu. Võib uskuda, et Mari toimis puhtalt vaistuga, tegi seda, mida süda käskis. Elu kulminatsiooniks kujunesid need kolm ja pool päeva, mil ta osales ülestõusus. Vangis võis Mari minu arvestuste järgi olla ligikaudu kaheksa tundi, umbes kella kuuest neljapäeva pärastlõunal kuni reede öösel kella kaheni, mil ta tapeti. Ainult kolme ja poole päevaga ringi kihutades, organiseerides tegi külatüdruk karistussalklaste silmis nii ränga kuriteo, et ta jalamaid mõrvati. Kas oskasid seda tapmist põhjendada isegi otsuse täideviijad? Kuid mõrtsukad ei motiveeri kunagi oma tegusid.

Need mõtted kippusid mulle pähe siin, Maria Ellami haua lähedal kiviaial istudes. Nüüdisajal nimetatakse seda kohta Valgepostiks.

Päevad Põide sovhoosi kartulimaal möödusid kiiresti. Alles pika planeerimisega õnnestus mul endale nii palju vaba aega teha, et pääsesin Valgepostile.

Mari Haavakoppel oli hoopis kinni kasvanud. Õigemini istusin ma kiviaia jalal, mis võib-olla viis-kuuskümmend aastat tagasi piiras Haavakoplit. Aia ääres sirutasid end jämedatüvelised sirelid, nüüd juba õige vanad ja habetunud puud. Tõenäoliselt kasvas kunagine sirelihekk metsikuks, kogu platsi täitvaks. Seejärel, võib-olla kümmekonna aasta eest, oli seda harvendatud, nüüd oli ümbrus taas võsa täis. Sirel levib ju nagu umbrohi. Kogu platsi piiras umbes meetrikõrgune metallvõrgust aed. Siin oli vist sügiseti väga porine — viljaka maa esimene tunnus.

Kiviaia ääres, hauast paarikümne meetri kaugusel vedelesid mingid põllutööriistade jäänused. Et neile tänapäeval nime anda, peab eriharidus olema. Igasugu hüljatud imemasinaid võib aga leida pea igast põlluäärsest põõsast. Mis sa teed, rikkus ei anna häbeneda! Masinad viisid mind mõttele, kes oleks Mari võinud täna olla: tähtlüpsja? iseloomu poolest pigem traktorist? aga ehk hoopis riigitegelane? Pole teada, kas ta elu jooksul jalaga mandrile saigi.

Surres oli Mari 29-aastane, seega vanatüdruk. Küsisin mitmelt Põide kandi vanemalt inimeselt, miks nende arvates ei läinud Mari mehele. Nad vastasid, et ilmselt oli Mari liiga käre, kuraasikas, iseseisev, võimukas, plahvatuslik. Siinsetes külades polnud lihtsalt poissi, kes oleks Mariga klappinud, julgenud temale läheneda.

Maria haua dolomiidist plaadil seisis kiri: «Sa rahva eest võitluses langesid ja surreski·ellu jäid veel . . .» Sama platsi peal oli veel teisegi Kahutsi noore Viktor Reiarti haud mälestussõnadega: «Su lühike elu täis ausust vaid teenis me rahvast ja maad.»

Viktor tõi ülestõususõnumi Levalasse, tema osales ka Orissaare postkontori ülevõtmisel. Reiart jäi Orissaares karistussalklaste kätte ning tema saatus oli peaaegu samasugune kui Marilgi.

Viktoril õnnestus end ülekuulamisel vabaks rääkida. Kui ta juba vabana toast välja tuli, ei mahtunud see ühe tema tuttava hinge ja too tormas uuesti kaebama. Rohkem ei hakatud Reiartit küsitlemagi, vaid mõisteti ilma pikemata surma ning lasti kohe maha.

Sugulased tõid ta laiba Põidele ja matsid Valgepostile. Nii sai Maria meelispaigast Alla talu Haavakoplist ülestõusus hukkunud Kahutsi küla noorte matmispaik.

Viktor Reiarti päitsisse oli istutatud elupuu, kalmul värsked lilled. Ilmselt elasid ta sugulased tänapäevani siinkan-

dis. Näis, et Maria haua eest hoolitseti vähem.

Aeg oli maakohta tugevasti muutnud. Küllap sellepärast ei märganud ma Maria haua lähedal mingit jälge Esimese maailmasõja ajal maetud Vene sõdurite ühishauast.

VI

Miks Ellamite pere siiski otsustas Mari matta just Haavakoplisse? Seletus, et see koht talle eriti meeldis, nagu oleks ta ise valinud oma matmispaiga, tundus minule ebapiisav. Mari eas mõeldakse veel väga harva surmale, seda vähem on vajadust kõnelda tulevasest kalmukohast. Siin pidid peituma muud põhjused.

Püüdsin oma Põide päevadel rääkida võimalikult paljude siitkandi eakate inimestega. Vaatamata piiratud ajale ja minu vaatevälja jäänud ainult ühe küla inimestele, õnnestus mul siiski üht-teist koguda, millest sain kaks kaustikutäit märkmeid. Marist oli väga vähe teateid järele jäänud, teda meenutati enamasti läbi mälestuste mälestuste, ka noorukesest Antonist ei mäletatud praktiliselt midagi, see-eest teistest Alla lastest võisid keskealisedki midagi rääkida.

Mari Valgepostile viimise otsust seletasid ümberkaudsed inimesed nii: teda ei saanud surnuaeda matta, kuna sinna ei võetud vägivaldsesse surma surnud inimesi. Sama põhimõte maksis ka Viktor Reiarti kohta. Ülestõusule järgnenud suure viha ning kättemaksu päevil ei tulnud nende seaduste muutmine ohvrite kasuks üldse kõne alla.

Ehkki asi puudutas juba suhteliselt kauget möödanikku ning põhjalikult olid muutunud ajad ja arusaamad, võis veel nüüdki Põidel märgata ka seesugust suhtumist Ellamitesse: «Need olid koledad inimesed, keda teised kartsid.» — «Ei need poisid viitsinud tööd teha. Olid muudkui idees kinni, ütlesid, et ei taha oma tööga kapitalisti aidata. Aga süüa tahtsid küll. Arvasid, et teised peavad neid ideede eest toitma.» — «Kord lõikuse ajal oli Alla Villem oma poistega püsti hädas: rukis pudeneb, aga neil koosolek. Seda muidugi ära ei jäetud, kust homme süüa saab,

polnud nende asi. Vanal Villemil ei jäänud muud, kui läks võõrastelt abi otsima . . .»

Kui sellised mõtted veel tänapäevalgi meeles, siis pole raske kujutleda, millise vaenumüüriga vastasleer neid kahekümnendatel, kolmekümnendatel aastatel ametliku poliitika toel ümbritses. Seda imetlusväärsem on Ellamite meelekindlus. Nad ei löönud kartma, vaid vastupidi, jätkasid ja laiendasid oma tegevust.

Kuid kõigepealt pidi see pere toibuma ülestõusu traagilistest tagajärgedest. Allal oli nüüd üks koht laua taga tühi, järele jäi viis noort, seitsmeliikmeline perekond.

Näis, et poisid pääsesid karistussalklaste käest kergesti. Johan ja Anton organiseerisid mobilisatsiooni naabervaldades, seal neid ei tuntud ja nad tulid õnnelikult koju. Naabritest ei võinud keegi nende osavõttu ülestõusust kinnitada.

Sander jõudis oma kolme hobuse ning lahingumoonaga Tumala mõisast Upale välja. Karistussalklaste tapatalgute ajal õnnestus tal end peita ja lõpuks põgeneda. Sander magas öö küünis ning pääses järgmisel päeval läbi metsade koju.

Nii võtsid kõik kolm venda osa Maria matmisest. See oli oma pere lein, mis tuli vaikselt alla neelata — et mitte anda vihameestele võimalust kahjurõõmu tunda. Võib-olla puudutas Maria hukkumine kõige teravamalt vanimat venda Aleksandrit? Oli ju Mari tema kasvukaaslane, samas vanem ja targem nõuandja, kasvataja. Mari tapmine lisas kahtlemata kõikide Ellamite iseloomule terast, see määras neile kursi, millest nad elu lõpuni kinni pidasid. Siis vist tekkiski neil soov minna sügavuti, uurida teooriat, saada teadlikeks revolutsionäärideks.

Ümbruskonnas jätkusid arreteerimised ja ülekuulamised. Mingit süüd ei tundnud Alla noored endil olevat, seepärast elati rahuliku südamega.

Ligi kuu oli möödas ülestõusu mahasurumisest, kui Allale ilmus valla Kaitseliidu ülem Joosep Verlin, Aleksandrit arreteerima. Vang viidi kümmekond kilomeetrit linna poole, Laimjala vallamajja, seal peksti ta kantsikutega vaeseomaks. Siis aeti Sander koos teiste vangidega Kuressaarde. Alles kohtus selgus, et teda süüdistatakse Tumala mõisa hobuste röövimises. Aleksander Ellamile määrati kümme aastat sunnitööd. Algul peeti ülestõusust

osavõtjaid kinni Kuressaare vanglas, hiljem saadeti nad küüthobustega Haapsallu, kust viidi edasi Tallinna Rahumäe vangilaagrisse.

Poolkirjaoskamatu Saaremaa külapoiss Aleksander Ellam, kes elus esimest korda mandrile tuli, sedagi kroonuküüdiga, leidis laagris kiiresti kontakti kommunistidega. Selgus, et «päris punastel» oli seal oma organisatsioon. Nad tegid vangide hulgas selgitustööd, arutasid omavahel maailmasündmusi ja Eesti kohta neis, uurisid tarku raamatuid.

Alla Sander hakkas mõistma, milline tähtsus on tema võitluses haridusel ja silmaringil üldse. Et ise elust õigesti aru saada ning osata seda ka teistele seletada, tuli hirmus palju õppida. Külakooli põhjast jäi väheks, läks kiiresti tarvis uusi teadmisi, kuid õppimisest oli ta võõrdunud juba 15 aastat tagasi.

Pikad laused kubisesid arusaamatutest sõnadest, poliitilised artiklid olid nagu võõrkeel, nii et mõni seltsimees pidi need tema jaoks lausa ära tõlkima. Sellele vaatamata tundus poliitiline kirjasõna palsamina Sandri hingele. Ehkki palju jäi segaseks, õeldi neis töödes väga ilusasti ja õigesti. Samasugused mõtted olid nagu endalgi kuskil alateadvuses keerelnud, ainult ei vormunud sõnadeks ja lauseteks. Selleks läks haridust vaja. Ja Aleksander jätkas ponnistusi raamatute taga.

Juba poolteist kuud pärast Sandri kinnimõistmist kuulutati ülestõusnutele välja amnestia. Armuandmine oli propagandatrikk, millega loodeti saada armeesse lisajõudusid. Sander ootas vabastamist, seda oodati ka kodus. Möödusid päevad, nädalad ja kuud, kuid vangipõlv jätkus vaatamata amnestiale.

Lühikese ajaga 1919. aasta talvel ja kevadel toimusid Alla peres suured muutused, endisest kuuest lapsest elasid Leena ja Villemi rõõmuks kodus veel vaid kaks tütart — Miina ja Senna. Pärast Mari hukkumist ning Sandri vangistamist võeti kahekümneaastane Johan sõjaväkke sundaega teenima. Gümnaasiumi esimestesse klassidesse jõudnud Anton aga sai Uuemõisas vallakirjutaja abi koha.

Kui Sandrile jäi poliitiline lause võõrsõnade tõttu sageli arusaamatuks, siis Anton tarvitas neid üleliiagi. Ta seletas võõrsõnu ning keerulisi mõisteid meeleldi ka teistele. Kooliskäinud mehena hindas Anton hariduse tähtsust, püüdis seltsimeeste enesetäiendamisele kaasa aidata.

Poliitilist harimist korraldati sel ajal mõne muu harrastuse varjus. Parajasti oli moes esperanto õppimine.

Uuemõisa valla ärksamad mehed moodustasid esperantoringi, mis sai nimeks «Stelo». Peale Antoni olid ringi aktiivsemad liikmed ta eakaaslane Aleksander Leiner ja neist poole vanem töölispoeet Vassili Mölder. Poliitika tõrjus tehiskeele «Stèlo» liikmete seas sageli tagaplaanile. Puhkesid vaidlused, mida aitas suurepäraselt arendada keeleõpetaja, venelane Ivan Malafejev.

Pärast kuusteist kuud kestnud vangipõlve vabanes 1920. aasta juulis ka Aleksander. Kuulnud kodus keeleringist, tahtis Sander kohe kaasa lüüa, kuid temale kujunes see liiga raskeks. Kaugele jõudnud keeleõppijad vatrasid arusaamatult, järelejõudmiseks puudusid aga Sandril nii baas kui ka eeldused.

Õige pea jõudsid kuuldused ringi meelsusest kaitsepolitsei kõrvu. «Stelo» aeti laiali, õpetaja Malafejev saadeti Eestist välja.

Alla poisid jäid «Steloga» seotud pahandustest milgipärast puutumata. Ilmselt tuleb see kanda lihtsameelse politsei arvele. Ühe ringi keelamine aga ei andnud midagi. Põide punased otsisid juba uusi tegutsemisvõimalusi.

Aeg-ajalt andis Anton Sandrile «huvitavat lugemist» — keelatud marksistlikku kirjandust. Kui Sander küsis, kust see saadud, naeratas väikeveli vaid salapäraselt. See ajas vanemal vennal hinge täis —'nagu teda ei usaldataks! Et rahu jalule seada ja Sandrit mitte solvata, rääkis Anton lõpuks kirjanduse hankimise viisist: see tuli Tallinnast siitkandi mehe Aleksander Saare abiga, kes mandril aega teenis. Noorem vend pidas kinni lihtsast tõest — mida vähem teadjaid, seda parem. Asi polnud ju usaldamatuses!

Sander tajus, et üsna varsti võtab viis aastat noorem Anton siin ohjad enda kätte. Ta teadis rohkem, oskas sündmusi ette näha, üritusi planeerida, inimestega rääkida, tundis kirjandust, võis seda seletada, nii et peaaegu kirjaoskamatudki inimesed aru said, kasutas osavalt konspiratsiooni.

Selle kõik andis Antonile haridus. Sander, kes oli vaid Rahumäe laagri «suurkooli» läbi teinud, pidi Antoni ülekaalu tunnistama. Et mitte nooremast vennast hoopis maha jääda, suurendas Sander ponnistusi kirjasõna kallal. Ta püüdis analüüsivalt lugeda iga raamatut või artiklit,

mida Anton hankis. Ühtlasi levitasid Alla poisid neid raamatuid teistele usaldusväärsetele inimestele.

Et võimudel ei tekiks kahtlusi, asutasid vennad Allale lugemislaua, kuhu telliti ajalehti ning raamatuid. Lugemislaud andis ka hea võimaluse kohtumiseks ümberkaudsete inimestega, arutada nendega poliitilisi päevaprobleeme. Pärast mõningast prooviaega, põhjalikumat tutvust said usaldusalused laenata Alla lugemislauast juba keelatud raamatuid ja ajalehti.

Teineteist täiendavatele noortele meestele jäi lugemislaua variant varsti kitsaks. See tõmbas kaasa vaid ümbruskonna inimesi, vennad tahtsid aga tegevust laiendada nii, et see haaraks vähemalt kogu valla. Esperantoga, mingi ringiga sellist mastaapi ei saavuta, kõne alla võis tulla vaid sport. Kahekümne esimese aasta kevadel saigi teoks Põide spordiseltsi loomine.

Kehakultuuri edendamise varjus võis korraldada juba suuremaid üritusi. Sandrist sai kohe seltsi hing. Ta lõi ka ise usinasti kaasa. Vaatamata lüheldasele kasvule tuli ta kohe esimestel võistlustel koduvalla kõrgushüppemeistriks.

Kahjuks pidi Anton ainult nõuandmistega piirduma. Vallasekretäri abil tuli olla «apoliitiline ja neutraalne» — nii nõudis seadus. Poliitilisest elust, samuti ka seltsitegevusest ei tohtinud vallaametnik osa võtta. Üsna peatselt tõusis Anton ametiredelil, ta leidis vallasekretäri koha Kärlal. See asus Põidelt kuue-seitsmekümne kilomeetri kaugusel. Nüüd kohtusid vennad harvemini ja Sander jätkas Põidel üksinda.

Paistab, et kahekümne esimene aasta oli Alla Sandri elus pingelisemaid aegu. Pääsenud vangist, püüdis see kahekümne nelja aastane mees rakendada kogu oma energia töölisliikumise edendamisele ja enesetäiendamisele. Kuid endiselt ahistas teda politseivalve, pidev arreteerimishirm, sagedased ülekuulamised. Oht sattuda tagasi trellide taha püsis tal lakkamatult meeles.

Sel aastal püüdis Sander üksvahe päevikut pidada. Need katsetused sattusid hiljem teadmata teid mööda koduloomuuseumi fondidesse. Tegemist oli tollal veel poolkirjaoskamatu mehe vaevaliste ülestähendustega. Tänu muuseumihoidja vastutulelikkusele sain lugeda neid kahte pleekinud siniste kaantega vihikut. Saatesõnana öeldi mulle muuseumist niipalju, et kõik uurijad, kes neid märkmeid lugenud, olevat pettunud. Põhjuse avastasin juba esi-

meselt leheküljelt. Päevikutes ei räägitud sõnagi selleaegsest ideoloogilisest võitlusest, rakukeste tööst, raskustest, seal puudusid küpse, aateliselt karastunud võitleja mõtted.

Leidub töölisliikumise ajaloo uurijaid, kelle jaoks inimesed on juba sündides ühe või teise poole peal, tõekspidamiste kujunemise, nende arengu peale ei viitsita aega raisata.

Kuid Sander oli mees, kel seisis ees veel pikk õpiaeg ja põrandaalune töö. Ja seda pideva politseijärelevalve olukorras. Paljud sissekanded päevikus algasid poolelt lehelt, need olid vaid paar lauset pikad. Tõenäoliselt kavatses ta hiljem juurde kirjutada, kuid pärast jäi see mitmetel põhjustel tegemata.

1921. aasta 29. aprillil, see on üheksa kuud pärast vangilaagrist vabanemist, kirjutas Sander:

«Öösel nägin unes, et minu juurde tulid tundmatud isikud ja nõudsid, et mina nendega ühes pean minema, märku andes, et kinni lähen. Ma läksin ja mind viidi vangimajasse. See maja oli endine, kuid seltsimehed ei olnud mitte endised. Ma tundsin kibedat südamevalu, et ei saanud kuigi kaua vaba elu maitsta ning olen jälle kinni ... Ärgates oli mul hea meel, et olin kodus, mitte vangimajas.»

Edasi räägib päevik, et järgmisel päeval saagisid nad Riisiga Alla õues laudu. «Meil oli 55 sülda laudu saetud, kui värava peale ilmus politsei kahe võõra isikuga. Mulle lõi kohe pähe unenägu. Kuid arvasin, et unenägu ei peaks õieti midagi tähendama. Politsei kutsus meid töö juurest ära tuppa.» Siinkohal oli lehekülg vahele jäetud. Tõenäoliselt tahtis autor hiljem kirjeldada läbiotsimist ja esialgset ülekuulamist. Järgmise lehe keskele oli kirjutatud: «Lõpuks öeldi, et tulge meiega kaasa. Ma olin väliselt lõbus, kuid seesmiselt sugugi mitte rõõmus. Läksime veel naabri perest läbi, ka seal taheti läbiotsimist teha, kuid jätsid veel ... Jõudsime Oti mõisa.»

Laudade saagimise jutust võib arvata, et seitsmeteistkümnendal aastal mahapõlenud Alla maja ehitamist jätkati veel kahekümne esimese aasta kevadel. Poistest oli selles töös isale abiks vaid Sander, sedagi katkendlikult. Päevik annab teada, et kõigepealt hoiti teda kolm päeva Oti mõisas kinni. Vahistamisele kaalukama ilme andmiseks viidi vang linna. Esimene öö möödus Sandril kaitsepolitseis, õhtul pandi ta Kuressaare vanglasse. Kaheteistkümnendal mail lasti Aleksander süütõendite puudumise tõttu vabaks.

Arreteerimise põhjus oli enam kui selge: kardeti, et Sander hakkab esimese mai demonstratsiooni või koosolekut organiseerima, ja hoiti seepärast trellide taga.

14. mail kirjutas Sander: «Täna käisin turul. Puutusin kokku mitmesuguste isikutega. Õhtul olin ka väljas (oli ju nelipühi laupäev). Kuid ka täna ei antud mulle rahu. Paljud tundsid minu tagasituleku üle rõõmu, kuid leidus ka niisuguseid, kelles minu tagasitulek viha sünnitas. Nii et taheti kallalegi kippuda. Nähtavasti olid nemad politsei teguviisist innustatud.»

Pingeid aitas veelgi suurendada politsei järelevalve. Sander käis regulaarselt vallamajas allkirja andmas, ilma politsei loata ei tohtinud ta koduvallast lahkuda.

27. mail on ta kirjutanud: «Öösel nägin unes, et olin jälle vangis ja pappi nägin ka, kes seal oli. Tohter tahtis mulle rohtu anda, kuid mina ei võtnud vastu, sest kartsin, et see on kihvt. Ma mõtlesin, et nüüd on kolmas kord ja nüüd ma enam lahti ei saa.»

Järgmisel päeval: «Ootasin suure igatsusega kinni viimist. Meeleolu oli ka nii halb, et kurat, kas siis mina enam vabas elus ei või elada, tähendab, et minu jaoks siinmaal ruumi ei ole ... Ja miks mina valetada ei mõista. Pärast teistkordset lahtisaamist ei ole mina ei valetanud ega õigust rääkinud, vaid suuremasti üsna vagusi olnud.

Alles õhtupoolikul läks meeleolu paremaks, et täna kinni ei viida. Ega iga unenägu ka tõsi pole!»

1. juunil 1921. aastal: «Nägin jälle unes, et olin külas ja politsei agendid tulid läbi otsima, et mul peab keelatud kirjandust olema. Kuid minu käest ei leidnud nad midagi ja jätsid ära viimata, aga minu vastu tarvitasid nad jämedaid sõnu.»

Kaks päeva hiljem painas Sandrit samasisuline unenägu: «... olime pidul ja peale piduliste lahkumist jäi sinna veel kümme inimest. Varsti hakkas pill mängima, tuli ka politsei laiali ajama, kus mina paari seltsimehega, iga mees meist seitse piitsahoopi saime.»

Aleksander Ellam jäeti pikapeale siiski rahule. Elu läks enam-vähem normaalsesse rütmi, nii et mees ise oma päevikus tunnistas: «Olid harilikud ühesugused päevad. Teravad vahekorrad laabuvad. Nähtavasti on tormide vaheaeg.»

Lugesin neid märkmeid ja mõtlesin, et minu põlvkonnal on raske mõista Sandri aja rütme, kahekümnendate aas-

tate maaelu, inimeste omavahelist läbikäimist. Oleme hoopis teises ühiskonnas kasvanud. Kaldun arvama, et neil aegadel oli sugulaste ja sõprade vaheline suhtlemine tihedam, nende sidemed tugevamad kui tänastel linnainimestel, küllap vihkasidki nad üksteist vaenu korral rohkem. Kui aga riidu mindi, siis pureldi vähemalt pool elu, võibolla ka rohkem, mõnikord pärandati vaen lastelegi edasi.

Paistab, et Alla Sandri silmaring aitas tal neil aastatel juba tavalistest külanääklustest üle olla. Päevikus leidub sissekanne, kus ta mõistis hukka isa käitumise, kes kuskil matusel oli purjus peaga rumalusi teinud. Poeg veenis isa ja lõpuks Villem soostuski ning käis lepitust otsimas. Seda juhtus tollal tõenäoliselt harva, kui isa poja nõuandeid kuulda võttis.

Lõpuks saabus paljuigatsetud rahuaeg. Sõjast, võitlustest, võimuvahetustest, kaosest väsinud inimesed ei hakanud pikemalt arutama, kas see rahu oli õiglane või ebaõiglane. Igaüks püüdis siluda sõjahaavu, ehitada, harida üles söötijäänud põllud. Talumehel tekkisid esialgu head väljavaated: liha, munad ja pekk maksid turul head hinda. Ka leivavili läks hästi.

Eriti jõudsalt edenesid asjad Pöidel. Siin olid põllud paremad kui mujal Saaremaal. Pöide kahes vallas, Uuemõisas ja Laimjalas, koguti vakamaalt poole rohkem vilja kui enamikus teistes valdades. Pöide piimast tehti kolmandik Saaremaa meiereivõist, seal asus ka maakonna rikkaim ühispank.

«Saikla püül ja Pöide või,
see Saaremaale kuulsust tõi . . .»

Nii jorutasid kõrtsi saksakambrist tulles Pöide puumaamehed. Jõukaid talusid oli siinkandis tõesti palju. Enamikus vajati abitööjõudu. Ilmusid sulased, suilised, päilised, tüdrukud — inimesed, kes teatavasti olid vastuvõtlikud selgitustööle, mida tegid Ellamid ja nende võitluskaaslased. Paljud käisid Alla lugemislauas, kust võis saada lubatud töölisväljaandeid, usaldusväärsemad aga pääsesid raamatuteni, mida loeti salaja.

Varjatud käärimine jätkus, et siis parajal hetkel uue hooga välja pursata. Materjali selleks leidus Pöide kandis rohkemgi, kui politsei aimata võis. Kahjuks on üksikasju tagantjärele peaaegu võimatu kindlaks teha. Kuid vihjeid

sellele leidus mõnest säilinud paberist, mälestuste läbi meieni kandunud juhuslikust faktist. Nende märkide otsimine, üksikute sündmuste vahel loogiliste seoste leidmine muutis mu harrastuse aina hasartsemaks. Aeg kadus märkamatult. Sageli mõtlesin tundideski, millal pääsen koju omaette nokitsema. Leivatöö seadis kindlad raamid, piiras mu vabadust ja oli seetõttu koormav.

Tundideks valmistusin ülepeakaela, koosolekutel pidasin end hajameelselt üleval, õpetajate ühisüritustest osa ei võtnud.

Küllap oodati minult rohkem, küllap paljudel kerkis kahtlus, miks pealinnast tulnud terve noor mees ei tunne huvi ümbritseva elu vastu, vaid pendeldab monotoonselt oma Tori punkri ja kooli vahet. Suhtlesin teistega nii vähe, et ilmselt ei osanud keegi mind iseloomustada, minust midagi rääkida, kutsusin vist kolleegides esile vaid õlakehitusi ja . . . tekitasin umbusku. Väikelinna vaikuses aga sunnib selline ilming lähikondlasi tegutsema, astuma selguse nimel energilisi samme. Operatsioon viiakse muidugi läbi kollektiivi tervise parandamise ettekäändel.

Sidesõna-nimeline direktor laskis mind oma palge ette kutsuda. Ning valis isalik-semuliku tooni.

«Kuidas läheb, sarved ei sügele?»

«Mis mõttes?»

«Oled kindla peale esimese ettejuhtuva õie külge kinni kleepunud! Kes ta on? Minule, elunäinud mehele ei tasu teha hämmastunud nägu. Ega see nimi mulle korda lähegi. Aga oma direktorile, vanale Ningile tasub sellest ikka rääkida, arutada, nõu küsida. Naine neelab noore mehe klõmpsti alla, pärast ole hea, püüa veel ennast leida, kui juba teadmata kadunud oled. Kõige kavalam on neist esialgu eemale hoida, eemalt enne üheksa korda mõõta kui lõikama hakata. Pärast on hilja ümber mõtelda. Meil on ju valikuvõimalused suured, seepärast tasub iga varianti põhjalikult kaaluda. Aga või te, noored, mõistuse häält kuulda võtate,» lõi Ning lootusetult käega.

Imelik küll, alles direktori manitsuse peale lasin õpetajate toas hindava pilgu ringi käia, ja seal oli tõesti, mida vaadata — nii õitsvat kevadet kui küpset suve. Kõike võib inimesega juhtuda, olenevalt loomulikult sellest, millise suuna ta endale võtab. Kui mu harrastuseks oleks olnud südametemurdmine, leidnuks ma siit vist tõesti vastuvõtlikku pinda. Tundsin end olevat eas, kus pole kättesaamatu

mis tahes vanuseklass. Tajusin seda abituuriumineidusid õpetades või vesteldes kolmekümneste kolleegidega, kes joodikust mehest hiljuti lahku läinud.

Kirusin end, et ei tee kunagi seda, mida peaksin tegema. Üliõpilaspõlves tuli eksamisessiooni ajal sageli bridžihoog peale. Õppimine muutus teisejärguliseks, eksam sai kuidagiviisi õiendatud. Teadsin küll, et need paar bridžipäeva võivad terve semestri stipi maksma minna, ometi ei saanud kiusatusest võitu. Selles oli ärevust, riski pinget, mänguri kirge. Nii moodustas bridž koos eksamiga ühise partii, mis pidi lõppema slämmiga kas minu või õppejõu kasuks.

Võib-olla olin nüüd jälle samasuguse partii küüsis. Selle asemel et tutvuda põhjalikumalt oma õpilastega, kollektiivi sisse elada, harrastasin ma hoopis kodu-uurimist, mida õppetöös praktiliselt vaja ei läinud.

VII

Koolist minu kööktoani Tori linnaosas oli sama palju maad kui Tallinna kesklinnast Keldrimäele. Seepärast tundus mulle ikka veel imelik kasutada linnaliini busse. Läksin alati jala koju. Iga päev paarkümmend minutit kõndi värskes õhus korvas ühtlasi sügisest liikumisvaegust.

Tervisejooks linna taga karjamaal või lossivallidel tüütas kiiresti, pealegi puudus pärast seda pesemisvõimalus. Leiutasin üsna tihti põhjusi, et ebameeldivat, tuima jooksu edasi lükata. Tennist mängida ei saanud, sest väljakut remonditi mitmendat-setmendat aastat. Üksikud harjutussaalid linnas kuulusid aga lastele või rajooni esindussportlastele. Nii kujunes koolitee mu ainukeseks terviserajaks.

Ühel poolvihmasel pärastlõunal, kui ruttasin koju Alla Sandri kirju uurima, peatus mu kõrval tuttav nelja laternaga «Žiguli». Janeke tõrtsutas signaali ning näitas istmele enda kõrval.

«Kas hoiate bussiraha kokku?» küsis naine mu märgi püksiharusid silmitsedes. Jätsin nööke tähele panemata ja ütlesin tõsiselt:

«Minu arvates on siinses linnas bussiga sõitmine lausa naljategemine.»

«Seda küll. Hoopis parem on sõiduautoga, saab keerata sellele tänavale, kuhu soovid.»

«Veelgi mugavam oleks kopteriga,» lõõpisin vastu.

«Ei tea. Siis oleks jälle maandumisplatside põud.»

«Nagu praegu on puudus parkimisplatsidestki. Olen märganud, et kesklinnas käib nende pärast sohvrite vahel vihane võitlus.»

«Aina hullemaks läheb, autosid sigineb ju iga päevaga juurde. Seepärast on mõistlik linnast välja sõita.»

Janekese viimasest lausest ma ei taibanud, kas pakkus ta lahendust parklakitsikusele või sisaldus selles vihje. Kuid ta ei lasknud mul kaua mõistatada:

«Mulle tundub, et te elate nagu mõni munk oma kongis. Kas te üldse linnast välja olete saanud?»

«Käisin õpilastega Põidel kartuleid noppimas.»

«Ja mis te seal nägite — ligaseid põlde, mullaseid tuhleid?»

«Sain tuttavaks mitme põlise saarlasega. Kogusin ühtteist Ellamite kohta.»

«Kas see ajalugu kord tüütama ei hakka? Võiks ka tänapäeva vastu huvi tunda, pidada maha üks tore Saaremaa pidu, võtta trinki, möllata.»

Tõepoolest, mitmekuise siitlinna elu jooksul olin suhelnud vaid töö ajal kolleegidega. Südalinnas käisin vajaduse korral, pärast kella kümmet õhtul istusin tavaliselt kodus. Peale koolirahva tundsin siinkandis vaid naabrinnat Janekest ja üleaedset Saue Juhanit.

Janekese mõistes «trinkida» ma ei tahtnud, selleks polnud mul ka raha. Kas peabki pool linna ja tagatipuks terve Saaremaa tuttav olema? Mis sellest ikka kasu oleks? Kõik tuleb aegamööda. Igal juhul siiamaani polnud ma igavust tundnud, selleks pole olnud mahti. Vastupidi, õhtutunnid näisid mõnikord materjale uurides imelühikesed.

«Mis teil täna plaanis on?» uuris Janeke.

«Ei midagi erilist.»

«Teate, mis — põrutame õige Ürusse juubelile!»

«Mis koht see on?»

«Paarkümmend kilomeetrit Kihelkonna poole. Ilus mets ja vägev saun.»

«Ma ei tea ... Ei ole enne käinud, kõik võõrad inimesed. Kes siis juubilar on?»

«Selle pärast olge mureta. Juubilar on vallaline, ühe sealtkandi kaupluse juhataja, minu hea sõbranna. Saab

nädalavahetusel kolmekümneseks, aga seda pole teil tarvis teada. Tänane on nagu eelsünnipäev. Õigel päeval tulevad vanemad ja teised väärikad inimesed, siis pole võimalik päris pidu pidada.»

«Ma tõesti ei tea. Kardan näida sissetungijana.»

«See-eest tean mina,» katkestas Janeke mind õhinal. «Nüüd vahetate pintsàku ja lipsu sviitri vastu — ja Ürusse.»

«Kas ülikonnaga ei tohi?»

«Teil kui pealinna poisil pole see sobilik. Lipsud ja ülikonnad saunaõhtul jäägu kohalikele, sellistele, kes neid iga päev ei kanna.»

Hiljem ei osanud ma seletada, miks ma Janekesega nõusse jäin. Ise poleks kunagi uskunud, et olen võimeline teise mehe pooltuttava noorikuga võnnuvõõrasse seltskonda tungima. Ilmselt mängis ses otsuses tähtsat osa Janekese veenmisjõud, ta läikivad mustad silmad, mõrkjas parfüüm. Janekese kaugsõidukalurist mees oli mul sel hetkel täiesti meelest läinud, õigemini ei lasknud näitsik seda meelde tulla. Pealegi pole mul mingit kohustust taolisi üksikasju meeles hoida ning nendele vastavalt käituda.

Sain viis minutit aega sviitri selgapanekuks. Juba klopiti seinale. Läksin sõnakuulelikult naaberkorterisse. Janeke oli jõudnud kohvi keeta. Ta võttis tagantkätt puhvetist kõhukad konjakiklaasid, valas need pooleni täis ja seletas:

«Et algus igav ei oleks, peab enne ikka väike hoog sees olema.»

Tahtsin talle meelde tuletada, et ma konjakit ei joo, kuid Janeke lõikas mul sõnad suust:

«Ärge nüüd hakake seletama, et te konjakit ei joo. See pole meestele sobilik. Pealegi ei saa me teineteist teietades sünnipäevale minna.»

«Teen ettepaneku hakata sinatama.»

«Ei-ei, sinasõprust nii kaugel teineteisest ei jooda. Seda tehakse käevangus... ja põhjani... ja lõpuks võetakse musi ka.»

Konjak lõi hinge kinni, õhupuuduse kestust pikendasid veelgi Janekese huuled. Arvan, et ses asjas võis ta küll koguni mäa koondnaiskonda kuuluda, sest Janeke suudles minu meelest lausa rahvusvahelise suurmeistri tasemel. Kui aga juba liigselt innustusin, lükkas ta mind kergelt eemale ja pani oma sõrme mu huultele, ise tähendades:

«Nonoh, rahulikumalt, noormees. Kõigepealt käime juubelil ära.»

See paljutõotav «kõigepealt» püsis mul kogu õhtu meeles.

Sõitsime umbes pool tundi, algul mööda asfalti, siis keerasime kõrgesse männimetsa ja lõpuks liikusime okastega paksult ülekülvatud liivasel rajal. Pidin tunnustama Janekese roolikeeramisoskust.

Pärast poolt klaasi konjakit tundsin end kui pilve peal, ihuliikmed olid kerged, tekkis tahtmine lausa lendu tõusta. Küllap mõjus konjak ka noorikule. Ometi juhtis ta autot kindlakäeliselt, mis eriti siin, roobaste, puujuurte ja põõsaste vahel silma torkas. Tahtsin talle käe õlale panna, kuid Janeke tõstis selle ära, öeldes: «Autojuhtimine on tõsine asi.»

Päralejõudmist tunnistasid hajali pargitud autod põõsaste vahel, nende hulgas isegi üks «rafik» ja vanamoeline GAZ-buss, hüüdnimega «Hiina Ikarus».

Üru saun oli luksuslik tervistusasutus. Esialgu tutvusin küll vaid selle avara puhkeruumiga, kus torkas silma dolomiitplaatidega kaunistatud kamin, ülepõletatud ja siis lakitud laudadega seinad ning lagi. Saali ühest otsast teise ulatus sünnipäevalaud.

Juubilar triivis juba parajas purjes. Ta langes Janekesele kaela, suudles ning kaisutas, samasuguse vastuvõtu osaliseks sain ka mina. Janeke püüdis talle öelda minu nime ja seletada, kes ma olen, kuid õnnelik sünnipäevalaps vastas vaid: «Jah-jah», ise vahtis aga esimesi saunaminejaid.

Ta pani meid kõrvuti istuma, manitsedes, et enne saunaminekut tuleb natuke keha kinnitada. Meile pakuti kahest küljest õllekruuse. Mees, kes üle laua minu vastas istus, märkas, et ma kruusi vaid huultega puudutasin. Ilmselt järeldas ta sellest, et ma koduõlut ei joo, ning ladus mu ette kolme liiki poeõlle pudeleid. Kõrval olev lihav mammi võttis minu söötmise oma hooleks. Ta arvas, et alla võiksin kõigepealt võtta tükikese värskelt soolatud siiga. Ka suitsuangerjàs sobivat õllega hästi, marineeritud angerjas klappivat jälle paremini valge viina peale. Päris kõhutäiteks võiks võtta vasikalihasülti, kartulid veel kuumad, pärast võib keelt hernestega või metsseapraadi juurde näksida. Eelroogadega polevat mõtet ka üle pingutada, sest neid, kes saunast tulevad, ootavat kuumad viinerid kapsa ja ahjukartuliga ning grillitud broilerid.

Priske lauanaaber ei lasknud mul ühte rooga veel lõpetada, kui juba uue ette surus. Saia ja vesise vorstiga harjunud, tundsin üsna pea, et ei suuda pakutud ringi läbi teha. Ka söömine vajab eeltreeningut. Minu ette olid siginenud erinevatest külgedest saabunud kaks klaasi tundmata märjukesega. Vastas istuv mees ei viitsinud ilmselt üle lärmi karjuda. Ta vaid näitas käte ning miimikaga, et pean oma viinapitsi tühjaks jooma, sest uus ootab valamist.

«Nüüd on paras aeg sauna minna. Pärast läheb see raskemaks,» sosistas Janeke mulle otse kõrva sisse. Soe hingus kõditas imelikult trumminahka. Tõusin sõnakuulelikult püsti, Janeke lükkas mind sauna eesruumi.

Noorik asus sellise endastmõistetavusega lahti riietuma, nagu viibiks ta siin üksi või oleks meil vähemalt hõbepulm juba seljataga. Viin venitas mind pikemaks, õlu andis julgust. Kogutud kuraasiga püüdsin teha näo, et minu paljukogenud pilgule pole siin midagi uut, liiati segasaunas. Viskasin oma rõivad pingile ja viisin kaaslanna käe otsas leiliruumi. Jõudsin märgata, et Janekesel olid nagu mõnel väljamaa värvipildil ilusad, veel täiesti tütarlapselikud rinnad.

Leil lõi hinge kinni, näpistas kõrva, põletas ninaotsa. Jäin seisma ja tõmbusin ukse juures kühmu.

«Edasi, Eestimaa pojad!» hüüdis keegi lavahämarusest. «Siin on sada viiskümmend ja mitte tolligi vähem. Pikemad karvad juba susisevad.» Selle peale rõkkasid kõik naerda.

Suurele lavale mahtus palju inimesi. Keegi vist näpistas naist, sest kostis kiljatus ja selle peale manitsus:

«Kui sa mõtled veel nõnda teha, tõmban sulle kibuga vastu vahtimist. Mis mu vanamees ütleb, kui selle koha peal siniseid plekke näeb?»

«Vanal ammu silm loojas, ei see seleta enam midagi. Sina tee, mis sa tahad, mine kas või üleni plekiliseks.»

Jälle kostis üksmeelne naerupahvak. Janeke läks minust mööda ja ronis üles lavale. Seal võeti ta hõisates vastu. Mina ei usaldanud naabrinnale järele minna. Seadsin end alumise astme peale, mis jälle parajat aasimist põhjustas. Kuid parem kannatada pilkamist kui end põletada.

All istudes jäin teistele saunalistele jalgu. Nad voorisid vahetpidamata edasi-tagasi: kes käis end basseinis kastmas, kes joomas. Paistis, et vahetus kestis saunas vaid

kümmekond minutit, siis oli rituaal täidetud. Öeldi, et esimeseks korraks piisab, seoti käterätt ümber niuete, lubati pärast tagasi tulla ja mindi õlut jooma. Enne võeti aga higistamise peale mehine pits viina. Saun väsitas, pärast seda hakkasid joogid kõvemini pähe. Seetõttu tulid vaid üksikud leiliruumi tagasi.

Et metsikust kuumusest ja üle pea astumisest pääseda, läksin koos janustega ära. Saalis oli vahepeal lärm tugevaks paisunud. Me, saunast tulijad, kogunesime kamina lähedale, kus moodustasime oma niudevöödega iseseisva suguharu. Mõni nainegi oli, rinnad paljad, meeste sekka eksinud. Kauem kamina juures seisnud mehed, kes juba mitmendat ringi saunapealist võtsid, ei hoolinud enam niudevööst, vaid viskasid käterätid hoopis õlale.

«Kellel kaluri verd
ja kes armastab merd,
ei see merd iial jätta ei saa . . .»

üürgas saalitäis rahvast.

Kapsavaagen oli põrandale kukkunud ja nüüd lirtsus varvaste all nagu porise teega. Keegi toppis mulle klaasitäie viina ja «Fanta» segu pihku. Tundsin, et olen juba üleliia joonud: lagi ning põrand keerlesid silmade ees. Endine kerge tunne kadus; mis ümberringi sündis, mind enam ei huvitanud, maad võttis tuim ükskõiksus. Tahtsin süüa tüki marineeritud angerjat, kuid keegi oli minu taldriku peale suitsukonisid kustutanud. Ka kahvel puudus, või polnud see ülepea minu taldrik? Võtsin angerjatüki sõrmede vahele, kuid see oli paganama libe ning lipsas laua alla.

«Kas kõigil on klaasid? Võtame nüüd minu terviseks!» hüüdis juubilar.

Nähtavasti tuli ka tema just saunast. Naisel oli palja ihu peal kergest riidest miniseelik ja pitsiline läbipaistev rinnahoidja. Iga lause järel keerutas juubilar end kanna peal ringi, nii et mini tõusis peaaegu nabani üles, paljastades imepisikesed, viimse võimaluseni pingul olevad luminestseerivad punased püksikud.

See pilt lummas kamina juures seisvaid mehi hoopis rohkem kui purupaljad naised laval või poolpaljad nümfomaanid sealsamas saalis. Nad läksid kui taltsutatud lõvid

kaasa käskijanna iga viipega: kui anti märku, siis laulsid, kui tuli käsk, siis jõid.

Olin vist samuti jäänud, suu lahti, juubilari vahtima, sest ei märganudki, millal Janeke saunast tuli. Ta lõi laksu vastu mu paljast õlga:

«Kuidas tuju on?»

«Pole eriti viga.» Ma nägin, et Janeke oli erinevalt teistest end saunaesikus täiesti riidesse pannud. Peaaegu vööni lahtisest pluusikaelusest kuumas punane ja puhas ihu.

Tegelikult oli mul siinsest seltskonnast ammu villand.

«Kas meil poleks aeg linna sõita?» küsisin Janekeselt.

«Mõtled sa ilma püksata koju minna?»

Kui riietusruumist tagasi tulin, märkasin, et Janeke oli juubilariga kaelakuti. Ta rääkis erkpunastele püksikutele midagi kõrva sisse, mõlemad lagistasid naerda ja vaatasid minu suunas. Tundsin end räbalasti, sest olin nagu katseloom, kelle peale näpuga näidatakse. Vist taipas ka Janeke mu meeleolumuutuse põhjust. Egas ta muidu autosse istudes pidanud vajalikuks tähendada:

«Siit pole enne hommikut viisakas lahkuda. Mina aga seletasin, et me alles üsna noored, palju põnevat ees, nii et ei kärsi pidugi pidada. Ta sai meist aru ja laskis tulema.»

Kaalusin omaette, kas see noorik oli tõesti nii sirgjooneline nagu ta sõnad või tegi ta kogu aeg rumalat nalja. Ennist see «kõigepealt», nüüd lisaks lausa otsekohene jutt. Nagu öeldakse, vihjed olid enam kui selged.

Kujutluspildid kütsid mind kõvasti üles. Kui linna jõudsime ja auto õnnelikult hoovi saime, haarasin Janekese oma embusse. Nüüd ju tohtis, nüüd polnud enam autojuhtimist, mis teatavasti oli tõsine asi. Ta vastas meeleldi mu hellitustele. Siis tõmbus äkki eemale, öeldes:

«Autos on kitsas. Pealegi tuleb nüüd magama minna.»

Püüdsin teda uue energiaga vallutada, kuid Janeke tõrjus mu tormijooksud mängeldes tagasi. Nooriku sõna püsis murdmatuna — jäi tõesti üle vaid magama minna. Paljulubavalt alanud õhtu, mis vahepeal kippus lausa labaselt otsekoheseks minema, lõppes pika ninaga. Janeke oli mind narriks teinud, tõmmanud alt nagu poisikest. Loll olin, et selle mänguga kaasa läksin! Vihaga otsustasin, et edaspidi ütlen talle viisakalt tere, muud midagi. Igasugused kohvijoomised ja väljasõidud jäägu ära.

Pika õhtu kestel tekkinud erutus ei tahtnud kuidagi vaibuda. Ma ei saanud terve öö uinuda. Kord kavatsesin tõusta ja minna Janekese uksele koputama, kord viirastus mulle, nagu oleks naabrinna juures keegi mees. See tekitas lausa füüsilist valu. Tahtsin rusikatega vastu seina taguda, nõuda, anuda, et mind sisse lastaks, kuid enesekontroll sai siiski võitu.

Hommikul tuhmilt huugava peaga tööle minnes tajusin, et Janekese sabakeerutustest oli mulle midagi külge jäänud. Kahekümne kolme aastane poissmees teab hästi, et sellistest asjadest pole kerge lahti saada, olgu need nii mõistusevastased kui tahes.

Paar järgmist õhtut ei kuulnud ma naabrinnast seina taga kippu ega kõppu. Istusin iga päev pärast kooli järjekindlalt kodus, lootuses, et näen, kui Janeke tuleb või läheb, ja saan temaga jutule.

Ainult suurte pingutustega õnnestus mul niipalju ennast ületada, et võisin peale Janekese taas muudest asjadest huvituda. Hea võimaluse mõtted teistele radadele suunata avas kimbuke Aleksander Ellami kirju. Algul ei tahetud neid muuseumist üldse välja anda, sest kirju peeti ebaoluliseks, need ei sisaldanud midagi uut tema revolutsioonilise tegevuse kohta. Mõned selle perioodi asjatundjad olid soovitanud kirjad hoopis fondidesse sulgeda, neid enam mitte näidata, sest lisaks olid nad täis inetuid grammatilisi vigu.

Siinkohal hakati juba häbenema Sandri päritolu. Ei ole ju ilus, kui revolutsionääril on õigekirjaga raskusi. Mõned asjatundjad püüavad näidata, et ideed arenevad ainult koos oskustega, et külakoolihariduse mehel sigineb iseenesest kõrgkooli stiil. Samad spetsialistid on hädas ka muude faktidega, mis ei mahu just väljakujunenud trafaretti. Kui palju on neid, kelle käsi ei tõuse kirjutama, et mõni proletariaadi juht ei sündinudki kehviku või popsina ega kasvanud üles «äärmiselt vaestes oludes». Ebareeglipärasusi, kõrvalekaldumisi teooria raamidest on ebamugav käsitleda. Seepärast jäetakse asja huvides mõnel mehel lapsepõlv hoopis vahele.

Mulle meenus direktor Ning ja tema iroonia nahkjakkide põlvkonna üle, kes pole tundnud häda ega viletsust. Aga võib-olla just see ongi säilitanud meis ürgse tarbe nõuda igal pool lausa lapsikut siirust, otsekohest tõde isegi siis, kui see meie eesmärkidele vastu töötab. Olen täiesti

veendunud, et ebaausus, poolik tõde teeb rohkem kahju kui koguni mahavaikimine.

Kommuniste võrsus nii maatameeste, kehvikute kui ka jõukate talupidajate hulgast. Põidel elati sama elu, Ellameidki ei andnud just vaeste hulka arvata.

Ma ei usu, et Sandril jäi kooliharidus maksujõuetuse tõttu saamata. Küllap ei peetud seda tarvilikukski vanimale pojale, kes niikuinii pidi pärima talu.

Sandrist järelejäänud kirjavara polnud tõesti suuremat väärt. Põhiliselt kahe tüdruku kirjad, Sandri omi oli nende hulgas vähe. Üks tüdruk vaid edvistas ja lõõpis. Sellistest kirjadest ei leia aja hõngu ega õpi ka inimest paremini tundma.

Avastasin muuseumi mapist veel kellegi kolmanda naisterahva kirja. Seal oli tint laiali valgunud; paber aja jooksul kollaseks läinud. Mõistsin vaid niipalju välja lugeda, et keegi tänas Aleksandrit «Naistöölise» numbri eest.

Lõõpija tütarlaps kirjutas selgete, ümarate tähtedega. Saarlase kombel jättis ta paljudel sõnadel h-tähed eest ära või lisas sinna, kus neid tarvis ei läinud. Näiteks: «Aga teile ma ütlen, et vaadake ennem ennast ästi peeglist järele, siis näete, missugune hiludus ehk õigemini öelda hinetus teile sealt vastu paistab.» Neiu vihjas Sandrile, nagu oleks too «ühe noore inimese elu ära rikkunud», ja võttis endale õiguse meest valimatute sõnadega sarjata. Ilmselt oli tegemist armumisega, mis jäi vastuseta, ja kirjade autor oli selle romaani peategelasi. Tütarlapse toon vihastas Sandrit, ta vastas lühikeste, teravate, selgete lausetega. Siit selgus, et mees oskas end ärritunult paremini väljendada.

Mõistatuseks jääb, miks kaks teineteist ebasõbralike lausetega ülekülvavat poolt iga kirja lõppu suurte tähtedega maalisid: «Ootan vastust!» Nüüd on juba raske ette kujutada tolleaegsete külanoorte elu ja arusaamu. Ehk tuleb sellist suhtlemisviisi tavaliseks pidada?

Kahekümnendate aastate algul, kohe pärast vangist kojujõudmist, võib-olla ka natuke pärast seda tekkis Sandril suhe Aliise Seemaliga Maasi vallast Järve külast. Kirjade mapis olid säilinud viis-kuus Aliise kirja ja Sandri vastused nendele. Järve küla neiu maalis südilt tähti sõnadeks. Juba aadressi kirjutas ta: «Saaremaale, Uude walda, Kahudsi külase, Aleksanter Ellam.» Aga see ei takistanud kirjavahetust.

Tütarlaps rääkis oma kirjades tavaliselt pidudest, mis möödas olid või ees seisid. Jutt puutus Sandri osavõttu — kas viimane viitsib tulla, miks ei tulnud ja nii edasi. Omavahelistest tunnetest hoiduti hoolega rääkimast. Neid nähtavasti häbeneti. Aliise armastas oma kirjade lõppu panna kombeka «Teile keegi unustamatu neiu». Samas aga purskas enesevalitsust kaotades: «Ma jään äraütlemata igatsusega teie kirja ootama.»

Sander vastas Liisele mõõdukalt. Kuid selle vaoshoituse taga võis selgesti tajuda seemist pinget.

Mingi murrang noorte suhetesse saabus 1922. aasta kevadel. Jälle oli tüdruk Sandrit asjata peole oodanud, jälle püüdis mees oma minemata jätmist vabandada. Ta kartis, et tema järjekordsed vabandused ei rahulda neiu Aliiset. Sander märkis oma kirjas, et «kõik see kupatus tuli poliitilistest suhetest (millest mina olen isegi mõelnud täielikult loobuda)».

Jääb ajaloo saladuseks, kas Aleksander mõtles neid sõnu tõsiselt, kas oli tegemist kõhklushetkega, mil ühest küljest meelitasid tüdruk ja kevad, teisest küljest aga poliitilise tegevusega seotud kohustused. Igal inimesel on nõrkusmomente, miks ei oleks pidanud neid siis Aleksander Ellamil olema.

Tüdruk tõmbas teda tugevasti, see tundus päevselge. Ka kolm nädalat hiljem kirjutatud Sandri kiri, mis oli tõenäoliselt paberile pandud äärmise erutuse seisundis, tunnistas sama. Äge käsi kriipsutas maha sõnu, isegi terveid lauseid, kirjutas uusi ridade peale, nende vahele. Kirja sisust tervikuna oli väga raske aru saada — kuid kas armastust üldse väljendataksegi selgete sõnadega? Sander kirjutas ööst, mil nad Aliisega kokku said.

«On õhtune poolune aeg ... Mõtted keerlevad ikka möödaläinud sündmuste pool ... Läinud öö oli üks ilusamatest ilusam ja tähtsam öö ... Meie esimese tutvuse, sõpruse koosviibimine mineval ööl oli lihtne. Tore oli see mets, millest läbi rändasime, kuid palju toredam oleks ta olnud siis, kui oleksime sellest metsast saanud kahekesti üksinda läbi kõndida ... Oleksite kindlasti naernud, kui teile enda «a ..... t» oleksin avaldanud.

Pean teile tunnistama, et mina ep ole seda siiski veel tundma õppinud. Ka ei ole mina enda elus veel plikadega, kes neid knihve väga hästi tunnevad, kirjavahetuses olnud.

Seepärast on mulle mainitud süsteem kahjuks veel tundmata.»

Kiri oli Sandri kohta ebatavaliselt pikk, seda oli kirjutatud mitmes osas, vaheaegadega.

Ka järgmine kord kirjutas Sander Aliisele pikalt. Selles meenutati kokkusaamist tütarlapse kodus, kus nad kõrvuti aknast hämarduva järve peale olid vaadanud ja nende pead olid juhuslikult kokku puutunud.

Sellega Sandri ja Aliise kirjad lõppesid. Nende armastuse pärastisest saatusest andmed puuduvad. Võib vaid aimata, et see lõppes nagu paljud teisedki — mitte millegagi. Kas Aliisele ei meeldinud Sandri poliitiline tegevus (ühes kirjas vihjati laimule, mida mehe kohta levitati), solvas neiu juhuslikult äärmiselt tundlikku ja kergesti ägestuvat Aleksandrit, takistasid vanemad nende suhete arenemist või olid seal muud põhjused — need asjad jäävad nüüd alatiseks varjule.

Igal juhul oli see eriline kevad kahekümne viie aastase Aleksandri elus. Ilmselt tundis ta tol korral vajadust millegi püsiva järele, olgu see siis pere või midagi muud.

Külanoorte hulgas hakkas Sander esindama juba «vanemat põlvkonda». Seda kinnitas ühe tema eakaaslase kiri samast pakist:

«Tere õhtut, Sass!

... Pühade ajal siin midagi ei juhtunud. Need läksid vaikselt. Noored on igaüks ise vedu justkui luik, haug ja vähk. Nii need meie aja noored on.

Kus meie ikka käisime koos, ajasime juttu, tantsisime, tegime nalja. Nüüd käivad ka tantsimas, üks liik ühes, teine teises nurgas ja siis arvustavad teiste üle, et päris piinlik on niisuguste seas olla.»

Esimene vananemise tunnusmärk on vist see, kui inimene leiab, et noorus on hukas. Püüdes süveneda sajandi alguse ellu, tekkis mul mulje, et siis said inimesed hoopis varem küpseks kui tänapäeval. Kahekümneviieselt olid poisikesetembud juba kauge mälestus. Talupoisil tuli teha tööd, võtta naine, soetada lapsi, et need taas tööd teeksid. Raugastumine saabus nüüdisaja mõistes kuldses keskeas. Looduse ratas käis inimeste seas ringi hoopis selgemalt ja hoogsamate pööretega. Nüüd peetakse laste muretsemist luksuseks. Et mitte piirata nooruslõbusid, luua jõukust laste ülalpidamiseks, lükatakse nende saamine hilisematele aastatele, laste eest aga hoolitsetakse kogu elu, kas või

nende pensionieani välja. Niimoodi ei jõutagi tõelise iseseisvuseni.

Noore mehena, kahekümnendate aastate külapoisina sõitis Sander oma ajarattaga kaasa. Kohati näib, nagu oleks ta niinimetatud rahulikku elu taga igatsenud, tahtnud hakata elama nagu teisedki, oleks käinud pidudel, jahtinud tüdrukutega, armunud, lubades selle nimel isegi poliitilisest tegevusest loobuda. Armastus Sandri ja Aliise vahel oli tõsine asi, seda jäin uskuma isegi siis, kui sain tõendeid juba muude faktide kohta.

Nimelt leiti Alla talu katuse seest nelikümmend aastat hiljem pakk, mis heidab valgust Aleksandri just nende aastate tegevusele. Pakis olid dokumendid, brošüürid, üleskutsed, lendlehed, lipud. Aleksander oli oma käega kirjutanud üleskutse kõigile Uuemõisa valla maatameestele, taluteenijatele, saunikutele, palgatöölistele, milles soovitati maakonnanõukogu valimistel hääletada Töörahva Ühise Väerinna eest. Töörahva kandidaatide hulgas olid Joosep Saat, Aleksander Riis, Johan Ellam, Vassili Mölder.

Katuse seest leiti F. Engelsi brošüür «Kommunismuse põhimõtted» («Kommunistliku partei manifesti» esialgne kava); H. Pöögelmanni «Isbosk», milles autor paljastas 1919. aasta Irboska veretööd, ja teine tema brošüür «Ühtlane elamisraha», trükitud 1919. aastal Petrogradis. Selles pakis leidusid ka G. Dimitrovi loengu «Sõda ja kapitalistlike riikide töölisklass» kirjutusmasinal paljundatud teesid.

Katusest leitud paberite nimekiri üllatas mind väga. Tegin omateada objektiivset uurimistööd, püüdsin kõik faktid erapooletult arvesse võtta, nende põhjal järeldusi teha ... ja vaat sulle: mees, kellel on raskusi kirjatarkusega, uurib järsku sellise tasemega poliitilist kirjandust!

Ausalt öeldes pidurdas see leid isegi mu suurt uurimisindu. Järelikult ei saanud kättesattunud materjalide alusel luua vaieldamatut pilti Sandrist ning tema ajast. Kuskil pidi olema veel asja teine pool, mis minu eest jäi varjule. Sain end lohutada vaid sellega, et ka praeguses elus pole meil võimalik näha kõiki tahke ja me hindame sündmusi enamasti ikka vaid välise külje järgi.

Hakates otsima seletust Sandri poliitilisele kirjatarkusele, jõudsin arvamusele, et küllap selles, et need materjalid olid sattunud tema kätte, oli etendanud tähtsat rolli noorem vend Anton, kes neil aastail pidas Kärlal vallakirjutaja ametit.

Kahjuks oli aeg Antoni jäljed peaaegu täiesti kinni matnud. Isegi Marist, kes juba üheksateistkümnendal aastal tapeti, mäletati Pöide kandis rohkem. Kuid mitmeid tõsiasju üha uuesti ja uuesti läbi sõeludes jõudsin veendumusele, et Alla noorte teadlikkuse areng oli eelkõige Antoni teene. Seepärast äratas Anton minus erilist huvi. Kes ta üldse oli? Millest sai alguse tema pürgimus hariduse poole, kuidas tekkisid kontaktid töölisliikumisega, kas üks oli teisega seotud? Need ja sada teist küsimust said kogu töö põhjaks. Aga alusmüür tuli ometi kaunis õbluke, sest surmgi ei võta sealt, kus midagi pole. Siis aga sattusin juhuslikult märkusele, et Partei Ajaloo Instituudi arhiivis säilitatakse mõnda Antoni kirja.

Meie koolis õppetöö ajal lihtviisiliselt Tallinna pääsemine ei tulnud kõne allagi. Ainult lähenevatel oktoobripühadel võisin ise oma aega jagada, sõita, kuhu tahan. Kuid arhiivi pärast pidin lisaks näpistama kas või ühe tööpäeva. Ikkagi tuli tunnid ümber seada, ja mis peaasi — hankida Ningi luba.

VIII

Kooli direktor võttis mind kavala naeratusega vastu.

«Kuidas läheb?»

«Minu arvates normaalselt.»

«Kas isiklik elu hakkab ka laabuma?»

«Ma ei mõista?»

«Kuulen, et olete sukeldunud üle pea seltskondlikku ellu. Romantilised saunad, vägijoogid, naised — nagu... kuidas seda ajaloolasele öeldagi... nagu vanas Roomas. Lõppmoraal, kui seda riiki silmas pidada, on sõnadetagi selge, eriti ajaloolasele.»

Ning pööras tüvikoonusekujulist pead ja süütas oma armsa «Priima». See jutt tekitas minus protesti:

«Ma ei tunne end millegi vastu eksinud olevat.»

«Seda hullem! Kogu linn teab rääkida, kuidas sa oma naabrinnast kaisukaru tegid, õigem oleks selle naise kohta küll öelda — hüään. Ma ei imestaks, kui varsti tulevad kõrgemalt poolt etteheited meie õpetajate moraalse palge kohta.»

«Las uurivad! Minusse see igal juhul ei puutu.»

«Nonoh. Noored inimesed on sageli liiga enesekindlad,» arvas Ning laual olevaid pabereid siludes. «Nüüd oleme neist asjadest rääkinud ja parem oleks, kui rohkem samateemalist juttu ei tuleks. Kahjuks jään mina pessimistiks.»

«Kumb on tähtsam, kas jutud või faktid?» ei andnud ka mina järele.

«Kus suitsu, seal tuld,» ütles Ning elutargalt.

Pärast sellist sissejuhatust pidin peaaegu oma plaanidest loobuma. Võtsin end siiski kokku ja palusin luba pühade ajal Tallinna sõita. Esitasin Ningile allakirjutamiseks ka arhiivi pääsemise taotluse. Olin koostanud selle ise, märkides materjalide uurimise põhjuseks — «Kasutamiseks kooli ajalooringile».

«Kas selline on olemas?» uuris Ning mind põõsaskulmude alt.

«Küllap ta tuleb.»

«Nonoh. Meest sõnast, nagu öeldakse.»

Tõenäoliselt teenisin ma selle mõttega Ningi silmis punkti. Endine tõredus kadus ja lahkudes märkasin direktori raidkujunäol isegi midagi naeratusetaolist. Kirusin end poisikeseks ja saamatuks kujuks, sest ringile materjali kogumise sildi all oleksin võinud endale mitugi arhiivipäeva kaubelda.

Neli kuud lahutas mind Keldrimäest. Selle ajaga näis Tallinnas olevat imelikult palju muutunud, isegi õhk. Aimasin, et neist märkidest algab võõrdumine. Koduukse avas emake mulle rõõmupisaratega. Ta tahtis mu saabumise auks isegi vastuvõtu korraldada, kus külalisteks oleksid olnud muidugi tema sõbrannad. Mul õnnestus emake suure vaevaga ümber veenda.

Sain ka kuulda «sellelt saarelt» kaasa toodud väga halbadest ilmingutest. Ma olevat kõhnaks ja verevaeseks jäänud. Kas saarel üldse midagi süüa on või oleks mõistlik hakata Tallinnast pakke saatma? Ma olevat lasknud oma hügieeni käest minna: särgid halvasti pestud, taskurätikud kortsus ja mustad, sokid — vuih! Mitu korda nädalas ma duši all käin, kas saarel juuksurit ei ole, et nii pikka parukat kannan?

Mul tuli emale oma elu algusest lõpuni ära seletada, seda igapidi ilustada, et ta süda rahule jääks. Uuel aastal

lubas mu nooruslik emake vabu päevi võtta ja mind vaatama sõita. Mõtlesin, et selleks ajaks pean küll mõne kohaliku tuttava käest endale esinduslikuma punkri laenama.

Uue kastmaja mugavused meenusid kiiresti. Käisin duši all, istusin jälle puhtas oma pere tõelises WC-s, lasksin emal endale elektripliidil kohvi keeta. Näis, nagu oleks Keldrimäel hoopis valgem kui Kingissepas. Ainult õhk oli siin rämps. Minu väikelinnaga harjunud nina jaoks see lausa haises.

Nautisin taas härraelu, kus kõik sünnib nagu imeväel: laud on parajasti siis kaetud, kui isu tekib. Rõivad ripuvad korralikult kappides, vaatamata sellele, kuhu ma nad õhtul viskasin.

Siin, jõudepäevil mugavuste keskel ei tulnud Ellamid kordagi meelde. See-eest mõtlesin palju Janekesele. Püüdsin teda küll mõistusega oma meeltest välja tõrjuda, kuid mida rohkem ponnistasin, seda kindlamini ta sinna kivistus.

Ööl enne mu kojusõitu oli ta naasnud jälle nii hilja, et ma ei kuulnudki. Ärkasin häälte peale, mis kostsid naaberkorterist. Ma võisin kihla vedada, et seal kõneles keegi mees. Uskusin kuulvat ka kušeti käginat. See tegi mind nii kiivaks, et ei saanud hommikuni silma kinni. Plaanisin igasuguseid meeletusi, kaasa arvatud tolle mehe näo üleslöömine. Õnneks jätkus mul pidureid, et ei tormanud end naeruvääristama. Nüüd siin kodukorteri diivanil asja kainelt kaaludes andsin endale lubaduse, et pärast pühi teen suhted Janekesega klaariks.

Kaks puhkepäeva ema juures Keldrimäel möödusid imekiiresti. Ometi jõudsid need anda sellise laengu, et suutsin täielikult keskenduda Ellamitest säilinud arhiivimaterjalidele.

1922. aastal toimus Alla poiste seas «vahtkonnavahetus». Sõjaväest vabanes kaprali auastmes Johan. Ta teenis allohvitseride koolis ja vahipataljonis. Ühest paberist selgus, et kapral Johan Ellam olnud tihedates sidemetes töölisliikumise aktivistidega, kes tegutsesid sõjaväelaste seas.

Samal aastal võeti kaitseväkke Anton ja suunati Tondile aega teenima. Tondi-päevist leidsin arhiivis kimbukese Antoni kirju Aleksandrile, kes endiselt Allal elas.

Säilinud kirjade arv polnud kuigi suur, kõigest üheksa,

kuid see-eest olid need pikad ja põhjalikud. Paistis, et tol ajal suhtuti kirjakirjutamisse väga tõsiselt. Postimaks oli kallis, ja kui kirjutamine kord ette võeti, siis tuli kokkuhoiu mõttes kogu paber ära kasutada, panna ümbrikusse nii palju lehti, kui postmark lubas. Ka Antoni kirjad Tondilt olid samal põhimõttel kirjutatud.

Laotasin enda ette hoogsa käekirjaga täidetud suured lehed. Must tint oli aja jooksul pruuniks tõmbunud.

«Sain alates 1. augustist kirjutaja koha peale ja selle eest 300 marka kuus,» alustas Anton. Edasi päris ta külauudiste järele, uuris, kes kellega «geseftitab», meenutas oma viimaseid jalutuskäike Haavakoplis. Selgus, et see polnud üksnes Maria lemmikkoht, vaid kõigi ümberkaudsete noorte kohtumispaik. Samas kirjas rääkis Anton mingite ajaleheväljalõigete köitmisest.

Märkasin üsna kiiresti, et kirjad olid täis mõistukõnet, mitmesuguseid leppelauseid. Nende dešifreerimine käis mulle üle jõu, vaevalt on tänapäeval võimalik tol korral kahe mehe vahele peidetud mõtteid lahti harutada. Peale konspiratsiooni puudutasid mõned neist lähedasi tuttavaid, sugulasi, pereasju, mis olid mõlemale sõnadetagi selged.

«Või rehepeksuga saab jälle nalja,» kirjutas Anton kuu aega hiljem. «See on juba vana asi, et niisugusel teel niisuguste inimestega ei saa ilma riiuta läbi. Seda arvasin mina teatud isikute puhul juba ette... Mina hakkasin nüüd Tallinna õhtukeskkoolis (kolledžis) käima.»

Anton teatas, et tema käes oli köitmisel terve hulk raamatuid, kuid paljudel oli lehti vahelt puudu, mistõttu köitmine venis. Nende hulgas nimetas Anton romaane «Narr», «Maamees», peale selle kogumikku «Kirjandus ja teadus». Ta palus endale järele saata esperanto keele õpikud; ka selle harjutamist jätkas ta Tondi-päevil. Siis küsis Anton, kas leht ikka Allal käib. Tõenäoliselt oli juttu väljaandest, mille nime ei peetud tarvilikuks kirjas nimetada. Ühtlasi pakkus Anton vend Aleksandrile:

«Sellesse lehte võiksid ka sina kaastööd teha. Küll mina selle siit kohale toimetan.

Kui sul miskit oleks vaja ümber trükkida, siis saada mulle see kirjutatult. Vast mõni asi lugemistoa tarvis ja nii edasi. Mina lööksin selle ümber.»

Tänapäevalgi võib aimata, et ega «lugemistoa asjade ümberlöömiseks» küll Tondi kirjutusmasinat kasutatud.

Põhimaterjali moodustas «ja nii edasi», kuhu kahtlemata kuulusid lendlehed, üleskutsed, ühesõnaga põrandaalused väljaanded.

Kahjuks pole Sandri kirjad säilinud, kuid ilmselt varustas ta Antonit pidevalt kodukandi uudistega. Lisa nendele sai sõjakooli kirjutaja teiste saarlaste ja Pöide inimeste käest, kes Tallinnas käisid.

Külaelule andsid sel ajal peamiselt värvi juhtumid talgutel ja laatadel, kohtades, kus vägevamat kraami pruugiti ning seejärel löömaks läks.

Oktoobri esimestel päevadel peeti Levala külas Mehamäe väljal laata. Seda oli näha ka Antoni kirjades Tondilt:

«Kuulsin, et Mehamäe laada aegus olla Kahutsi meestel riidlemist olnud, aga kas teie kah sellega olete ühenduses olnud, on teadmata. Niisama on teadmata, mis asjas riid olnud on . . .

Nüüd vist on juba linatalgud kah olnud, kuid missugustena nad tänavu kujunesid (muidugi teatud meeste poolt), oleks õige huvitav teada . . .

Kuidas sul elu üleüldse praegu läheb? Kas on nende teatud meestega mingisugust vahejuhtumit peale selle veel olnud ja nõnda edasi. Kuidas lugemistega lugu on? Kas käib «see» ajaleht edasi ja kui käib, siis teata lõppemise korral, et saaksin uuendada . . .

Teenin endiselt ja käin iga päev koolis, nii et aega on vähe. Tänavu saaks koju küll tulla, kuid kooli pärast ei taha . . .»

Väikesel paberitükil oli lisatud:

«Sain 200 marka kätte, mille eest palju tänu. Koolis läheb palju raha, nii et enda palk tuleb kõik sinna panna ja siiski ei saa veel läbi.

Katsun siiski viimase võimaluseni selle läbi teha, sest kui saan lõpetada, on mul seega kuus klassi gümnaasiumi lõpetatud. Siiski palun ma, kui see peaks võimalik olema, mind ka edaspidi veel aidata. Katsu ka vanamehele rääkida, et minul läheks kooli jaoks ära, vahest juhtub temal olema. Tema lubas mulle, kui tal võimalik.»

Kirja lõpus jutustas Anton ümber «Valvaja» artikli, milles räägiti Orissaare jaoskonna politseiülemast:

«Tema olla üks öösel joobnud peaga Levala küla vahel postipoisi kinni pidanud, arvates, et on kahtlane isik. Alles siis, kui postikotid olla läbi otsitud ja mehe nimi üles

kirjutatud, lasknud ta minema. Kas kohalikud ajalehed on sellest ka kirjutanud?»

Tondil teenivad Saaremaa poisid unistasid võimalusest pääseda linatalgute ajaks koju. Anton sellist luksust endale lubada ei saanud, teda takistas õppetöö. Ja üldse: «. . . ei tunne mina mingisugust huvi praegusel ajal kodus olla, kus joomist ja kaklemist muidugi alati juhtub.»

Kuid linatalgud olid puumaameestele nii tähtis pidu, et selleks käidi isegi pealinnast hoogu võtmas. Anton kirjutas Sandrile Tallinnast:

«No küll olid need Kahutsi ärimehed siin joonud. Käinud uulitsal üksteisest kinni hoides ja siis pidanud sõidu peale hiljaks jääma. Paaru Vasselil jäänudki üks pakk maha.

Kiira Kaarel sõitnud kah kodusse. Peaasjalikult sellepärast, et tema olla teenitud raha eest endale siidisukad ostnud, mida olla hää plikadele linatalgutes näidata. Et kui tipsi voodiäärele minna ja jalg voodi otsa peale lüüa, siis siidisukad paistavad välja. Ärasõidupäeval sõitnud ta terve 20 marga eest linnas voorimehega, ise suurmehena ennast ülal pidades. Nii ta kogu seda kremplit Vanamardi Sandrile rääkinud ja tema rääkis mulle.»

Edasi jutustas Anton Tõnu poisist, kes ajateenistusest vabanes ja koju läks. Enne minekut püüdnud aga temaga kokku saada, helistanud mitu korda. Kui Antonil ka järgmisel päeval kohtumiseks aega ei jätkunud, olevat Tõnu poiss pahandanud, et Anton eest ära hoiab. Nüüd tahtis Anton teada, miks see mees teda taga otsis ja kuidas ta kodukülas oma kohtumisesoovidest rääkis — tema igal juhul ei tahtvat selle «kõrilõikajaga» mingeid suhteid.

Asi hakkas intrigeerima: miks üks nimetab teist kodukülа poissi kõrilõikajaks, miks ei tahetud tolle Tõnu poisiga mingit läbikäimist? Otsisin kaua vastust. Kahjuks leidub arhiivides vaid kuivi dokumente, Antoni kirju nende hulgas võib pidada meeldivaks erandiks. Inimeste omavahelisi, ebaametlikke suhteid on arhiivide abiga väga raske taastada.

Kuid vastuse ma ikkagi sain, mitte küll sellest arhiivist. Aegu hiljem sattus muuseumi paberite vahelt minu kätte sama kandi mehe Vassili Riisi üks «mitteametlik» paber, kust võis lugeda:

«Tõnu Vassel, kes «gesäftitas» Liiva (Alla naaber) suilisega, oli Vassili Kool. Omal ajal lõpetas ta Kõljala Põllu-

töökooli, oli kõva «kogumees», kohapeal üks ägedamaid kommunistide vastaseid, mis kolmekümnendate aastate lõpus viis selleni, et Aleksander Lember ja Johan Ellam ta ühel pimedal ööl üsna mehiselt läbi klobisid. See talle nähtavasti mõjus, sest pärast elas Tõnu Vassel kaunis taltunult. Kui asutati Ellamite-nimeline kolhoos, oli ta seal üks tublimaid põllundusbrigadire. Tema õde Minni mõrvati okupatsiooni ajal, kuna tema juurest tabati ja arreteeriti 3. üksiku laskurbrigaadi staabiülem V. M. Pimenov ja major G. S. Aleksandrov.»

Kuid kahekümnendatel aastatel oli Tõnu Vassel veel vihane vastane, kellega Ellami poisid ei tahtnud tegemist teha.

Antoni peamine mure Tallinnas oli nagu tolleaegsel õppuril ikka — raha. Novembris saatis ta jälle pika kirja koju:

«Veel selle kuu sees tahetakse poolt õppemaksu koolis kätte saada ja see on tuhat marka. Pool on mul endal korjatud, kuid pool jääb veel ning sellega on teadmata, mis teha. Ehk saate teie, kui see võimalik on, kodust viissada marka saata. Kui see peaks võimalik olema, siis paluksin tungivalt see mulle ruttu saata. Räägi sellest vanamehele kah, ehk saab tema kuskilt ja siis saada mulle ruttu teele. Vastasel korral, kui ei saa ära maksta, peab koolist ära jääma, mis äraütlemata suur kahju saab olema.

Räägi naistele, vast saavad nemad mulle ühed sõrmkindad teha, ja kui siis peaks keegi juhtuma siiapoole tulema, ära saadaksid. Ei ole midagi väljaminemiseks kätte panna.»

Oma kogemustest teadis Anton, et ainult koduabile ei saa lootma jääda. Seepärast püüdis ta nuputada igasuguseid väljapääsuteid. Ideed olid üpris fantastilised:

«... vat, mis mina arvan. Te katsuge Rangla inimestelt võtta Rangla Vasseli aadress, see, kes Ameerikas on, ja minule saata. Mina katsuksin talle kirjutada ja nimetaksin, et las saadab sealt üks ports raha. Ameerika raha on siin ütlemata kallis, seega hästi kasulik. Sina kirjuta, mida sellest arvad?»

Ilmselt lükati Ameerika onu variant kiiresti kõrvale, sest juba järgmise kirja lõpus palus Anton jälle Sandrit:

«Kas sina ei saaks võimalust mööda katsuda avitada eelpoolnimetatud õppeaja maksumaksmise asjus. Kui sul

peaks võimalik olema, siis palun mulle saata, muidugi lähemail päevil.»

Vaatamata rahamuredele ja õpingutest tekkinud ajapuudusele ilmutas Anton lakkamatut tähelepanu koduküla uudiste vastu.

«Iseäralist huvi pakkus su viimane kiri selle kohta, et Nurga Kolla on kodus iseendale kärnasi ette seadnud,» kirjutas Anton Sandrile. «Tema käis enne kodusse minekut alles hilja aja eest minu pool, siis ei olnud neid teisel küll ja mina tean, et tal ei või neid ka praegu õigus kanda olla. Nemad saavad alles kaks kärna, kui see õppus on läbi, mis tuleva kevade on ...

Täiesti Kuivastu kõrtsis ise peale pandud kärnad ja muud miskit.»

Edasi kahetses Anton, et Pöide haridusselts on alla käinud. Ta kurtis, et mitte kuidagi ei oska seltsi etteotsa soovitada meest, kes õigesti asja ajaks. Valla nõndanimetatud rahvavalgustajad kulutavad suurema osa ajast joomise peale. «Niisama ka Põld, kes nimepidi seltsi esimees, kuid tegelikult ei tee ta midagi.»

Samast mehest oli Antoni kirjades veel juttu, kui ta hakkas sõjaväest kodukanti tagasipöördumist planeerima. Ta kirjutas Sandrile:

«Teata mulle, kus elab nüüd Põld vallamajast. Kommel kirjutas mulle nii muhedalt ja külgetõmbavalt ning lõpuks palus mind temale teatada, kas ei sooviks ma lahti saamisel tema juurde uuesti ametisse astuda. Lubas palka juurde ja seletas igatpidi, kuidas temal saaks hää olema, kui mina, temale tuntud ja vilunud tööjõud, uuesti tagasi tuleks. See kõik tekitab minus suuremat kahtlust Põldi lahkumise suhtes. Arvan, et neil vist oli lahkumisel suurem seletamine praegustest kuritegudest ning vast nimetas tema ka mind sellesse asja ja nüüd katsub Kommel kohe minuga teistsugust juttu alustada. See on mul küll ainult arvamine, kuid peaks mina teada saama, kus elab Põld, siis saaksin selles asjas selguse.»

Jutt oli tõenäoliselt Uuemõisa vallakirjutaja abi kohast. Detailid selle loo kohta ilmuvad Antoni järgmistes kirjades.

«Põllu asi on siis ikka nii, nagu mina arvasin, see tähendab perekondlikud põhjused, kuid mitte mingil tingimusel poliitilised vaated, nagu siin kuulda oli. Temal on siis niisugune plaan, et soovib sekretäriks hakata. No see, et vali-

takse, saab vist kahtlane olema. Kui valitakse, siis ei võeta teda ju nii kergesti vallasekretäride liitu vastu ja siis tuleb temal ka eksam anda. Oi, see nii ei lähe!»

Nagu kirjast võib aru saada, oli Põld pöördunud Antoni poole palvega, et see teataks vallavanem Kommelile oma loobumisest ja kinnitaks, et ta ei kavatse sellele kohale konkureerida. Arvatavasti oli tegemist mingi kiusuajamisega, sest Anton kirjutas Aleksandrile, et kavatseb Kommeli ettepanekule soostuvalt vastata — ega see tal tükki küljest võta. Tulevikuplaanide kohta mainis Anton:

«Kui lahti saan, on teadmata, kas sõidan koju, sest arvan edasi kas erateenistuses ehk üleajateenijana teenima jääda. Ei taheta mind kuidagi siit ära lasta. Soovitatakse edasi jääda ükskõik mis viisil ja kõige paremate tingimustega, mis võimalik on lubada. Ütlen aga neile praegu, et niipea kui vabaks saan, kohe lähen. Igatahes selgub see siis, kui vabanen. Ei tahaks kuidagi küll üleajateenijaks jääda, kuid eraisikuna on palgaolud tunduvalt viletsamad . . .»

Edasi kurdab Anton kodustele:

«Tervis on jube halb. Silmad on elektrivalgusel töötamisega niivõrd rikutud, et pean prille kandma. Ükskord nädalas käin linnas sõjaväe silmaarsti juures ravitsemisel, iga päev aga arstin muude rohtudega. Kui ei peaks 1. oktoobril lahti saama, siis ei hakka mina enam töötama, vaid vaatan, kus haigemaja on. Kui inimene saab ühtejärge tööd tegema, mis alatasa ühekülgselt inimese peale mõjub, sealjuures ka mittekorralik elu, siis tekib igal juhul tüdimus.»

«Olin hiljuti väga raskesti haige. Minul oli pimesoole põletik — see haigus, mis minul kodus kooliskäimise ajal iga talve kordus ja mis teinekord õige kaua püsis. Ka sedakorda oli palavik 39,6, aga nüüd hoolsa arstimise tulemusena sõjaväes läks see asi üsna kiiresti mööda. Kapten Velling, Kuressaare mees, sattus sama haigusega haigemajja ning suri ära. Olen õnnelik, et ise haigemajja ei sattunud: arstidest räägitakse palju. Velling oli surnud arstide hooletuse tõttu ja mis oleks siis ühest sõdurist hoolitud, kui ohvitseregi ei arstita küllalt hoolsasti.»

Eks neis lugudes olnud paras annus kodust kaugel viibiva poja luuletamislusti. Noore mehe mõtetes segunesid küla eelarvamused linna kuulujuttudega.

Antoni kirjades oli sageli juttu kodukandi neidudest, kes

läinud Tallinna tööd ning paremat äraelamist otsima. Pealinn lahutas nad üksteisest kiiresti, igaühel tulid oma mured, teise jaoks enam aega ei jätkunud. Mõnikord viis juhus Põide noored suures linnas kokku, siis teatas Anton Aleksandrile:

«Veere plikasid on nüüd siin mitu tükki, nende hulgas on see Kurekael . . .»

«Kodumaa neidudest, kes siin viibivad, sain mina niipalju teada, et Leemeti Liisa on ka siin ja elab ühes korteris Kalmalt Nurga Manni ja Mandu Minniga. Neil olla kolme peale üks koigas. Huvitav, kuidas nemad niiviisi läbi saavad? Kalma Laose Liini olla ühes käsilõbumajas libuks ja ta olla üsna rasva läinud.»

«. . . Suure Jurna Maril on paari kuu eest juba tütar sündinud. Kuid seda ei pruugi rääkida, sest kuulda oli, et nemad sellest kodusse veel teatanud ei ole.»

Siis jõudis ta oma põhimure juurde tagasi:

«Minule käib see töö juba närvide peale, nii et teinekord öösiti sonin unes tööst. Arst soovitab tingimata puhkust võtta, kuid mina seda praegu ei soovi kuidagi, sest siis ei saa jälle suvel. Käin suuremasti iga päev koolis edasi.

Kuid üks asi teeb peavalu ja see on, et varsti tuleb jälle lõpuaeg ning millega jälle seda tasuda. Praegu on see küll selgusetu, sest iga väiksem kui penn olen püüdnud kasutada ainult õppeabinõude muretsemiseks. Kui muud ei aita, pean jääma üleaja teenima, et võlad selgeks saaks.»

Ta nõudis ka Aleksandrilt, et see end pidevalt täiendaks, teeks lehtedele rohkem kaastööd, lubas omalt poolt kaasa aidata. Anton teatas, et on masinal ümber löönud Põide spordiseltsi põhikirja. See olnud keelelt halb, ta teinud natuke ümber, kuid põhjalikumalt redigeerida polnud tal siiski võimalik. Eriti pakkunud talle lõbu, et Sander nimetanud end põhikirjas «arstliseks kohusetäitjaks». («Kui sellist meest spordiseltsis nõutakse, peaks see kuidagi teisiti nimetatud olema.») Liikmekaardid ehk Antoni järgi nimekaardid laskis spordiselts tema vahendusel Tallinnas trükkida.

«Saadan sulle 30-ne ümber nimekaartisi. Nende teised küljed tulid küll natuke tuhmilt välja, kuid arvatavasti lähevad siiski, sest sinna ei tule muud märkida kui kviitungi number ja kuu maksu summa. Muud tähtsust sel ei ole. Kaardi esimesele küljele jätsin seltsi nime jaoks ruumi ja sinna võib, kui selts ükskord ära ristitakse, selle nime

kirjutada. Muidugi läheb teil nüüd ka kviitungiraamatuid tarvis, kuid neid ei olnud mul veel võimalik teha, aga mina saadan need lähemal päevil järele ja siis võib nimekaardid välja jagada. Iga kord, kui keegi kuumaksu ära maksab, tuleb tema kaardi peal vastavas kohas kviitungi number ja kuumaksu summa kirjutada. Kui peaks nii olema, et miskitsugusel arvamusel need kaardid ei aitaks, siis teata seda.»

Samas kirjas räägiti pikalt noorema õe Senna raskest haavast:

«Kuidas on Senna tervisega? Kas Välja inimesed tõid linnast rohtu, sest mina rääkisin Välja Miinale? Välja tüdruk on iseenesest küllalt tark seda ravima, kuna on halastajaõe õpilase õde. Muidugi kui haav kuidagi lubab, siis oleks tal tarvis ikkagi koolis käia, sest vastasel korral on tema jälle palju sellega kaotanud ja teistest maha jäänud.»

Alla rahva peatuspaik Tallinnas oli onutütre Melanie Veelma juures. Puhkuse ajal käis «linnatante» omakorda Allal suvitamas. Anton kirjutas Tondilt enne onutütre saabumist Aleksandrile koju:

«Katsuge selleks ajaks maja natuke rohkem korda seada. Oleks soovitav, kui teie kord aknad ja uksed ära peseksite, sest need näevad väljast sisse tulles hiigla mustad olevat, kuid kui seal juba saab olema, siis ei saa enam nii arugi. Mitte nii, nagu nägin mina, kui tulin. Ja voodite kord on ka õige halb ning just tuleks korralikumalt voodid pahna täis panna ja rämps sealjuures ära koristada. Isa ja ema vooditel on ju alati igasugu rämpsu, mida ei pruugi seal olla. Teine kamber tuleks meil puhas hoida ja sinna ei pruugiks üleüldse kedagi lasta. Muidugi kui teie Jussiga seda asja katsute korraldada, sest teised seda ei mõista teha, sest neil on ükskõik, missugune maja seestpoolt on. Aga mina räägin seda muidugi sellepärast, et võõrale inimesele paistab see väga inetu välja ja sellepärast tahtsin ette teatada ka tema tulemistest, et siis teate ja saate aega korraldamiseks.»

«Kuidas edeneb spordiselts? Kas harjutate ikka edasi ja kas kavatsete jaanipäeval ka esineda? Soovi minu poolt neile kõigile spordi edendamiseks jõudu ja edu. Niisama tervita kõiki ajakirjanduse sõpru, kes saavad aru, et meie ei võida mitte pimedas elamisega endale ja eeltulevatele paremaid elutingimusi, vaid iga samm edu poole viib ka meie elutingimused paremusse, olgu see sport, ajakirjanduse lugemine või näitemängu harjutamine. Kõik need arendavad inimest teatud võrra. Üks väga soovitav nähtus, mida teil seal tuleks veel ette võtta, on see, et peaksite omavahelised õigekirjutamise ja kirjanduse lugemise kursused alustama, sest on seal ju palju noormehi, kes ei oska õieti lugeda ega kirjutada. Mina loodan lähemail aegul vabaneda ja siis vast tulen ka kodu poole ja siis oleks minu lähem kavatsus tingimata seda alustada, kui seda ennem ei saa teha.»

See kiri oli otsekui testament vend Aleksandrile ja Kahutsi küla noortele. Anton ootab tsiviilelu, tulvil plaane ja energiat nende realiseerimiseks. Kahekümne kolmanda aasta sügisel vabanes ta tõesti ajateenistusest, kuid jäi üleajateenijana Tondile edasi.

Nagu me nüüd mitme dokumendi põhjal teame, sai Anton parteilt käsu jääda sõjaväkke. Seal vajati omainimest, sest käisid ettevalmistused ülestõusuks. Üleajateenija elu sobis Antonile endalegi, väljavaated muud kohta leida polnud sugugi roosilised; Tondilt sai ta jätkata õppimist samas õhtukeskkoolis.

Viimane arhiivi sattunud kiri kandis kuupäeva 11. august 1923. Antonil oli jäänud siis elada viisteist ja pool kuud. Tema üleajateenija-päevist pole kahjuks säilinud ühtegi märget.

IX

Järelejäänud pabereid uurides veendusin ikka rohkem oma oletuses, et Anton oli kahekümnendate aastate alguses Põide inimeste vaimne juht ning nõuandja. Noorim vend muutus ka Sandrile ja Johanile vaieldamatuks autoriteediks. Selle koha saavutas Anton eelkõige tänu haridusele. Vanemad vennad mõistsid ta edu põhjusi, ka nemad püüdsid end jõudumööda täiendada. Kuid üks asi oli iseõppimine talu tagakambris, teine aga keskkool ja suhtlemine elukutseliste revolutsionääridega pealinnas. Kodumail oli Anton ümberkaudse seltsielu hing. Kirjutades Tondilt Allale pikki kirju, uuris ta vahetpidamata, kuidas üks või teine asi õnnestus, kordas vendadele, et iga ühisüritus viib elu edasi.

Neil aastail korraldati Pöidel lugematuid tantsuõhtuid, näitemänguesitusi, eeskavaga pidusid. Kuna paremaid ruume polnud, peeti neid tühjades küünides ja rehtedes. Asja hingeks olid vennad Ellamid.

Meieni on jõudnud teated 1923. aasta maidemonstratsioonist Pöidel. Miiting peeti Uuemõisa rehes. Kõik õnnestus. Selgus, et vaatamata pidevale politseilisele järelevalvele, oli võimalik võidelda ka seadusetähega lubatud vahenditega. Läbiviijad said julgust juurde.

Kordaläinud maipidu andis hoogu ka teistele üritustele. Paistab, et mitte juhuslikult ei tundnud Anton huvi selle vastu, mida kavatses spordiselts jaanipäeval ette võtta. Ettevalmistusi alustasid Ellamid juba poolteist kuud varem. Jaanipäeval sai Pöidel teoks enneolematult suur spordipidu. Peale võistluste toimus eeskava, korraldati näitusmüük. Saadaval oli raamatuid, ajakirju. Nende vahelt poetati ostjatele sellist kirjandust, mida ei tohtinud avalikult lettidele panna.

Peokõne pidas Aleksander. See oli tema esimene avalik ülesastumine. Kahjuks puuduvad andmed, kuidas ta seda ette valmistas, mida mõtles, mida ta kõneles. Võib vaid arvata, et kõne sisu oli lubatavuse piirimail ja rääkis maanoorte spordi osast töölisliikumises.

Õnnestumised kannustasid Pöide kandi noori. 1924. aasta mairongikäigu plaane hakati aegsasti pidama. Kihutustöö tegemiseks kasutati kõiki olemasolevaid võimalusi. Tantsuõhtud muutusid sageli poliitilisteks vaidlusõhtuteks. Eriti Kahutsis ei möödunud ükski noorte kokkusaamine ilma poliitiliste päevasündmuste läbiarutamiseta.

1. mai hommikul kogunes rahvas Pöide maalinna juurde. Seal pandi lipud lehvima ning laulud hüüdma. Demonstratsioon läks Kahutsisse, sealt postmaanteed mööda Levalasse Pöide kiriku juurde ja edasi Tornimäele. Tänapäevaste meeleavaldustega võrreldes oli see erakordselt pikk marss. Kui kõiki käänakuid arvestada, tuleb oma kümme kilomeetrit.

Kogu ümbruskaudne politsei oli jalule aetud. Teekäänakul ootasid demonstrante mundrimehed, kes nõudsid mitme loosungi kõrvaldamist. Kuid rahvahulgast nende jõud üle ei käinud, loosungid püsisid rivis meeleavalduse lõpuni. Miiting peeti Uuemõisas.

Sel ajal tundus kõigile, et nii võimsat liikumist ei suuda keegi enam peatada. Räägiti küll Tallinna töölisorganisat-

sioonide rüüstamisest ja paljude tuntud tegelaste vahistamisest, kuid Saaremaale need hädad ei ulatunud.

Juunis korraldati Pöidel töölisajakirjanduse levitamise hoogtöönädal. Peeti koosolekuid, kus kõneles taas Aleksander, nüüd juba avalike esinemistega harjunud mees. Augustis tehti Tumala mõisa rehes sõjavastase nädala miiting. Kastidest kokkulöödud kõnepoodiumil rääkisid jälle vennad Ellamid, Vassili Mölder ja teised siitkandi eestvedajad.

Ka Pöide mail võis tunda pinge tõusu, mis oli tol ajal haaranud juba kogu Eestimaa. Sügisel tuli Tallinnast korraldus olla valmis väljaastumiseks. Neist asjust teadsid muidugi paremini mehed, kes elasid kaksikelu — Alla Sander ja Johan, Vassili Mölder, Gustav Ülgekütt. Samas koosseisus peeti Tornimäel maha nõupidamine, kus ainuke teema oli 1. detsembri relvastatud ülestõusu läbiviimine Pöide kandis.

Nüüd tekkis neil taas võimalus realiseerida see, mis viis aastat tagasi Saaremaa ülestõusuga tegemata jäi. Enamik üheksateistkümnenda aasta juhte oli mõrvatud. Nende tühjaksjäänud kohad tuli üle võtta järgmisel põlvkonnal, neil, kes Saaremaa ülestõusus olid veel reamehed nagu Aleksander ja Johan Ellamid.

Vaatamata Mari kaotusele ja neile endile osaks langenud vintsutustele, ei kõhelnud vennad uue alguse ees hetkegi. Plaanid Pöide ja Saaremaa kohta valmis, usaldati sidepidamine Tallinnaga Ülgekütile, kes kohe teele asus.

Pealinnast uusi korraldusi ei tulnud. Möödus vaikselt ka esimene detsember. Mehed muutusid rahutuks — peatselt selguski, et põhjusega. Ülestõus oli nurjunud.

Võimuaparaat suunas oma kaitsejõud töölisorganisatsioonide vastu. Jälle töötasid tribunalid, fabritseeriti süüdistusi, iga pisipatu eest mõisteti juba eluaegsele sunnitööle. Väiksemagi kahtluse korral tegi politsei ajujahte; kes kätte saadi, see kinni pisteti.

Allale jõudis kohutav teade: Tondi kasarmute ründamisel oli tapetud Anton. Raskelt haavatuna sattunud ta kadettide kätte, sealt kaitsepolitseisse. Antoni viimastest minutitest kuuldi vaid ühe kadeti pooliku lause põhjal: «. . . oli uhke ja kangekaelne.»

Anton hukkus kahekümnekaheselt. Jälle oli ülestõus Alla Leenalt ja Villemilt täiskasvanud lapse võtnud, seekord kõige andekama, harituma. Mari puhul jäi lohutuseks

vähemalt ta haud, Antoni aga ajasid võõrad inimesed teadmata kohas auku.

Väiksem polnud ka Aleksandri ja Johani lein. Noorema venna näol kaotasid nad õpetaja, vaimse eestvedaja.

Arreteerimised ümbruskonnas jätkusid. Alla Sander ja Johan ei uskunud endil olevat mingit süüd. Nemad viibisid ülestõusu ajal kodus, seda teadis kogu Kahutsi rahvas, kaitseliitlased ja politsei kaasa arvatud. Nad jäid rahuliku südamega koju ka pärast ülestõusu mahasurumist.

Kõigepealt hakkasid levima kuulujutud, nagu oleksid kõik vennad olnud ülestõusu ajal Tallinnas. Järelikult hakati kuskil Sandri ja Johani kinnivõtmist provotseerima. Seda tõkestada polnud võimalik, tuli vaid oodata asjade käiku, loota, et jutud kuidagiviisi vaibuvad.

Uusaastapäeva varahommikul ilmuski konstaabel koos kaitseliitlastega Allale. Maja otsiti läbi, kuid ei leitud midagi märkimisväärset, ei saadud tõendeid sellegi kohta, et Sander ja Johan oleksid Tallinnas käinud. Politseiniku käitumise järgi sai vennastele selgeks, et ega siit mingeid tõendeid loodetudki leida. Süüdistus oli juba varem kokku klopsitud, küllap kohtuotsuski teada — asitõendite hankimine, kuriteo tõestamine kuulus 1925. aasta kohtu jaoks teisejärguliste murede hulka. Kes mõtleb välja süüdistuse, küllap see leiab ka vajalikud tunnistajad. Sander teadis neid võtteid hästi, kuna oli korra juba süüdimõistmise kadalipust läbi käinud, Johanil aga seisis ees esimene kokkupuude «õigusemõistjatega».

Alla poisid pisteti kõigepealt Uuemõisa vangipuuri. Sinna toodi veel Vassili Mölder ja Kirill Kummits. Siis aeti vangikolonn Laimjala poole, kus kavatseti enne Kuressaarde jõudmist öömajale jääda.

Sander teadis, et seekordne vahistamine pole naljaasi, eriti temale, kellele kohus oli alles hiljuti mõistnud riigivastase tegevuse eest kümme aastat sunnitööd. Detsembriülestõusu järgses suurpuhastuses võisid nad talle nüüd eluaegse sunnitöö soolata. Veel üsna hiljuti oli ta õudusega unes näinud päevi Rahumäe ja Alliku vangilaagris . . .

Nagu Sander hiljem väitis, tundis ta püsside vahel Laimjala poole astudes jõuetut viha: Mari mõrvati, Anton tapeti, nüüd talutati teda koos Johaniga vangi. Koju jäid vaid Senna ja Miina, kes poliitilises võitluses kaasa ei löönud.

Politsei tahtis ühe hoobiga Alla poisid mängust välja

lülitada. Seda ei tohtinud lubada. Kes siis siinkandis tööd jätkab? Sandri viha aina kasvas: tuli teha veel mis andis. Teised astusid, igaüks oma mõtetes kinni. Ta vaatas konvoi püssitorusid: peale heites võiks relva enda kätte rebida. Kaitseliitlasi rünnates oleksid nemad Johaniga võinud pääseda, kuid kas suudab põgeneda juba kuldses keskeas Mölder või tahab seda üldse asunik ja põhimõtteline põllumees Kummits?

Jaanuaripäev kaldus kiiresti õhtusse. Vangid jõudsid Laimjalga alles ööpimedas. Nad paigutati vallamaja arestikongi. Sander kirus end mõttes selle eest, et oli arreteerimisel nõelutud taldadega pättide asemel kalossid sokkide otsa pannud. Need ei püsinud jalas isegi kiire kõnniga, veel hullem, kui nendega tulnuks joosta! Maaharijalikult praktiline Kummits leidis taskust tüki nööri. Pärast kinnisidumist tundusid jalavarjud olevat hoopis sõnakuulelikumad.

Aleksandrile meenus Eesti valitsuse uhke määrus, mille kohaselt tuli igasse majapidamisse kemmerg ehitada. Vallamajad pidid talumeestele eeskuju andma, seepärast seisis seesinane ehitis Laimjalas juba ammu püsti.

«Tahan kemmergu,» nõudis Sander.

Üks valvur tuli vahialust saatma. Kemmergu uks käis vaikselt. Soodsamaid tingimusi ei võinud enam soovidagi.

Öö oli pime ja külm. Valvur ei püsinud paigal, vaid hakkas lumme tallatud rada mööda edasi-tagasi kõndima. Oma sammude krudina ja ülestõstetud kasukakrae tõttu ei kuulnud ta, et Sander kemmergu uksest välja lipsas ja õhe kadus.

Seda põgenemist kirjeldas Aleksander Ellam oma kaaslastele hiljem korduvalt. Minule rääkis sellest omakorda Anton Saar — Aleksandri kunagine sidemees, kellega kartulinoppimise ajal Põidel juhuslikult kokku sain. Alaliselt elas ta nüüd Tallinna pansionaadis.

Vana mees Anton Saar kaebas, et tervis pole enam see, mis võiks olla: süda nõrgavõitu, seepärast ei saa teha põieoperatsiooni. Haigus aga vaevab ja vaevab. Kuid kõige hullemad on mäluaugud. Miks inimene peab elama kauem oma mälestustest? Mõni asi tundub hirmus tuttav, pingutad ja mõtled, kus sa seda kuulnud oled, aga siis tuleb välja, et need on su oma kunagised teod.

Pidin Saarele sageli kuupäevi ja nimesid meelde tuletama.

Ometi oli mul Anton Saare auklikest mälestustest väga palju abi, sest sündmustes vahetu osaleja muljed on kümme korda huvitavamad kui paberile talletatud faktide loetelu. Paljude inimeste kohta ei leia aga andmeid enam ühestki allikast.

Sain kuulda Antoni vennast, samuti Põide kandi punasest Aleksander Saarest, sellest, kuidas ta alustas põrandaalust tegevust, kuidas arreteeriti, vangis oli ja Nõukogude Venemaale välja vahetati. Sealt käis ta üle piiri Eestis põrandaalusel tööl. Viimati kohtus Anton vennaga 1928. aasta laulupeol, kui too oli taas illegaalselt Tallinnas. Vend kirjutas regulaarselt vanematele Saaremaale. 30-ndate aastate alguses katkes kirjavahetus. Alles aastakümneid hiljem selgus, et Aleksander oli langenud isikukultuse aegadel. Kuid see osa Anton Saare jutust kaldus peasuunast kõrvale.

Mind huvitasid muidugi eelkõige teated Ellamite kohta. Mari ja Anton jäid Saare mälupiiridest välja, see-eest olid Aleksander ja Johan temast mitte eriti palju vanemad.

Süstematiseerisin ja kirjutasin puhtalt ümber esialgseid kiirkirjas tehtud Põide märkmeid. Pikad pimedad sügisõhtud kulusidki selle töö tegemiseks. Pidin end pidevalt millegagi koormama, valvama, et mul tegevust jätkuks, sest niipea kui pinge väheneb, kandusid mõtted naabrinnale.

Pärast saunapidu oli mul õnnestunud vaid vilksamini Janekest näha. Ükskord teatas naabrinoorik, et sel nädalal pole tal minu jaoks hetkegi aega. Luges isegi üles: kõik õhtud olid tõepoolest kinni — kellegi sünnipäev, lapse nimepaneku või pooleaastaseks saamise pidu, hõbepulm, turismigrupi kokkutulek, viienda klassi veteranide viinaviskamise manöövrid. Teine kord hüüdis ta autosse hüpates, et pole lihtsalt mahti.

Koolis aga teadsid kõik, õpilased kindlasti kaasa arvatud, kui kaugel olid mu asjad Janekesega. Kuulsin kõmu, mille järgi nähti mind õhtul «Tuulikus» «titetädiga» tantsu vihtumas, endise Lipsu kõrtsi ees daami pärast kaklemas; ma olevat juba mitu päeva Tori kommunaalmajas niimoodi elanud, et pole oma toapoolele jalgagi saanud.

Üks kuuldus oli teisest pöörasem. Algul need ärritasid mind, pidin mõne «sõbraliku hoiataja» peale lausa karjuma pistma, kuid pikapeale leppisin olukorraga kui väikelinna omapära ja ebamugavusega.

Kas väheliikuva eluviisi tõttu või mõnel muul põhjusel püsis mu tutvusringkond võrdlemisi kitsas. Elasin Kingissepas nagu filmistaar, keda kõik teavad, aga kes ise ei tunne kedagi.

Õpetajate toa naistega rääkisin peamiselt kooliasju. Nemad vestlesid omavahel moodidest, käsitööst, pereolust, defitsiitsetest kaupadest — teemadel, millel minul polnud kaasarääkimist.

Ainult mõnikord puhkes meil üleüldine vaidlus, mis kestis päevi. See juhtus siis, kui keegi õpetaja kaebas selle üle, et nüüdisaja noortel pole autoriteete, et nende lugemus on naeruväärselt väike (üheksanda klassi õpilased nimetavad lemmikraamatuna mõnda primitiivset «dekkarit»), et paljud on küürus välismaa asjade ees, tüdrukud lähevad nende pärast isegi käsipidi kaklema. Püüdsime ühiselt leida kurja juuri, kuid enamasti lõppesid need arutelud mitte millegagi. Õpetajad piirdusid kasvatusmeetodite pealiskaudse kritiseerimisega, sügavuti ja laiuti ei osatud, aga võib-olla ei tahetudki minna. Ehk seisnes peamine põhjus selles, et direktor Ning võttis kõikidest jutuajamistest õpetajate toas sõnatult osa, keegi meie seast registreeris iga ütlemise lausa diktofoni täpsusega ja kandis «sidesõnale» kohe ette?

Kord, kui sekkusin arutlusse autoriteetide põuast ja väitsin, et noortel ei tohigi neid olla, sest siis peatub areng, seadsin kahtluse alla, kas ühe põlvkonna autoriteedid võivadki teisele põlvkonnale püsima jääda, kas neid pole üldse nüüdse nooruse jaoks valesti välja pakutud — kutsuti mind kohe Ningi juurde. Pidin istuma oma poolteist tundi «Priima» tossu täis kambris ja kuulama targutusi, kuidas kõik varem sündinud inimesed minust kui «nahkjakkide» tüüpilisest esindajast paremad on.

Pärast seda luurasin altkulmu kolleege õpetajate toas ning täis umbusku osalesin nende vestlustes vaid kõrvadega.

Meeldivat lõdvestust pakkus mulle suhtlemine üleaiamehe Saue Juhaniga. Rääkisime peamiselt tema noorusest, saarest, ilmast ja maast. Kuid mida kaugemale sügis edenes, seda vähem oli Juhanit väljas näha ja seda harvemini me kokku saime.

Üksindustundidel kandusid mõtted Janekesele. Ükskõik kuidas ta mulle meenus, ikka erutas see mind juuksejuurteni. Mulle tundus, et naabrinnast seksikamat naist pole

ma varem näinud, isegi filmides mitte. See segas elu, mingi lahendus pidi asjale ometi tulema!

Ühel õhtul kolkis Janeke nagu vanasti vastu minu toa seina:

«Hei, naabrimees, tule kohvile!»

Kirusin end mõttes: täiskasvanud mees, kel kõrgkool seljataga ning soliidne amet pidada, ei tohi lasta endaga niimoodi ümber käia. Oleksin pidanud ammu endale linna pealt tüdruku otsima, sellega end seltskonnas näitama, suhtuma naabrinnasse rõhutatud ükskõiksuse ja üleolekuga. Teine võimalus pealinnast saabunud kõrgharidusega noormehe reputatsiooni päästmiseks oleks olnud Janeke tormijooksuga võtta ja siis avalikult maha jätta.

Enda meelest püüdsingi teda viimasel kuul aktiivse pealetungiga vallutada, kuid kaotasin selle tulemusel üldse kontakti.

Äkilisest küllakutsest läksin ähmi täis. Mõtlesin nagu mõni tüdruk, kuidas rääkida, mida selga panna. Mulle meenus sviiter, mida Janeke oli palunud saunareisil peale tõmmata.

Naabrinna ise oli õige koduselt riides. Seljas mitte just esimeses puhtuses lühike kittel. Rohkem ei paistnud tal üll olevatki, sest rinnanibud joonistusid pingul kitlil teravalt välja, kitli alt aga paistsid tugevad paljad sääred. Mul hakkas tema seltskonnas palav. Ka Janeke oli hetke nõutu, siis tuli mulle appi:

«Mida tringime?»

«Mul ükskõik.»

«Järelikult konjakit, hakkab kiiremini pähe ja lööb meeled valla.»

Jõin oma klaasi ühe sõõmuga tühjaks. Mõtlesin, et täna pean meie suhetele mingi lõpliku selguse või lahenduse leidma. Nii umbselt ja suures teadmatuses, kui möödus viimane kuu, ei saanud enam ühtegi päeva elada. Üritasin jutuotsa üles võtta.

«Janeke.»

«Jah, kallis,» ütles ta järsku mind kõrvast sikutades.

Kõik see toimus kuidagi hirmus kiiresti, minu jaoks täiesti ettevalmistamatult. Nüüd siis panime kuulujuttudele põhja alla.

Mõtlesin, et vaatamata juhtunule, mis nagu kinnitaks, et kõik on korras, tuleb tingimata tõsist juttu ajada, asjad

klaariks saada. Janeke süütas sigareti ja toetas pea minu õlale. Enda kogumiseks enne põhimõttelist juttu jõin veel ühe klaasi konjakit.

Järsku noorik ohkas sügavalt, kuidagi valuliselt.

«Mis on, kas tegin sulle haiget?» küsisin talle kätt ümber õlgade pannes. Nii oli mul Janekesega hoopis vahetum kontakt, eeldus usalduslikuma vestluse alustamiseks.

«Oh, ei midagi,» tõrjus noorik.

Mulle meenus ta kaugsõidukalur, leidsin, et pean Janekest südamepiinades kuidagi toetama.

«Kas sa mõtlesid ... kaasale? Nuputasid, kuidas temaga praegust sõlmpundart harutada.»

«See mulle enam muret ei tee. Leppisime lahutamise asjus juba ammu kokku. Paberid ajame korda siis, kui ta tagasi jõuab. Viimasel maaloleku ajal ei elanudki ta enam siin. Vala õige mulle üks trink.»

«Mis sind siis vaevab, kas vara jaotamine?»

«Vara jaotamine!» osatas Janeke. «Sellel paljasjalgsel pole õieti oma püksegi jalas. Kõik, mis siin, kuulub minule, isegi auto on minu venna oma.»

«See peab vägev vend olema, kes õeraasule luksi ostab,» püüdsin jutule kergemat tooni anda.

«Ongi! Tema juba oskab elada ja raha teha.»

«Kas mõni juhtiv seltsimees?»

«Ära sa neid mulle täna meelde tuleta! Tegelikult on minu vend ka küll juhtiv töötaja, aga teistmoodi.»

«Kuidas saab teistmoodi juhtiv töötaja olla?»

«Ta on Tallinnas surnuaia meister.»

Kuulsin sellisest ametist esmakordselt. Seepärast ei saanud mitte just päris tõsiselt küsimata jätta:

«Kas ta organiseerib surnute tootmistegevust?»

«Nalja pole siin natukestki,» tõrjus Janeke. «Ta jälgib, et haudu projektikohaselt korrastataks, valab kääpa äärekivisid ja teeb veel tuhat muud tööd. Seal peab palju oskama, et iga asjaga toime tulla.»

«Ja sisse toob see kõvasti?»

«Noh, elatakse nagu teenindussfääris ikka. Esialgu ütled, et ei ole, ei saa, siis, kui klient on asjast õiged järeldused teinud, leiad, mida vaja. Vaasid ja lilled on alati saadaval. Liigub välismaa kraamigi. Sõidab mõni frau või tante vanemate hauale, siis sellele võib öelda, et haud püsib tänu sinule, et nende hauad aetakse maatasa,

kelle sugulased on väljamaal. Need usuvad ju kõike. Meister saab pisikese summa, hiljem hakkavad tulema haua korrashoiu eest väikesed kingitustepakid.»

Janeke rääkis sellest monotoonselt, kannatliku häälega, nagu ema püüab lapsele elu seletada. Ta viibis ise mõtetega mujal, ilmselt seepärast lipsasid jutusse liiga avameelsed laused, mis oleksid kaalumisel kindlasti kõrvale jäetud.

«Sa räägid nagu masin.»

«Eks ma olegi masin, paljude arvates ainult masin.»

«Nüüd ei saa ma enam aru. Ehk seletad mullegi?»

Kuid Janeke ei vastanud, valas endale veel täisklaasi «trinki», jõi selle tilgatumaks ja süütas värisevi käsi järjekordse «Winstoni». Lootsin teema vahetusega naabrinna tuju parandada. Selle nimel olin valmis kuulama isegi hingepuistamisi lasteaia juhataja arvel.

«Miks sa ülemusi ei salli? On nad sulle ülekohut teinud?»

Nägin, kuidas suured pisarad hakkasid mööda Janekese põski alla veerema. Olin vist teadmata-tahtmata puudutanud kõige hellemat kohta.

«Sead, lurjused, argpüksid!» ütles Janeke peaaegu sosinal läbi hammaste. «Neid kompromiteerivat iga suhe, neil ei tohi armukesi olla, nad sigivad lausa pühast vaimust. Aga kui kahekesi jääd, on sama jäär nagu teised surelikud. Vaata et hullemgi, sest nüüd tulevad argusest vaoshoitud patud korraga ära teha. Küll sai teist pillitatud ja passitud! Konspiratsioon nagu detektiivis: ei tänaval tere ega muid avalikke kontakte. Vaid üheteistkümnest poole üheni, siis peab oma naise juurde minema. Kuulujuttude kõrvalejuhtimiseks sai isegi variisik muretsetud. Aga temale on sellest ikka vähe. Härra on tüdinud, härra ei taha enam.»

«Mis variisik?»

Janeke märkas, et oli midagi liigset öelnud. Ta jäi vait, vahtis mind tükk aega hirmunud silmil, siis sai enesevalitsemise tagasi ning ütles oma kerglasel toonil:

«Tead, see kõik on üks suur jama. Mul polnud tuju kõige parem, aga nüüd hakkab juba üle minema. Võtame veel ühed tringid.»

Mul hakkas koitma. Kas see variisik polnud mitte mina? Katsin avalikkuse ees teist, ise ihaldades ja iga krabina peale seina taga kiivusest lõhki minemas. Mind oli solva-

tud nii nagu ei kunagi terves elus. Kui lihtsameelset lollikest, kõlbmatut poisikest oli mind kasutatud ajutise tarbeasjana, mille võib iga hetk minema visata. Oleks keegi paar tundi varem püüdnud mulle sellist juttu rääkida, poleks ma uskunud. Nüüd, mil ma lausa tapvalt solvava fakti ees seisin, ei osanud ma järsku vihastudagi.

Olukord muutus hoopis keerukamaks seetõttu, et Janeke tegi enne asja ilmsikstulekut mind ka tegelikult oma armukeseks. Nii sain teatavas mõttes kaassüüdlaseks, kellel ei tohtinudki olla erilisi pretensioone.

Linnumõistusega Janeke maksis mulle täna tasu variisikuks olemise eest, mille mina muidugi ahnelt vastu võtsin. Tundsin vastikust eelkõige enda vastu. Mingit stseeni polnud mõtet teha, olin kõiges ise süüdi, tüüpiline lõppmoraal lihtsameelsele. Küsisin igaks juhuks:

«Kas sina selle variisiku välja mõtlesid?»

«Muidugi tema, mul ju seda vaja ei läinud.»

Vale! Janekesele läks variisikut vaja mehe kinnihoidmiseks. Kuid vaevalt võis tema taolisele mõttele tulla. Seepärast ma Janekese siiruses ei kahelnudki. Nii peene mängu korraldamiseks peab olema rohkem abstraktset mõtlemist ja kombineerimisoskust. Just paras ülesanne ühele keskastme ülemusele, kes on harjunud oma energiat ning leidlikkust kulutama renomee hoidmiseks endast kõrgemate juhtide silmis. Niipea kui võimalik, hülgavad sellised oma korralikkuse maski ning teevad tegusid, mis on risti vastu tõdedele, millest nad iga päev ise jutlustavad. Moonaka veri!

X

Haudusin oma koopas hirmsat kättemaksu. Mida teha? Füüsiline vägivald kui looduslaste karistusviis langes minu plaanidest kohe välja. Kõne alla võis tulla vaid mingi hingeline hoop. Aga milline? Kas kuulutada avalikus kohas, et Janeke oli kergete elukommetega? See polnud vist enam kellelegi uudis. Teeksin ennast vaid narriks, hüljatud meheks, kes enam osanike hulka ei pääse. Levitaks juttu tema seiklustest ülemusega? See tõstaks vaid Janekese väärtust.

Kaevaks ülemuse esile? Aga kuidas, sest ainult Janeke võinuks teda paljastada? Ja mis sellest kasugi oleks; kui suur oli üldse selle mehe süü minu ees? Variisikut võis ta üksnes põhimõtteliselt soovitada, personaalselt aga valis Janeke ise ohvri välja.

Mida vabamate kommetega inimene, seda raskemini on ta haavatav. Tundsin jõuetut raevu. Mitte midagi ei osanud ma siinkohal oma kõrgema pedaharidusega peale hakata. Jäi üle vaid solvang vaikselt alla neelata ja võtta õppust, et hiljem enam samasuguse miini otsa ei satuks.

Mind piinav vajadus solvangu eest kätte maksta taandus suhteliselt kiiresti. Paari päevaga kadus kibe, lausa põletav viha, tundsin veel vaid nördimust, nädala pärast hakkas asi juba nalja tegema.

Tervitasin Janekest seepeale külmviisakalt, rohkemast hoidusin hoolega. Ka naabrinna oli minu joone omaks võtnud, poetas tere vastu ning tüüris pikemata edasi. Meie kramplik ametlikkus ajas mind sageli muigama, see oli nagu liivakastis tülliläinud laste mossitamine. Ometi polnud kummalgi vajadust ega tahtmist üle nende liivakastimaneeride minna.

Vihast sain küll lahti, kuid tööisu taastus aeglaselt. Tekkis järsku tüdimus, mõtlesin kord oma harrastuse isegi hüljata. Mis kasu sest oli, et istusin oma vabad tunnid paberite taga, püüdsin üksikute kättesattunud fragmentide järgi taastada ammu enne mind elanud inimeste elu. Kuivõrd tõese pildi ma üldse oma töö eest sain? Ei tundnud ma ju selle aja kombeid, suhteid ega arusaamu. Kahjuks polnud mul ses mõttes ka oma perekonnalt midagi pärida. Vanavanemad surid, kui ma veel keskkoolipinki nühkisin, ema oli ehtne nüüdisaegne juurteta linnainimene, isa olin pärast vanemate lahkuminekut ainult paaril korral kohanud.

Instituudis õpetati, et igal ühiskonnal on vaid sellele ajastule iseloomulikud suhted, moraal, käitumisnormid, väärtusteskaala. See oli pelk teooria, mille me kerge vaevaga omandasime ja eksamitel viie peale maha vuristasime. Oma aja lastena ei mõelnud me eriti asja sisu peale. Teooria oli püha asi, mis ammu enne meid tõestatud ning platsi pandud. Selle kallal urgitsemine võis vaid sulle enesele kahju tuua.

Ellamite aega uurides paistis mulle isegi eksootiline, et alles suhteliselt hiljuti lahendati Eestimaa külas mitmeid

vaidlusküsimusi rusika abil. Talgutel, laatadel, pulmades löödi mõnikord lihtsalt lusti pärast.

Õpinguraha lunisid lapsed aga viimases järjekorras isalt, seda anti vastumeelsemalt kui viinaraha laadapäeva jaoks. Laadalt tuldi lõpuks ikka adra taha tagasi, haridus viis aga inimesed kodust minema. Küllap seda tunnetas ka talumees.

Lapsed olid odav tööjõud, nende lõbudele võis mõnikord väikesi kulutusigi teha. Lõppkokkuvõttes tõid nad ju tulu. Aga tulud kasvatasid jõukust, jõukus tekitas lugupidamist. Kuid jõukus ja lugupidamine sünnitasid külas ka kadedust, mis jälle omakorda andis alust halvustavatele kuulujuttudele.

Tundus, et sel ajal kuulujutte eriti tõsiselt ei võetud, igal juhul mitte võimude poolt. Niisama laterdamine ja pisilaimu levitamine külaühiskonnas oli ligimese närimiseks piisavalt efektiivne. Pealekaebamine muutus alles siis tõeliseks nakkushaiguseks, kui sellega sai inimest füüsiliselt hävitada, mõnikord ta varagi omandada.

Paljud võitluskaaslased kiidavad Sandrit osavaks konspiraatoriks. Seda kindlasti, muidu poleks ju pikaajaline illegaalne töö üldse võimalik olnud.

Kuid oma kihelkonnas tundis Sandrit näo järgi peaaegu igaüks. Järelikult võis iga juhuslik eemaltnägija politsei ta jälgedele juhatada. Pöide rahva auks kinnitavad arhiividokumendid, et selliseid juhukaebusi laekus haruharva.

Minu kätte ei olnud sattunud andmeid selle kohta, kus Sander pärast vahi alt põgenemist end varjas. Vaevalt ta Allale läks, kodust tullakse ju kõigepealt otsima. Politseiloogika viib haarangud ka lähemate sugulaste, sõprade, naistuttavate juurde. Ilmselt ta esialgu kuskil püsivalt ei peatunudki. Saatis võib-olla usaldusaluse inimesega emale-isale tervisi ja Miinale sõna, et see moona tooks. Mari tapmisest peale oli Miina vanem õde. Tema toitis ja kattis Sandrit kõik need aastad.

Anton Saare õde Juuli, kes kunagi Pöide kiriku juures isaga rätsepaametit pidas, mäletas neid Sandri esimesi varjulolemise päevi väga selgesti. Kord talvisel ajal viibinud nad koos Muiga Saarte väikese käsitöölisemaja pööningul. Jutt oli vist sellestsamast 1925. aasta talvest. Meestel olnud lakas külm, kuid tuppa sooja ei saanud neid kutsuda. Juuli võtnud isa triikraua, sellesama, mida pliidi

peal kuumaks aeti, ja viinud üles meeste vahele. Triikrauaga soojakandmist tulnud hiljemgi ette.

Sõpru ning toetajaid olnud Sandril Põide kandis palju. Seepärast jäid tulemusteta kõik politsei otsimised ja Kaitseliidu suurhaarangud, mida esialgu sageli korraldati.

Kuid varjamine polnud Aleksander Ellamile eesmärgiks omaette. Ta plaanid olid hoopis laiemad. Varjamine andis tingliku vabaduse — kui nii võiks elu põrandaalustes oludes nimetada. Selles küsimärgiga vabaduses, mis kogu aeg juuksekarva otsas rippus, peitus ihaldatud võimalus tegutseda. Aga tegutseda oli hirmsasti vaja, selleks kohustas Mari ja Antoni mälestus, Johanile mõistetud kümme aastat sunnitööd. Võitlust, mitte putuka kombel prao vahel varjamist nõudis kogu Sandri loomus. Viivitada enam ei tohtinud, ta pidi oma uut kutsetööd tegema, muid ameteid ega kohustusi enam polnud. Nüüd oli Aleksander Ellam elukutseline revolutsionäär.

Põrandaalune olukord avas hoopis teised võimalused poliitiliseks võitluseks. Polnud enam tarvis kaksikelu, arvestada, et üks või teine asi ei tohi avalikuks tulla, sest siis on kinniminek. Nüüd oli kõik lihtne ja selge, igale lendlehele ja üleskutsele võis oma nimega alla kirjutada, võtta enda peale isegi sõprade «pattusid», sest neil tuli seaduse silmis «korralikeks» inimesteks jääda.

Kuid ta teadis ka, et ei tohi mingil juhul enam politsei kätte langeda. Kui varem ähvardas eluaegne sunnitöö, siis nüüd surmanuhtlus. Seepärast pidi iga hetk, nii ööd kui päevad pingsalt valvel olema, laskevalmis relv käeulatuses. Ilma lahinguta ei kavatsenud Sander politseile alistuda, temal oli nüüd tunduvalt kasulikum langeda võitluses kui kinni kukkuda, läbi teha ülekuulamise vintsutused ja siis lasta end niikuinii hukata.

Selles võitluses, mis nüüd algas, tuli elu säilitamise nimel iga pisiasi arvesse võtta. Sander polnud enam poisike, vaid kahekümne kaheksa aastane mees. Elukooli saadud juba küllaga: vangis istutud, viis aastat aetud legaalse töölisliikumise asju, lendlehti ja keelatud kirjandust levitatud, politsei kukil. Neid kogemusi läks uutes tingimustes vaja.

Sander oli muidugi vaid maapoiss, kes võis olla edukas ainult oma keskkonnas. Tema peamiseks maailmaavastamise retkeks kujunes tapisõit Rahumäe vangilaagrisse.

Puuduvad teated, kas Sander juhtus hiljem veel mandril käima. Pärast kahekümne viiendat aastat küll mitte. On rohkem kui tõenäone, et vanglareis saigi ta ainukeseks sõiduks «üle vee».

Kindlasti tunnetas ka mees ise: kodus on tema jõud, niipea aga, kui eemale läheb, muutub ta abituks. Põidel oskas ta ära arvata kõikide inimeste käitumist, nende võimalikke tegevussuundi, mõista nende häälevarjundeid, silmavõbelust. Iga kadakas, puu tee ääres, kiviaianukk oli tema jaoks kindla tähendusega, neist said häda korral liitlased.

Vaatamata kogemuste puudumisele, aimas Sander, kui tähtis on tema olukorras hea konspiratiivkorter. Varjamispaiga valis Ellam nii, et keegi ei osanud sinna otsima tulla, sealt pidi olema ka mitu turvalist lahkumisteed. Salakortereid seadis ta sisse erinevates kohtades ning vahetas neid ainult temale teada oleva süsteemi järgi. Kipun arvama, et mingit kavalat ristsõna selle taga polnudki: korteri vahetuse aja ja koha ütles Sandrile vaist.

Esialgu vist sünnitas suuremaid raskusi nende varjupaikade hankimine. Konspiratiivkorterite loomise viisidest võis tal ettekujutus olla vaid Tallinnast Saaremaale jõudnud korralduste põhjal. Sugulaste, lähedaste tuttavate abile siin loota ei saanud. Jäi üle uskuda oma õnne ning inimestetundmist, et leida need õiged. Sandril läks korda organiseerida kodukandis võrk, mis praktiliselt ei tundnud sissekukkumisi.

Vajadust kontrollida iga väiksematki detaili õpetas Sandrile ka Mui arreteerimine. Too oli pärast 1924. aasta ülestõusu tulnud end Saaremaale varjama. Ellami ja Mui ühine salakorter asus Tornimäel Saare talus. Sealt käisid nad kohtumistel, mida aitas korraldada sidepidaja Anton Saar.

Keegi Nau-nimeline mees hakkas Mui õele Vilhelmiinele külge lööma. Mõlemad noored õppisid Kuressaare gümnaasiumis. Levisid kuuldused, nagu oleks Nau kommunistliku tegevuse pärast gümnaasiumist välja visatud. Noormehel õnnestus Muiga õe kaudu kahel korral kohtudagi.

Ellam tundis vaistlikult, et tegu on provokaatoriga, ja hoiatas Muid. Lõpuks hakkas ka Mui noormehes kahtlema. Ta palus sidemehel Anton Saarel Naule teatada, et ta on siitkandist hoopis minema läinud. Anton oligi selle jutuga parajasti minekul, kui Mui talle järele kiirustas:

«Sa vist ei leia kohtamispaika üles, tulen õige ise teed juhatama.»

Nau istus kiviaia ääres odrapõllu-poolses küljes. Teispool aeda kasvas kõrge rukis. Mees oli kuidagi imelik, vahtis kogu aeg ärevalt ringi.

«Et mul julgem tulla oleks, võtsin noorproletaarlase kaasa,» ütles Mui.

Nad said just maha istuda, kui rukkist kostis viiest brauningust kogupauk ning karjuti: «Käed üles!» Mui viskas oma relva rukkisse ning pistis jooksu, kuid oli juba hilja.

Talle mõisteti eluaegne sunnitöö. Nau sai Mui müümise eest 50 000 marka. Järgnes arreteerimiste laine. Ülekuulamistel uuriti välja Mui varjajate ning sidemeeste nimed. Siis läks esimest korda kinni Anton Saar.

Varjamise eest vahistati ka Arseni Riis. Mui tunnistas, et oli peidus Arseni juures aidalakas. Riisil õnnestus eeluurimisvanglast vennale sõna saata, et lõhkugu aida lagi maha. Vend oli küll hämmeldunud, kuid täitis palve. Fakti kontrollimisel selgus, et aidal polegi lage, tunnistus loeti valeks ning Arseni lasti vabaks.

Muiga juhtunu tõttu muutus Aleksander Ellam veelgi ettevaatlikumaks. Ta harjus märkamatult liikuma, püstolit käises kandma, valmis iga hetk võitlusse astuma. Valvsuses ei saanud pidada puhkepause. Siis oleks ta paratamatult hukkunud. Sander oli Alla lastest esimene täiskutseline revolutsionäär. Tal tuli endasse koondada Mari tarmukus, Antoni tarkus, Johani mõistlikkus ja rahulik kindlus.

Kõige raskem, aga ka kõige hädavajalikum oli jätkata Antoni õhutusel alustatud enesetäiendust. Nüüd tuli ilma noorema vennata omapead edasi minna, küsida polnud enam kelleltki. Kuigi ümbruskonnas elas rohkesti sama meelsusega inimesi, kes teda pidevalt aitasid ja tegevuses kaasa lõid, oli tema, Sander, teooria asjus neist kahtlemata kõige haritum. Seda oli aga hirmus vähe, et asjatundlikult juhtida põrandaalust poliitilist tegevust.

Pärast kindla konspiratiivkorterite võrgu loomist asus Aleksander õppima. Raamatutesse süvenemine tõi kahepoolset kasu. Kõigepealt lisandus hädavajalikke teadmisi, teisest küljest aga suigutas see mõneti passiivne periood politsei haarangud — usuti, et Sander on Saaremaalt lahkunud. Rahu oli muidugi näiline, põrandaalune töö jätkus endise hooga.

Leidsin arhiivist Aleksander Kuuli parteidokumentide mapist paberi, mis heidab valgust Ellami sellele eluperioodile. Kuul kirjutas:

«Ühel varakevadisel õhtul, 6. märtsil 1927. aastal kutsus mind minule tuttav Kahutsi küla poiss V. Torn endaga õhtul välja ja viis kokkusaamisele selleaegse Saaremaa põrandaaluse tegelase A. Ellamiga. Algul kokkusaamisele minnes kartsin vähe tema kohta räägitavate hirmujuttude pärast, kuid asjas selgusele jõudes lõin tema tööle kõige hingega kaasa. Kohtumised muutusid tihedaiks ja minu alaks jäi peamiselt ajalehtedele saadetavate artiklite ümberkirjutamine ja ärasaatmine. Sain temalt kommunistlikku kirjandust. Lugesin ja tutvusin sellega nii palju, kui sellest aru sain.»

Kaastöö ajalehtedele ei rahuldanud Sandrit. Paljud sõnumid ei pääsenudki trükki, seal sai avaldada vaid poliitilise politsei poolt heakskiidetud materjale. Artiklite tagasiside oli nõrk, rahva hulgas ringi liikudes võis selles iga päev veenduda. Ikka rohkem sai selgeks, et on tarvis oma lehte, sellist, kus võiks kõik südame pealt ära ütelda, lehte, mis organiseeriks ja julgustaks rahvast. Kõne alla ei saanud loomulikult tulla avalik väljaanne. Igasugune kommunistlik kirjandus oli Eesti Vabariigis keelatud. Mõne ettevaatamatu lause pärast suleti lehti või trahviti toimetajaid.

Kõige suuremat peavalu valmistas trükiasjandus. Kust ja mis raha eest muretseda masin? Selle hankimisest ei tasunud ilmselt unistada. Hädaga tekkis mõte kasutada lastele kirja õpetamiseks valmistatavaid kummitähti. Neid sai odava rahaga igast mänguasjade poest. Kahjuks tuli kogu ajaleht trükkida suurte tähtedega, kuna väikesi tähti lastele ei tehtud.

1928. aasta 20. detsembri ööl sündis üllatuste üllatus: nii linnas kui ka maal levitati uut ajalehte «Saare Tööline», EKP ja EKNÜ Saaremaa osakonna häälekandjat.

See ajaš politsei marru, aruannete järgi olid kõik punased likvideeritud ja trellide taha pandud. Nüüd aga selgus, et Saaremaal tegutses suur, tugev organisatsioon, mis andis välja isegi oma ajalehte. Algasid uued haarangud, ägenes klaperjaht kõige selle peasüüdlasele Aleksander Ellamile.

Neli aastat tabamatuna kodukandis — see tekitas rahvasuus mitmesuguseid jutte. Mõned arvasid Alla Sandri

käsutuses olevat üleloomulikke jõudusid. Kommunism oli kuradist ja küllap vanakuri Sandritki aitas, kuidas muidu seletada, et ta jäi kättesaamatuks nii Kaitseliidule kui ka politseile. Ühed teadsid rääkida, et mõnikord riietavat Sander end naiseks, teised — et käib ringi iga päev ise värvi valehabeme ja parukaga.

Kahjuks saavad inimesed tihtipeale oma lobisemishimu ja edevuse tõttu tahtmatult äraandjaks. Keegi poetas juhuslikult liigse sõna, nägi midagi võõrast, ebatavalist — kohe levisid kuuldused sinna, kus neid oodati. Küllap jõudis samal viisil politsei kõrvu ka teade Aleksander Ellami salakorterist Reina asunduses Aava talus, mis asub 4—5 kilomeetri kaugusel Põide kirikust. Mõned allikad kinnitavad, et pealekaebaja oli Aava peremees ise. Suhtusin sellesse väitesse ettevaatusega, kuna süüdlasi on vajaduse korral mugav leida ikka kõige kitsamast ringist. Loogika aga ütleb, et juhul kui Sandri oleks reetnud Aava peremees, oleks haarang olnud hoopis täpsemini ette valmistatud ja selle tagajärg traagilisem.

Suurhaarangule aeti kolme valla kaitseliitlased. Terve ümbruskond piirati sisse. Käsk oli Ellamit mitte mingil juhul minema lasta, ta tuli tabada kas elavalt või surnult.

Hirmujutud Ellamist olid varitsejad nii pehmeks teinud, et neil ütlesid närvid üles: teda ei üritatudki elusalt kinni võtta, vaid otsustati lihtsalt nurga tagant tappa. Kui Sander pool kümme õhtul Aava õue jõudis, avas keegi esikuukse ja tulistas teda läheda maa pealt.

Sandri külmaverelisusest teavad tema kaasaegsed palju rääkida. Ka seekord ei kaotanud tagaaetav pead. Ta hüppas kõrvale, tulistas korra samas suunas vastu ja libises kuuri nurga taha. (Ka kuuris ootasid varitsejad.) Esimesest tema jaoks valmisseatud püünisest pääses ta niimoodi välja. Seal võttis Sander saapad jalast, et lumi taldade all ei krigiseks, ja läks nagu vaim ka piirajate teisest ringist läbi.

Selle haarangu kohta liigub rahvasuus ja on kirja pandud mitmeid versioone. Ühed väidavad, et vastu tulistades haavas Ellam surmavalt mingit kaitseliitlast. Teised kinnitavad, et ukse vahelt lastud politseiniku kuul läbis Ellami reie ja ta ravis haava mitu kuud. Ometi leidsin Põidelt inimesi, kes nägid elusat ja tervet Ellamit kohe pärast haarangut, kuid ei teadnud tapetud kaitseliitlasest midagi. Loogika lubab ka kinnitada, et vaevalt oleks

põgenik tõsise reiehaavaga suuteline olnud kolme valla kaitseliitlaste rõngast kergelt läbi hiilima.

Jälitamine ei andnud mingeid tulemusi. Sander jõudis turvaliselt oma järgmisse salakorterisse. Politsei edu polnud märkimisväärne, pikaajalise nuhkimise peale õnnestus avastada vaid üks konspiratiivkorter. Neid oli aga palju — kui palju täpselt, seda arvu teadis vaid Sander üksinda.

Vastuseks haarangule ilmus juba järgmises «Saare Töölises» Aleksander Ellami artikkel «Minu tabamis- ja tapmiskatsest», kus ta sellest üritusest põhjaliku ülevaate andis.

Leht tegi punast propagandat, organiseeris inimesi, paljastas vastaseid. Enne riigivolikogu valimisi said sotsid kabjahoobi. «Saare Tööline» kirjutas: «Ja nüüd teame ka, et kust ja mille töö eest saavad sotsid selle raha, mille eest nad endale suure varanduse koguvad. Kindlasti ikka kodanlastelt töörahva äraandmise, juudase- ja timukatööde eest. On sotse, kellel linnas üks-kaks kümnete miljoonilist maja, kes suure kaubamaja või resturaani ja autu omanik, kellel maal paar suurt tallmõisat ja nõnda edasi. Ka Saaremaa sotsid ei jää sarnase juudase- ja timukatöö ning seega ka rikkuse poolest suuremaa omadest maha. Nii on Jõeäär päris miljonäär, kellel omal autu ja nõnda edasi. Kärner ostis hiljaku ligi miljooni sendi eest Kareda mõisa herrastemaja ühes suure mõisa südamega. Neps rentis Kuressaare linnalt 40-tiinuse maa-ala. Nii Neps kui Kärner ise sugugi maad ei hari. Seda teevad neile tööorjad, keda sotsid kui uued mõisnikud kurnavad.»

Leht ärritas võimumehi, ikka suuremaks paisus vajadus selle väljaandjad kahjutuks teha. Tundus uskumatuna, et väikeses metsavaeses Põide kihelkonnas varjab end mees ja teda ei saada kinni. Raev sundis vastaseid aina uuesti ja uuesti üritama. Et alailma pika ninaga jäämine ümbruskonnas liiga palju naeru ei tekitaks, viidi paljud haarangud läbi Kaitseliidu manöövrite sildi all.

Kord õhtuhämarikus jalgrattaga mööda teed sõites sattus Sander tõesti varitsejate kätte. Kahest küljest hüppasid kraavist järsku mehed, kes haarasid ratta lenkstangist ja nõudsid:

«Kus te arvel olete?»

«Poliitilises politseis,» lõõpis Sander, kes nägi, et päästa pole enam midagi.

Kuid võõra valla mehed polnud Ellamit iial näost näkku näinud. Nad uskusid, et sattusid tõepoolest polpoli ametnikule, kes julgelt rattaga mööda teed sõitis ja oma tähtsaid ning salajasi asju ajas. Sander lasti minema, lisaks veel õpetati, kuidas takistamatult teekonda jätkata ja järgmisi varitsusposte vältida.

Need ja teised legendid tabamatust Aleksander Ellamist ringlevad Põide kandis tänapäevani.

Paistab, nagu olnuks 1929. aasta Sandri põrandaaluses tegevuses kulminatsiooni aeg. Ta võis tunda rahuldust, sest pingutused olid vilja kandnud, jõuti ühe tähtsama eesmärgini — hakkas ilmuma ajaleht. Selle kaal kihutustöös oli lendlehtedest tunduvalt suurem. Saaremaa parteiorganisatsiooni hääl jõudis «Saare Töölise» vahendusel Põidest kaugemalegi.

Politsei unistas asjatult Sandri tabamisest kas elava või surnuna. Kõik võtted olid järele proovitud. Lõpuks tuli keegi ideele Sandrit venna abil mõjutada. Olid ju mõlemad tuntud punased, küllap üks teisest aru saab.

Johan istus kahekümne viienda aasta jaanuarist kinni. Kui tuli amnestia, saadeti ta koju politseitervitustega vend Sandrile. Aleksander Ellamile tehti ettepanek Saaremaalt lahkuda. Ennegi kommuniste Nõukogude Liitu läinud, küll üle piiri põgenedes, küll vangide vahetamise korras, mingu temagi rahus Eestist minema. Politsei lootis, et nii saab Sandrist ja Saaremaa kommunistidest lõpuks rahu.

Tahtmatult kaalus Ellam, mis juhtuks siis Saaremaa parteiorganisatsiooniga, kuidas jätkataks lehe väljaandmist.

Kuid asendamatuid inimesi pole ju olemas. Siirusepuhangus uuris ta küsimust enda jaoks veelgi tähtsama nurga alt: kuidas hakkaks ta elama ilma organisatsioonita, mille ise loonud, ilma ajaleheta, mida ise toimetab ja välja annab?

Kahtlemata oli see ettepanek Aleksander Ellamile kõrgeim autasu, mis ta oma töö eest võis oodata. Järelikult oli ta jõudnud eesmärgile: kurnanud vastase lõplikult välja, ajanud politsei ummikusse, viinud kodanluselt unerahu. Nüüd muutusid nad juba palujateks.

Ettepanek oli Sandri vaatevinklist muidugi lapsik. Selles peitus ju üleskutse oma tegevusest loobuda. Ainult kodanlased, need pimedad inimesed, kes ei tundnud ega mõistnud teda, võisid sellise asjaga välja tulla! Nad ei

taibanud, et mees, kes kord juba sellele teele asunud, ei peatu enam kunagi; et kutseline revolutsionäär ei tunne kompromissi, tema jaoks pole teisi võimalusi.

Politsei ettepanek tegi Sandrile palju nalja ja tõi hea tuju. Ka Johani kojutulek andis uut energiat. Nüüd oli abiline omast perest võtta.

Vend ei petnud Sandri lootusi. Ta lülitus kiiresti töösse, tegi nii palju, kui oli politsei järelevalve tõttu võimalik. Johan polnud ju põrandaalune, ta pidi arvestama seaduse raame.

Ma ei olnud muidugi Johani olukorras, kellel politsei kannul. Kuid ka minul olid kindlad raamid, mille piirides sain tegutseda. Direktor Ningi «isaliku hoolitsuse» tõttu panin oma «ajaviite» tükiks ajaks silgulõhnalisele kirjutuslauale hunnikusse. Välk, nagu öeldakse, lõi sisse selgest taevast.

Lugu sai alguse meie klassi «poissmannekeenist» Marekist. Ta makk vajas uusi patareisid. Kuigi isa kinnituste järgi oli poiss alati nii palju raha saanud, kui oli küsinud, häbenes ta vanematelt vajalikku summat paluda. Tundes end küllalt küpse mehena, otsustas Marek ise teenida — ta tõmbas linnapargis tädikeselt ära koti, milles oli pakk kefiiri, veerand leiba ja nelikümmend seitse kopikat raha. Kingissepas pole muidugi «kotijooksu» kerge harrastada. Tädike läks jalamaid miilitsasse ning ütles, et selle ja selle poiss läks lendu tema päevinäinud poekotiga. Poole tunni pärast oli Marek koos kefiiripakiga juba Ningi ees, mina kaassüüdlasena teises nurgas. Kutsuti kohale ka Mareki isa, kes hindas sündmust ühe lausega:

«Loll poiss, ei oska aimata, mis kotis on.»

Kuna tegu oli papaga, kellest sõltusid direktor Ningi «Žiguli» sõiduomadused, siis kogu loo peamine süü langes klassijuhatajale. Tundsin Marekit ümmarguselt pool aastat, aga sellest piisas direktorile, et kasvatustöö praak minu arvele kanda. Sidesõnal oli siiski nii palju takti, et luges meile poisiga eraldi moraali, kutsus mind isegi Mareki «kasvatamise» juurde.

Pakkus tõesti lõbu jälgida vana kimbatust; ta pidi nüüd täitma oma ametikohustust, samas aga säilitama juurdepääsu varuosadele.

«Kes on teile elus eeskujuks?» küsis Ning.

Kui poiss selle peale vaid õlgu kehitas, püüdis direktor Marekit nagu eksamil välja aidata, lugedes talle ette:

«Isa? Keegi tänapäeva tegelane või isik ajaloost? Kangelane filmist või kirjandusteosest?»

Poiss kehitas taas õlgu ning vaatas aknast välja.

Ning muutis uurimissuunda:

«Mis on teie lemmikraamat?»

Õlakehitus oli Marekile. nagu mingi kaitserefleks, millega püüdis meid eemale tõrjuda. Nüüd hakkas suu Ningi raidkivinäos järsku väga energiliselt liikuma:

«Noh-h! Kiiresti! Mida te näiteks viimati lugesite?»

«Sedasamust,» tuletas Marek energiliselt meelde. Küllap poiss tundis, et vaikimine hakkab liiale minema. Ta tahtis end positiivsena näidata, teadis, kuidas seda teha, aga oli asja unustanud.

«Seesamune... et... kuidas Krasnojarskis sakslasi peksti ja noored see-eest kaevandusse visati...» pahvatas Marek.

«Mitte Krasnojarskis, vaid Krasnodonis. «Noor Kaardivägi» oli teil kolm aastat tagasi kavas. Kas te pärast seda pole ühtegi raamatut lugenud?» Ning tegi nüüd vaid hetkelise pausi, aimates juba ette, et vastust ei jõua ära oodata. Seepärast jätkas küsitlemist:

«Kelleks te tahate saada?»

«Autoplekksepaks,» oli Marekil seekord vastus varnast võtta.

«Miks?»

«...üleüldse...» keerutas Marek, aimates, et siinkohal pole tarvis täit tõtt välja öelda, «...pole laita ots.»

Võisin kihla vedada, et viimast lausepoolt polnud poiss oma peaga välja mõelnud. Aga Ningil piisas sellestki: vestlusega sai «kooli isa» kohus täidetud. Marekiga kembeldes tõusis direktori raev astmeni, et ta oli küps minuga jätkama. Ning saatis poisi käeviipega minema ja alustas ilma sissejuhatuseta:

«Millega sa, mees, õige meie koolis tegeled?»

See muidugi polnud küsimus, millele oleks pidanud vastama. Ta süütas kähku ühe «Priima» ning nüüd sain ühesjutis kuulda asjadest, millest varem olime osade kaupa vestelnud. Meestevahelises jutus loendati need patud üles oma nimedega: «ringiaelemine ja linnu magatamine», «niisama hulkumine» — ilmselt mõeldi Tallinnas kulutatud vaba päeva —, «autoriteetide puudumine» nii endal kui ka põlvkonnal, keda ma õpetan. Viimasega, arvas Ning, olevat võimalik seletada kõiki tänapäeva hädasid.

Sidesõna juures «kohvil» hakkasin mõtlema, et ma ei tegelnud järjekordselt nende asjadega, millega tarvis. Kui oleksin klassile rohkem tähelepanu pööranud, ehk oleks siis Mareki «kotijooks» hoopis ära jäänud. Kuid nüüd oli hilja kahetseda.

Ning määras mulle prahmaka pärast meeleparanduseks vastava auameti: minust sai «krantsikomisjoni» esimees. Nii nimetati meil lastevanemate ja õpetajate segakomisjoni, kes kasvatas kõiki koolikorra rikkujaid alates hilinejatest ning popitegijatest. Arutati ka noorte kuritegevust.

Vanemad ei tahtnud komisjoni tööst kuidagi osa võtta: arvati, et korrarikkujate isad-emad selleks ei sobi, eeskujulike õpilaste vanemad aga pidasid seda tööd teistele näpuga näitamiseks ning keeldusid. Liikmete leidmine nõudis minult rohkesti kodudes käimisi, läbirääkimisi, veenmisi. Kuna Ning kehtestas «krantsikomisjonile» otsese järelevalve, siis vedasin asja täisrakkes, harrastustele polnud aega mõeldagi.

Ka oma klassi poistel püüdsin rohkem silma peal hoida. Mareki lugu polnud minule samuti veel lõplikult selge. Määrasin poisile mitmeid kokkusaamisi, püüdsin temaga vestelda, nagu öeldakse, südamest südamesse. Midagi muud ei osanud ma leiutada. «Instas» õpetati küll mitmeidki tarkusi, kuid oskused õpilastega suhtlemiseks jäid ikkagi pealiskaudseiks. Suurema siiruse saavutamiseks viisin poisi kroonulike kooliseinte vahelt välja, korraldasin ühe «kohviseansi» isegi oma kööktoas.

Vestlus Marekiga püsib aina meeles, kuna sattusin järsku ise ummikusse. Lootes avada noore inimese silmad, tüürisin jutu autoparanduse maailma, mida kahjuks ise tundsin vaid kuulujuttude varal. Minu jaoks oli see fantastiline ala, kus teenuste kinnimaksmiseks ei piisanud üksnes rahast, vaid nõuti midagi rohkemat... nagu Ningi puhul. Kuna Mareki isa sissetulekud polnud väikelinnas saladuseks ja poisil endalgi tulevikuplaanid asjaga seotud, siis vihjasin kergetele tuludele, mille hankimisviisid pole just ausad.

«Minu isa ei ole kelleltki varastanud,» vastas Marek kiiresti. «Tema on kõik ausalt saanud.»

Et olin vait ja poiss luges sellest välja kahtluse, jätkas ta kirglikult:

«Kui inimene on hädas, saab abi ja selle eest maksab — kas see raha on siis ebaaus? Ma tahaks näha meest, kes

täitsa muidu läheb teise õlikäkki korda panema ... Ja mis sest, et mõni autoosa on käest müües kümme korda kallim? Kui ei taha, ära siis osta, aga varastamist pole siin kuskil ...»

Siinkohal ei osanud ma poisiga enam edasi vaielda. Marek oli täis kodukootud tarkust, mina aga mõtlesin nende asjade peale esmakordselt. Tõepoolest, kui defitsiit sünnitab ehtkapitalistliku turusüsteemi, kus hinna määrab kauba või teenuse kättesaadavus, kas siis tasubki selle süsteemi inimesi hukka mõista? Nemad ju siluvad riiklikke möödalaskmisi. Ilmselt tuleb asja klaarida hoopis kõrgemal ja suuremas mastaabis. Õnneks ei osanud poiss kogu probleemi nii täpselt sõnastada. Tema uskus, et autoplekksepad jäävadki valitsema teenindusmaailma. Noorte meelest püsivad ju elu rütmid muutumatuina.

Sellest loost jäi mu hinge mingi ummik. Ehk oli see niinimetatud maailma paratamatu ülekohtu tunnetamine, mida küpsed inimesed rahulikult võtavad. Aga millal üldse tuleb küpsus — kahekümneviieselt, viiekümneselt?

Viigiseis Marekiga jahutas tugevasti mu kasvatushasarti. «Krantsikomisjoni» aktiivsus langes pikkamööda.

Jaanekesega säilisid endiselt ametlikud heanaaberlikud suhted, kui püüdlikku «tere»-viisakust nii võib nimetada. Tasapisi sigines jälle õhtuid, mil sain Ellamite paki kirjutuslauale laiali laotada.

XI

Samal kahekümne üheksanda aasta sügisel saadeti Saaremaale Tallinnast abi. Sidemees kutsus Aleksandri kohtumisele kellegi Mihhail Amoniga, kes teatas, et esineb Illbüroo ülesandel. Ellam tundis mehes ära kunagise noorproletaarlase, kes oli Leningradi õppima läinud. Amon andis edasi Illbüroo korralduse. Selle kohaselt tuli Aleksander Ellamil loovutada Saaremaa parteiorganisatsiooni juhtimine Amonile, endal minna aga Nõukogude Liitu.

Juhtkonna otsuse kokkulangemine politsei ettepanekuga vapustas Sandrit hingepõhjani, tekitas piinavaid kahtlusi, mis ei jätnud teda maha ööl ega päeval. Kas polpol oli

jõudnud otsaga juhtkonda? Millised võisid olla Illbüroo korralduse motiivid? (Tema julgeoleku eest hoolitsemine tundus antud juhul ebapiisavana.) Olid ehk veel mingid põhjused? Millised? Miks langesid järsku kahe vastaspoole ettepanekud ühte? Kes oli Amon nüüd? Seda meest tuli tingimata põhjalikult kontrollida.

Sander jagas oma muret võitluskaaslastega. Nende mälestuste läbi jõudsid tema tookordsed mõtted tänapäeva. Mees arutas, mida ta võiks peale hakata Nõukogude Liidus. Keelt ta ei osanud. Järelikult tuli nüüd 32-aastaselt alustada keeleõpinguid. Paberite järgi oli ta haridus kolm klassi. Kas selles eas pole juba hilja üldhariduse omandamist jätkata?

Imelik, arusaamatu otsus! Kas siis Eestimaal teda rohkem ei vajatudki? Sander oli sügavalt veendunud, et kõige rohkem kasu võis ta tuua just siin, Saaremaal, ja sellel võitlusetapil.

Nüüd, tagantjärele asja kaaludes näib, et Sandril oli tol korral paljuski õigus.

Kahtlase sõnumi tooja Mihhail Amon muutus Ellamile kohe antipaatseks. See mees oli omaks võtnud suurlinlikud maneerid, mis siia Saaremaa kadakate vahele ei sobinud. Juba esimesel kohtumisel näitas Amon oma üleolekut, kamandas nagu mingi ülemus, laitis organisatsiooni ja Sandri enda nõrka teoreetilist ettevalmistust. Amoni toon, tema sõnad meenutasid prokuröri süüdistuskõnet.

Sander pidas koosolekuid omas laadis. Võib-olla sarnanesid need teistega, võib-olla mitte, mujal ta ei juhtunud neid nägema. Kuid Amoni stiil Saaremaal kujunenud kommetega kokku ei käinud.

Ta nõudis Sandrilt Illbüroo korralduse viivitamatut täitmist, organisatsiooni kohest üleandmist. Amoni käitumine äratas mitmeti kahtlust. Ei suurendanud usaldust tema vastu ka see kiirustamine. Saaremaal aeti asju tasa ja targu joonde, nüüd järsku ilma nähtava põhjuseta nõuti ruttamist nagu tulekahjul. Kuid siitmaa meestel ei põlenud midagi. Amon pidi seda mõistma, kui ta korraldused võeti vastu tuima ükskõiksusega.

Mõistiski! Juba süüdistas ta Sandrit ja teisi aktiviste tahtlikus venitamises, kavatsuses jätta Illbüroo otsus täitmata.

Sander jäi päris keeletuks, kui Amon nõudis kõikide konspiratiivkorterite kohest üleandmist, samuti lehe trük-

kimisseadme loovutamist. Ta juba kahtles, et sel mehel kas puudusid põrandaaluses tegevuses igasugused kogemused või oli ta hoopiski provokaator.

Olukord nõudis laveerimisoskust. Ellam andis kodurahu huvides Amonile paar salakorterit, sellised, mida endale enam vaja ei läinud või mis polnud tema lähema aja plaanides. Pärast seda jäi ta pinevusega ootama, mis edasi saab. Midagi ei juhtunud, salakorterid seisid paljastamata. Ometi keeldus Sander järsult trükiseadme üleandmisest — see oli temale liiga kallis risk.

Võib-olla mängis Amon hoopis kõrgemat mängu, kui Sander oskas taibata. Ühel päeval nõudis ta andmeid organisatsiooni koosseisu kohta. Sander seletas talle suusõnaliselt. Amon aga tahtis näha pabereid. Ellam sai kuulda, et arvestusasjad olid hoopis käest ära: ei peetud isiklikke toimikuid, ei kirjutatud elulookirjeldusi ega ka iseloomustusi-soovitusi. See oli Amoni meelest karjuv korralagedus, mis tuli jalamaid likvideerida. Sander vaidles, et selliseid asju Saaremaal tarvis ei lähe: tema tunneb kõiki isiklikult, võib siinsamas jutustada igaühe eluloo ja palju muudki, teab peast, kes keda soovitas, kuidas keegi täidab põhikirja. Seletas, kuivõrd ohtlikud on igasugused paberid ja nimekirjad põrandaaluses tegevuses.

Lähemate sõpradega aga arutas Ellam, milleks Amon neid dokumente ometi vajab. Kust küll see mees oli ära õppinud kombe hinnata kõike paberite järgi, nii et ilma nendeta polnud tal midagi, ka inimest mitte? Kas ehk ainult paberite põhjal ei langetata otsuseid temagi töö kohta? Et kui puudub paber, siis pole ka midagi tehtud?

Kuid osav mees võis paberil ka olematut kokku luuletada. Põrandaaluses töös oli paberlik asjaajamine kurjast — seda teadis Sander täpselt oma kibedate kogemuste põhjal. Ta lihtsalt ei suutnud uskuda, et juhtkond nõuab toimikuid ja nimekirju. Küllap Amon need omast peast välja mõtles. Ehk tahtis ta sellega rõhutada, kuivõrd harimatud on Saaremaa mehed temaga võrreldes, kui kaugel on nad veel normaalsetest organiseerimistöö viisidest.

Ka siia olid levinud kuuldused, et eestlaste Leningradi organisatsioonis pole just üksmeelt. Tekkis mulje, nagu kantaks need hõõrumised nüüd üle vaiksele saarele.

Nii või teisiti oli Amon ohtlik tüüp, ta tuli teistest eemal hoida, passida peale, et tema pärast mõnda suuremat õnnetust ei sünniks.

Paljud Sandri võitluskaaslased märkasid oma juhi ja uustulnuka vahelisi teravaid suhteid, ehkki Sander ei rääkinud neist vähemalt esialgu kellelegi. Aga mehed taipasid ise, milles asi, ja muutusid samuti Amoni vastu umbusklikuks. Juba pärast esimest kohtumist Keskkomitee volinikuga läks Arseni Riis teisi hoiatama. Paljud mäletavad tänaseni tema sõnu: «Kui tuleb selline mees, nimi Amon, ärge temaga siis mingit kontakti võtke, öelge, et te ei tea midagi.»

Amoniga sidemeheks jäi Vassili Verlin. Temaga põhiliselt uustulnuk suhtleski. Kohtumistel käisid nad kahekesi, relvad taskus. Ka Aleksander Ellam tuli alati «sekundandiga». Pidev risk harjutas teda lakkamatu valmisolekuga, mees kandis igal pool põues püstolit ja käises kantsikut.

Kahekümne üheksandal aastal toimus Sandri elus veel üks tähtis muutus. Ikka rohkem hakkas talle meeldima pesapaik Kapra külas Aadu talus, kus elasid Elisaveta ja Aleksander Säärel oma kolme täiskasvanud lapsega. 24-aastane poeg Orest oli merd sõitnud ja töötuna maale jäänud; ka 19-aastaselt Arsenilt ja kahekümneselt Lidialt võis Sander edaspidi käepärast abi loota. Kapra asus Pöide kiriku juurest neli-viis kilomeetrit linna poole — igati sobiv koht, et ümbruskonnas tegevust jätkata. Sander ei tahtnud enam ühest salakorterist teise joosta, vaid valis nende hulgast välja kõige kindlama, mugavama ja julgema ning jäi püsivalt paigale.

Peidupaik ehitati Aadu talu lakka. Korstnajala taha tehti laudadest sõrestik, mis kaeti heintega. Sissekäiku «tuppa» maskeeris heinasületäis. Lakaluugist vaadates aga paistis olevat tegu kõige harilikuma heinavirnaga.

Materjali selle aja kohta oli mul üsna napilt. Otsisin muuseumist laenatud käsikirjalistele mälestustele lisa linna raamatukogust. Sattusin lugema, et mu omaaegne õppejõud Olaf Kuuli uuris kunagi umbes sama perioodi. Kirjutasin kohe instituuti kirja, milles rääkisin oma otsingutest, põhjendades neid klassivälise töö vajadustega. Niimoodi aitas olematu ajalooring juba teistkordselt mind oma Tori toa harrastustest välja rääkida. Südametunnistus nõudis, et ma selle ka lõpuks teoks teeksin. Kuid hädaga lubatud ja homse varna lükatud asjadel on kombeks lõpmatuseni venida. Lohutasin end pealesunnitud ametiga «krantsikomisjonis», mis lubas süü Ningi kaela ajada. Nii püsis ajalooring vaid minu kujutlustes. Komis-

jonis istudes, koosolekuid pidades, aruandeid kirjutades süvenes jälle tunne, et ma ei tee seda, mida peaksin tegema, vaid hoopis midagi muud.

Sidesõna-nimeline direktor kinnitas, et «krantsikomisjonis» saan kõige parema kasvatusalase praktika. Ise aga veendusin peatselt vastupidises — meie praktika seisnes paberite täitmises, protsentide näitamises, keskmiste arvutamises. Tinglik distsipliinirikkumine õpilasühiku kohta tunduks kõrvaleseisjale vist naljakana, meile oli aga tähtis näitaja, mille järgi hinnati töö kvaliteeti. Kutsusime komisjoni ette suuremaid ja väiksemaid korrarikkujaid, lasime neil vastata kümmekonnale küsimusele, täitsime ära sellekohased paberid, ning kogu lugu. Üks esimesi ja tähtsamaid küsimusi oli, mitmendat korda õpilane meie komisjoni ees seisab.

Uus soov ajalooringi luua ja komisjonist ära hiilida tekkis mul siis, kui sain Tallinnast oma kirja peale panderolli koos põhjaliku vastusega. Tundsin järsku oma kodulinna järgi unustatud igatsust ning kadedust nende inimeste vastu, kes elasid Tallinnas: suured raamatukogud ja arhiivid rikkalike fondidega iga päev käeulatuses.

Panderoll sisaldas koopiaid Kuuli väljakirjutustest, mis ta oli arhiivides teinud veerandsada aastat tagasi. Neist sain väärtuslikke faktikilde, mis tervikliku pildi loomiseks minu mosaiigist puudusid.

Märkmetest selgus, et Keskkomitee voliniku, see tähendab Amoni põrandaalune nimi oli Sass. Ülestähenduste hulgast leidsin perfokaardi pealkirjaga «Saaremaa organisaatori šifrikiri».

«Olen kuu aega kohal. Sain sideme kätte. Organisatsiooni täpselt kontrollida pole jõudnud. Viisin läbi ühe viieliikmelise koosoleku. Mees nõus ära tulema.

Organisatsioon oli enne saja liikme ümber. Nüüd 65. Aktiivsemaid ja teadlikumaid 11 liiget... Kirjanduse puudus suur. Viimasel aastal ei ole saanud kirjandust.

Talvel korterit saada raske ja liikumine raskendatud.

Sass.»

Paljud kinnitavad, et Sander jäi äraminemisega esialgu moepärast nõusse. Nagu kirjast näha, püsisid Amoni suhted Ellamiga alguses ametialaste nõuete piires. Tallinnast saadetud mehele usaldati muresid, avaldati küllalt täpsed koosseisuandmed.

Amoni Saaremaale tuleku ajast on säilinud ka Aleksander Ellami kiri Illbüroole. Ta tänas saadetise ja juhtnööride eest ning lubas nende järgi edaspidi talitada.

Kirjas sisaldub lause: «Sinu poolt saadetud kõhuvalu tilkadest sain ma ainult poole kätte. Sest selle tooja oli poole ise ära kaaninud...»

Kaasvõitlejate jutu järgi mõeldi «kõhuvalu tilkade» all Illbüroo rahalist toetust Saaremaa organisatsioonile. Selle tooja isik äratas Ellamis kahtlusi ning ta kirjutas, et «seekord tuleb meie poolt täiesti ustav ja kindel seltsimees, keda võite küll täiesti ja igakülgselt usaldada. Palume temaga isiklikult kokku saada, sest suusõnaline läbirääkimine on tingimata tarvilik».

Tundub, et kahtluse alla sattunud isik polnud siiski Amon, vaid keegi teine. Kuid palutud «suusõnaline läbirääkimine» Sandri usaldusmehega võis ka selleks vajalik olla, et informeerida juhtkonda tekkinud lahkhelidest Amoniga.

Mitmetest allikatest on teada, et Illbüroo kutsus Aleksandrit korduvalt Tallinna. Kuid ikka leidis ta põhjuse, et minemata jätta. Kipun isegi arvama, et talle oli üldse vastukarva minek pealinna, kus ta ei suutnud orienteeruda tänavarägastikus ning kus kubises politseinikest ja nuhkidest. Ka teekond ise polnud ohutu, teda võidi kergesti ära tunda ja vahistada. Muid Illbüroost kõrvalehoidmise põhjusi on raske leida, kuna suhted olid ju head.

Ka ses ainukeses säilinud kirjas Illbüroole teatas Sander, et kahjuks ta sõita ei saa. Peale muude takistuste olevat ta revolvrikuulist haavata saanud ja seetõttu peaaegu liikumisvõimetu.

Jääb teadmata, kus ja millal Sandrit haavati. Kiri kandis kahekümne üheksanda aasta detsembri daatumit, suurhaarangust Reina asunduses oli siis möödas peaaegu aasta. Juhul kui tapmiskatsel Aava talus teda haavatigi, pidi haav ammu paranenud olema. Kirja kirjutamise ajal asus Sander juba püsivalt Kapra külas Aadu talus.

Oktoobris tuli Saaremaale Amon, kellega Sander käis kohtumas, korraldas uustulnuka nõudel koosolekuid. Ilmselt oli ta sel ajal terve. Kuid Ellamil tõusis Amoniga ka teravaid vaidlusi, mis lõppesid vastastikuste ähvardustega. Kas juhtus Sandriga midagi novembris, jääbki ajaloo saladuseks.

Keskkomitee volinikul Mihhail Amonil ei õnnestunud kuidagi oma ülesannet täita. Mees asus juba pikka aega saarel, aga organisatsioon seisis endiselt üle võtmata. Ta ei pääsenud paljude inimestega üldse jutule, ei teadnud täielikku konspiratiivkorterite võrku, ei saanud ka trükivahendeid kätte. Juhtus isegi selliseid piinlikke lugusid, et lendlehed ilmusid ilma Amoni teadmata.

Küllap nõuti tema tegevuse kohta aru ka Illbüroos. Eks mees pesi end siis nii puhtaks, kui üldse võimalik. Oponendid ju puudusid, need jäid Saaremaale. Tallinnas avanes hea võimalus kibeduse väljavalamiseks. Amon oli kõrge kooli läbi teinud, kogemustega mees. Valget mustaks teha või vastupidi ei pakkunud talle üldse pinget. Saaremaa otsekohesed, lihtsameelsuseni selgesõnalised mehed ei pääsenud oma põhjendustega ligilähedalegi. Nad jäid ka siis süüdi, kui neil kas või tuhat korda õigus oli.

Pealegi ei osanud ega vist ka suutnud saarlased Illbürooga korrapärast sidet pidada. Partei juhtkonnale saabus katkendlik ning pealiskaudne informatsioon. Amoni teated täiendasid seda, olid ühesed ja kontrollimatud.

Peamiselt Ellami toimel kasvas Saaremaa organisatsioon neil aastatel Tallinna omast poolteist korda arvukamaks. Olukord EKP suurimas üksuses tekitas juhtkonnas ärevust, see otsustati võtta Illbüroos arutluse alla.

Pole teada, kas Amon käis büroo istungil või ei. Igal juhul teisi Saaremaa organisatsiooni liikmeid seal küll polnud.

Saarlaste tegevust analüüsiti Kominterni ja EKP aprillipleenumi otsuste vaatenurgast — kuidas kommunistid võitlevad paremkallakluse ja vasakpoolsete vigadega. Illbüroo langetas väga karmisisulise otsuse. Mitte poole sõnagagi ei märgitud Saaremaa organisatsiooni saavutusi. Parempoolsete nähtuste asjus ei esitatud ühtegi konkreetset fakti, piirduti vaid üldsõnaliste fraasidega. Järgnes pikk vajakajäämiste loetelu. Heideti ette, et partei liikmete arv oli vähenenud, et organisatsioon oli killustatud ega vastanud aja nõuetele, et oli vähe tehtud liikmete poliitilise taseme tõstmiseks, esines sektantlust, puudus noorteorganisatsioon.

Loomulikult sai saarlastele ka nii öelda. Kui seatakse eesmärk laita, leidub selleks alati võimalusi. Liikmete arv vähenes tõepoolest, sest nimekirjast kustutati aktiivsest tegevusest eemalejäänud inimesed. Normaalsetes oludes

oleks pidanud need poliitilise selgitustöö abil säilitama. Kuid kasvatajaid oli vähe, sest puudus ettevalmistus, kirjandust saadi ebaregulaarselt.

Ajapikku tõusis elatustase, mõni endine paljasjalgne asunik kosus väikekodanlaseks, kes pürgis põllumeeste kogusse ja häbenes oma maaproletaarset minevikku. Kodanlik propagandamasin aitas sellele igati kaasa.

Mitmeid parteiliikmeid oleks võinud säilitadagi, kuid organisatsiooni juhtide süda ütles, et täisverelisi võitlejaid neist enam ei saa. Pöidel moepärast asju ei aetud, ainult nimekirja paisutamise eesmärgil ei hakatud surnud hingi teiste hulgas pidama. Kas kõik või mitte midagi — nii oli aus. Seda ausust võinuks kõrgemalgi pool hinnata. Kuid lõppkokkuvõttes oli õigus juhtidel, nii et pähe saadi samuti auga ja asja eest.

Ühes asjas Illbüroo eksis — noorteorganisatsioon oli moodustatud Saaremaal juba aastaid tagasi. Seda juhtisid V. Riis ning A. Kuul. Kolm aastat enne büroo otsust hakkas ilmuma «Saare Tööline», kus kohe pealkirja all kuulutati, et leht on partei- ja noorteorganisatsiooni ühine häälekandja. Isegi selle kaudu oleks pidanud teade noortest mandrile jõudma.

Illbüroo käskis korraldada konverentsi. Tulevikus nõuti laiemaid sidemeid Keskkomiteega. Otsuse kohaselt tuli edaspidi vähemalt üks eksemplar trükiväljaannetest juhtkonnale saata, vajati ka Saaremaa komitee protokolle, informatsioone ja perspektiivplaane. Ilmselt kujutasid otsusetegijad olusid saarel üsna ähmaselt ette.

Tsentraliseeritud kontrolli kehtestamine saarlaste tegevuse üle suurendas muidugi sissekukkumisriski. Selliste paberihulkade edasi-tagasi vedamine politsei nina all vajas osavaid mehi. Nende koostamiseks läks omakorda tarvis haritud kirjainimest. Asjatundlike abimeeste leidmine oli Ellamil väga raske.

Saaremaa komitee juhid püüdsid Illbüroo otsust iga hinna eest täita. Juba 1931. aasta aprillis, seega kaks kuud pärast istungit Tallinnas, korraldati Saaremaa ehk konspiratiivnimega Ääremaa organisatsiooni konverents. See peeti Mulgu saunas, sidemees Verlini kodus. Mehed mõtlesid ise välja julgestusabinõud. Et keegi ei saaks saunale märkamatult läheneda, valvepostidest pimedas mööda hiilida, tõmmati sauna ümber peenike traat, mis ühendati lava alla paigutatud kellukesega.

Aruande esitas Aleksander Ellam. Ta andis seletuse ka koosseisu kahanemise kohta. Kuna parteisse oli sattunud juhuslikke, passiivseid inimesi, isegi provokaatoreid, siis tuli läbi viia ridade puhastus. Organisatsioon jäi küll arvuliselt väiksemaks, kuid tugevnes seesmiselt.

Sander leidis puudusi ka Illbüroo tegevuses, kus ilmutati pealiskaudset huvi Ääremaa organisatsiooni vastu, ei antud õigeaegselt suuniseid, ei saadetud kirjandust. Paljude tähtsate dokumentide kättesaamine viibis lubamatult kaua. Illbüroo istungil analüüsiti saare kommunistide tegevust puuduliku aruande järgi ning langetati selle põhjal otsus.

Konverentsil mainiti vaid möödaminnes parempoolset kallakut. Seda oli saarlaste seast raske leida. See-eest tuli analüüsida pahempoolseid vigu, need tegid liikumisele viimasel ajal palju kahju. Eriti valusalt andsid vead tunda avalikus poliitilises võitluses. Mitmed seltsimehed uskusid, et kodanlikest valimistest ei tasu üldse osa võtta, kuna seal ei saa vahetult tööliste kasuks midagi ära teha. Lõppkokkuvõttes tunnistas konverents Illbüroo kriitika üldjoontes õigeks.

Kõik sai tehtud nii, nagu kord ette nägi. Keskusest tulnud juhendite abil koostati tulevikuplaanid. Esimesel pilgul paistsid asjad kombes olevat.

Kuid isegi tänapäeval võib neisse dokumentidesse, aruannetesse ja otsustesse süvenedes märgata mingit seletamatut külmust, põrandaaluste kolleegide omavahelises suhtlemises rangelt ametlikku joont. Näib, nagu peituks selle taga sallivus asja huvides, ilma ühise eesmärgita oleks see ehk asendunud avaliku vaenuga üksteise vastu. Kas pingelise õhkkonna tekkimises oli süüdi isiklike kontaktide puudumine või Amoni mõju, sellele on tänapäeval juba raske kindlas kõneviisis vastata.

Igal juhul juhtis Alla Sander Saaremaa parteiorganisatsiooni nii, nagu ta isa Villem põldu kündis: vaatas hoolega oma jalgade ette, kuidas vagu välja kukub, jälgis, et see tuleks sügav ja sirge, valvas, et kivid atra välja ei viskaks. Mis linnud kündja järel kõndisid, millised pilved taevas sõudsid, mis tööd naabrimees tegi, polnud tema asi.

Nüüd sündmusi uurides jääb mulje, et Saaremaa komitee juhtkonnas ei olnud ühtegi hinge, kes oleks osanud Tallinna meestega asja ajada, mõistnud vähegi diplomaati mängida. Ikka rääkisid nad läbi häda, tegid suu lahti vaid

siis, kui enam vaikida ei saanud, ütlesid otse välja, mis parajasti hinge peal.

Pealinna mehed omakorda ei suutnud jälle neid nurgelisi ja okkalisi vendi mõista. Saarlasi tuli lausa talutada juhtkonna juurde, nad olid Tallinnas sünged, nagu oleks neile liiga tehtud, käitusid abitult, kohmakalt, väljendasid end nagu lapsed. Mitmed neist ei osanud õiget eesti keeltki, nende sõnad olid imelikud, nii et võis mõttest võõriti aru saada.

Võib-olla aitas pealinna meeste negatiivset muljet süvendada ka Amon, kel ikka veel ei õnnestunud saarlastega suhteid soojendada. Süü oli ilmselt mõlemapoolne. Kohalikud lõid võitlusüksuse oma näo, arusaamade ja seaduste järgi. Need ehk erinesid mitmeti organisatsiooni üldisest standardist. Uustulnuk, kõrges koolis käinud Amon asus asju ilma pikemata ümber korraldama. Selline pieteeditundeta peremehetsemine ajas tal suhted sassi organisatsiooni loojate, suurte praktiliste kogemustega veteranidega.

Ma ei taha Aleksander Ellamit üle idealiseerida. Eks temagi tegusid ja otsuseid mõjutanud sellised inimlikud tunded nagu uhkus, auahnus, kadedus, viha. Pika põrandaaluse elu jooksul võis ta tundespekter eriti erguks ja ka valuliseks muutuda.

Kaldun arvama, et kui Mihhail Amon oleks tõesti mõni täiesti võõras isik olnud, kes Saaremaale tööle suunati, oleksid suhted hoopis paremini laabunud. Aga kuna tegu oli Paju Mihkliga siitsamast vallast, mehega, kelle Sander ise noorteühingusse võttis ja omal ajal Leningradi õppima saatis, siis tahes-tahtmata nägi Ellam Amonis eelkõige põlvpükstes ninatarka. Pealegi oli too hiljutine roheline nooruk saanud Tallinnast vägevad volitused ning ei ilmutanud mingit aukartust oma vanemate kolleegide vastu. Noorus trügis peale. Nelja aastaga oli õpipoiss Mihkel muutunud haritud, võimukaks juhiks, kes pealegi oskas soravalt venekeelseid artikleid ümber panna. Sandrit võis piinata küsimus — mis edasi saab, kui juba nii kiiresti noored üle pea kasvavad. Amon aga ei pannud isiklikke suhteid millekski, tema täitis vaid eeskirju. Mida aeg edasi, seda enam süvenes konflikt. Ilmselt sai saarlastele kahe aastaga selgeks, et Amonist nad oma jõuga ei vabane. Mure sundis pöörduma keskusesse, Illbüroo poole.

Augustis saatis Saaremaa komitee kirja, millele olid neli

meest käe alla pannud. Ellami allkiri puudus. Kuid see võis peituda ka mis tahes nime taga, kuna tegemist oli põrandaaluste varjunimedega.

Kirjas süüdistati Sassi, kes käituvat kummaliselt ja kahtlaselt: ähvardavat, sõimavat, ei ilmuvat sageli kokkusaamistele, lubavat kõiki paljastada. Sass väitvat, et Saaremaal ei ole ühtegi õiget kommunisti — kõik ainult parem- ja pahempoolsed oportunistid ja trotskistid. Ta keelanud ära lendlehtede koostamise, lubanud neid ise kirjutada, kuid jätnud asja laokile. Mõned lendlehed antud Sassi teadmata välja. Sellest kuuldes ähvardanud ta kogu organisatsiooni välja anda. Kirjas avaldati kahtlust, et see mees on kas provokaator või vaimselt mitte päris normaalne. Illbürool paluti Amoni kohta kiiresti otsus langetada.

Samas anti ülevaade komitee tegevusest, räägiti ilmunud lendlehtedest, kurdeti rahaliste raskuste üle. Viimased 6—7 kuud ehk teiste sõnadega pärast Ääremaa organisatsiooni arutamist Illbüroo istungil ei tulnud enam toetust. Kirjas teatati, et abi lõppemise korral ollakse sunnitud katkestama sidemed Illbürooga, kuna nende pidamine minevat väga kulukaks. Ühtlasi märgiti, et umbes sama kaua pole organisatsioon ka kirjandust saanud.

Kuid Illbürool jäi vähe aega Ääremaa võitluskaaslaste tarvis. Kolmekümne esimese aasta kevadel ja suvel õnnestus politseil Tallinnas vahistada mitmeid EKP juhte, leida põrandaalused trükikojad. Läbiotsimistel sattus politsei kätte igasuguseid pabereid, sealhulgas ka aadressid, mis juhatasid avalikult tegutsevate Saaremaa kommunistide jälgedele.

21. novembril 1931 kirjutas ajaleht «Rahva Sõna»:

«Viimase nädala kestel arreteeriti Saaremaal Ariste külas vennad Aleksander ja Vassili Lemberid, Kahutsi külas Johan Ellam, Tumala külas Aleksander Kuul. Mehed olla tihedalt seotud tänavu kevadel Tallinnas vangistatud põrandaalustega ja moodustanud Saaremaal kohapealse komitee.»

Hiljem teatas Aleksander Kuul nende vahistamiste kohta oma eluloos:

«Meil arreteeriti sel korral Saaremaal kuus inimest, mõni kuu hiljem ka V. Riis. Meie sissekukkumise põhjustas Tallinnas O. Tuule arreteerimisel kätte saadud A. Lemberi aadress, kes oli sidepidaja Tallinna ja Saaremaa vahel,

mille põhjal A. ja V. Lemberid arreteeriti. Kuna mõlemad Lemberid olid kokkusaamisele A. Ellamiga viidud minu poolt, siis oma arreteerimisel tõmbasid nad ka mind ja J. Ellamit kaasa.

Arreteerimisel olin mina umbes 18 aastat vana, elus kogenematu külapoiss, kes külatänavast palju kaugemale polnud saanud. Sellest siis tuligi, et ülekuulamistel poliitilises politseis, mida just mitte õrnalt läbi ei viidud, minu seletuse tagajärjel sm. V. Verlin sisse kukkus. Asi oli nimelt nii, et me V. Verliniga olime sidepidajaiks A. Ellami ja M. Amoni vahel. Mina Ellami poolt ja Verlin Amoni poolt. Ülekuulamistel surusid nuhid mind ristküsitlustega niivõrd ummikusse, et minul muud üle ei jäänud kui öelda, et ta oli teiseks sidepidajaks, nimelt Amoni-poolseks. Et mitte muljet saada, nagu oleksin mina kõik nuhkidele puhtsüdamlikult üles tunnistanud, mida ma teadsin, siis nimetan siin inimesi, kellega mul oli põrandaaluses töös läbikäimisi, ja teisi, kelle osavõttu ma teadsin . . .»

A. Kuul oli siiras poiss ja jäi selleks. Need sõnad olid kirja pandud parteibüroo istungil kümme aastat hiljem, kus teda mõisteti ja andestati, kuna laua taga istusid sama saatuse läbiteinud mehed. Kuid leidus ka neid, kes ladusid polpolis kõik välja, mis hinge taga, ja see põhjustas terve sissekukkumiste ahela.

Aga kogu laviini võis liikvele panna vaid suuremastaabiline reetmine. Vahistamisest pääsenud parteiaktivistid kulutasid palju aega ja energiat reeturi väljasõelumisele. Kahtlustati kõiki. Ei usutud, et taoline äraandmine õnnestus palgalisel provokaatoril, arvati, et küllap see peab kitsamast ringist olema. Otsingute ring laienes Tallinnast välja, uuriti läbi ka Leningradi ja Saaremaa organisatsiooni tegelased.

Detsembris kirjutas Käspert Meeringule ja Anveldile:

«Saadan kaks numbrit «Meie Maad» kirjutustega Saaremaa kinnivõtmiste üle. Ma ei tea, mis Teie ja teised mehed seal arvavad tollest Saaremaa värgist? Minu arvates ei ole seal andnud enam muud teha kui Aleksander Ellam provokaatoriks kuulutada. Siia ta ju niikuinii ei tule. Te olete teda ju mitu korda kutsunud. Ja kõik tema ülevalpidamine räägib ju nii selget keelt, et siin küll enam mingit kahtlust selle üle ei tohiks olla, missugust peremeest ta praegu teenib. Iseäranis iseloomustavad on need viimased kapo katsed teda mingisuguseks legendaarseks isikuks

tembeldada. Aga selles minu arvates see hädaoht seisnebki, et olles «legendaarne» isik, temale jälle ja jälle avaneb võimalus uusi provokatsioonilisi protsesse sepitseda, ise ikka jälle kapo käest «pääseda».»

Süüdistus lõhnab juba kultuseaegade standardite järele. Leiti, et kuna Aleksander Ellam paaril korral hoidis kõrvale Tallinna sõidust, oskas pikka aega vältida kaitsepolitsei küüsi sattumist, siis võis tegemist olla vaid suurekaliibrilise äraandjaga. Ilmselt ei hakatud pikemalt analüüsima Sandri «reetmise» motiive. Miks tahtis ta järsku teotada õe ja venna mälestust, laskis oma ainukese elus oleva venna sunnitööle mõista? Ja lõpuks — miks ei saanud politsei kätte seadmeid, millega trükiti lendlehti, need aga jätkasid ilmumist? Miks andis ta kuuekümne viiest partei liikmest välja vaid kuus, sealhulgas Johani, teistel aga laskis edasi tegutseda?

Kuid piisas vaid hüpoteesi varal süüdistuse püstitamisest. Edu põrandaaluses võitluses muutus peamiseks Sandri-vastaseks argumendiks. Ellam oskas kahtlaselt hästi politseid ninapidi vedada. Kaitsepolitseis nimetati Ellamit legendaarseks isikuks, see väljend sattus ka lehtedesse — ja tõi nüüd Sandrile õnnetust.

Võib-olla igatses nii mõnigi süüdistajatest tabamatu tiitlit, kuid ei saanud. Võitja üle kohut mõistma oldi aga varmalt valmis: see võimaldas välja valada nii kogunenud kibedust politsei vastu kui ka leevendada oma ebaõnnestumisi.

Meest, kes seitse aastat edukalt põranda alt ühte suuremat parteiorganisatsiooni juhtinud, järsku ilma selgete faktideta reeturiks tembeldada tundus isegi süüdistajatele enestele liiga pöörase ideena. Nii oleks võinud end lihtsalt naeruväärseks teha.

Aleksander Ellami parteist väljaheitmise põhjusena otsustati kasutada teist «pattu» — et ta ei ilmunud kutsumise peale Tallinna. «Sellega on ka ühtlasi kapo «legendaarne» isik vett vedama läinud ja tema edaspidise tegutsemise võimalused võetud,» konstateeriti rahuldusega ühes pärastises kirjas.

1932. aasta esimeses «Kommunisti» numbris ilmus teadaanne: «Eestimaa Kommunistliku Partei Saaremaa organisatsiooni sekretär Aleksander Ellam on eraldanud Saaremaa organisatsiooni Keskkomiteest, luues «Saaremaa Keskkomitee» ja on tähele panemata jätnud Keskkomitee poliitilised juhtnöörid. Ellam pole tulnud Keskkomiteesse aru andma ja keeldus KK volinikule üle andmast organisatsioonilisi sidemeid.»

Sellega seoses heideti Aleksander Ellam parteist välja ning võeti talt õigus esineda partei liikmena.

Kuna tol ajal ilmus «Kommunist» Leningradis ja põrandaalune side Eestis oli lünklik, siis võib arvata, et väljaheitmise otsusest ei saanud Aleksander ise kunagi teada. Igal juhul jätkus Saaremaa komitee töö, nagu poleks midagi juhtunud. Vastavalt Illbüroo otsusele püüti õppida ja end poliitiliselt harida, kirjutati lendlehti, esineti avalikus ajakirjanduses artiklitega.

Ka poliitiline politsei jätkas püüniste seadmist, kuid kogenud rebane oskas neid alati vältida. Rahvas teadis rääkida, et tütarlapseks grimeeritud Sander vihtunud ühel peol isegi Uuemõisa valla politseikonstaabli H. Turuga tantsida. Jutte liikus Põide kandis igasuguseid, keelekandmist, otsest kaebamist aga peeti väga räpaseks, moraalivastaseks teoks. Isegi vaenlaste peale ei sobinud kaebama minna. See põhimõte kaitses suurel määral ka Alla Sandrit.

Mu endise õppejõu Tallinnast saadetud panderoll mõjus kogu harrastusele toniseerivalt. Vaevalt oleksin osanud ise neid materjale leida. Ajaloolasi küll õpetatakse arhiivides töötama, kuid üks asi on kõrgkoolis arvestuse andmine, teine teadmiste kasutamine praktikas.

Panderoll viis mõtted tagasi instituudipäevile. Nüüd paistsid need mulle hirmus kaugetena. Tol ajal ei tulnud mingi sündmuse iseseisev uurimine pähegi. Hea, kui viitsisin kohustuslikud asjad läbi lehitseda. Aeg kulus nagu minu praegustel «krantsikomisjoni» kandidaatidel, kes kulgesid Kingissepa «kuldses nelinurgas»: postkontori saalist sauna-baari, sealt edasi — kino ette ja bussijaama. Nii olid väikelinna rütmid. Mina aga süüdistasin nüüd neid noori kõrgemate huvide puudumises, nimetasin labasteks ärikateks, kes ajasid rajatagust rämpsu taga.

Ma küll instapäevil ise täpselt nii ei elanud, aga midagi rohkemat polnud ka hinge taga. Aeg läks huvidetagi imekiiresti. Mingeid pikemaid plaane ega tuleviku õhulosse ei teinud.

Täpselt teadsin vaid seda, millal lõpeb mu koolipõlv — nii rumal ma just polnud, et edasijõudmatuse pärast eksmatti saada. Kui emake poleks mu iseseisva mehe tundeid

solvanud ja kojujäämist peale ajama hakanud, oleksin nüüd tõenäoliselt mõne Tallinna koolimaja uksi kulutanud. Aga võib-olla ei töötakski ma erialal, vaid mõne tulusama ameti peal. Ajaloolasi jätkub ju igale poole.

Huvitav, millele ma siis oleksin oma ülejäänud energia pühendanud? Klassivälisele tööle, karateringile, kollektsionääride klubile, teleri vahtimisele? Ehk oleksin sama hajameelselt oma ametit pidanud, nagu õppisin instituudiski. Vaevu olin märganud, kuidas vaheldusid aastaajad ja nendega koos ka mu kursused. Keegi ei tihanud seda hajameelsust häirida. Meesõpetajaid läheb ju hädasti vaja, kes siis tahaks ja julgeks nende elu koolipingis kibedaks teha.

Mul vist ei ole kalduvust harrastustele. Hobiks vajatakse kõigepealt fanatismi. Räägitakse, et fanaatikud on kas rumalad või silmakirjalikud inimesed, aga mitte kunagi siirad. Tahaksin olla pigem siiras kui fanaatik.

Suuri eesmärke püüelgu need, kes usuvad end selleks kutsutud olevat. Mina nii ei arva. Milleks käia mitu korda päevas trennis, kui tead, et sa kunagi rekordit ei püstita; milleks punnitada kursusetöö nagu väitekirja kallal, kui tead, et sa kunagi doktorit ei kaitse? Milleks käia igal õhtul tantsimas, uusi tüdrukuid meelitamas, kui ei tea, kuidas vanadestki tutvustest vabaneda? Üldse tundusid tüdrukud mulle tülikate vabaduse piirajatena. Tagasi vaadates võiks seda elu leigeks perioodiks nimetada.

Periood vist lõppes saarele tulekuga. Uue epohhi peamine tunnus oli huviala, harrastus. See tuli etteaimamatult nagu vanapoisile armastus. Selgus, et ma võin väga edukalt materjalidega töötada, fakte taga ajada, katkistest killukestest potti kokku kleepida. Alateadlikult lootsin, et pott hakkab vettki pidama. Mil viisil see sündima peab, seda ei osanud ma veel ette kujutada. Tahe jätkata kihutas mind vahetpidamata tagant.

Mida kaugemale ma läksin, seda rohkem leidsin huvitavaid lahtisi otsi. Sain juhuslikult teada Ellamite kauaaegsest kaasvõitlejast Vassili Riisist. Ta elas Pärnus. Tahtsin Riisile viivitamatult helistada, kuid tal polnud telefoni. Saatsin pika telegrammi, kus palusin kohtumist. Kavatsesin nõustumise puhul kohe Pärnu sõita. Muidugi lähemal nädalavahetusel, sest Ningi ja tema kooli ei saanud ma loomulikult hüljata.

Võib-olla olin veidrik, kuid teisiti ei kujutanud ma elu enam ette.

XII

«Sa oled veidrik,» ütles Janeke.

Ta ilmus minu tuppa nii järsku, et võpatasin ootamatusest. Pärast ülestunnistust, et ta mind variisikuna kasutas, püüdsin niimoodi elada, nagu poleks naabrinnat olemaski. Kuid inimene võib küll ennast sundida kuskile minema või midagi tegema, aga mõtteid on paganama raske käsutada. Eriti palju tuli neid õhtuti und oodates.

Mõnikord sain Janekese peale nii vihaseks, et vähkresin ärritusest hommikuni, ja magamatusest huugava peaga tööle minnes oleksin tal kaela kahekorra keeranud. Teinekord jälle põlesin õrnusest ja kärsitusest naabrinna vastu, tahtsin jalamaid üles tõusta, ta uksele koputada, paluda kõik eelnev unustada ja alustada suhteid algusest peale. Onneks või õnnetuseks läks mul korda ennast neil nõrkusehetkedel taltsutada.

Janekest ei paistnud meie suhete seis üldse loksutavat. Ta jätkas oma endist eluviisi. Õhtuti jõudis ta koju harilikult kella kaheteistkümne paiku. Tema saabumine jättis alati sügava mulje, sest noorik tuli nagu sada sõdurit — kolinat ja mürinat jätkus kümmekonnaks minutiks. Kas öörahu rõhutatud häirimises peitus mingi sõnum minule, jäigi arusaamatuks. Ehk sündis kära lihtsalt hoolimatusest naabri vastu?

Tõenäoliselt jätkas Janeke sünnipäevadel ja muudel süldivaagnatega tähtpäevadel käimist, mida, nagu mäletan, oli tema märkmiku põhjal vähemalt üks õhtu peale. Mõnikord salamisi imestasin, et ta neist ka ära ei väsi — peod olid ju kõik ühte nägu, ühe stsenaariumi järgi, tüütuseni sarnased. Või oli talle pillerkaaritamine paratamatu, sest muud elu tal ju polnud?

Pidudest aga puudu ei tule, eriti neil, kes juba kord sellesse nõiaringi sattunud. Kui korraldatakse sünnipäev, kuhu kutsutakse viiskümmend külalist, siis on teoreetiliselt võimalik terve aasta igal nädalavahetusel peol käia. Igal kutsutul on lisaks lapsed, kellel samuti koos täiskasvanutega sünnipäevi, nimepäevi ja muid pidusid peetakse. Keegi neist viiekümnest ise või keegi nende lastest korraldab aastas veel soolaleivapeo, ostab uue auto, mööbligarnituuri, lõpetab remondi või teeb suvilas midagi niisutamisväärset — nii et poolesajases sõpraderingis võib jõuda

olukorrani, kus peaaegu igal õhtul toimub mingi kogunemine.

Minu muljete põhjal kuulus Janeke kohalikku peolkäijate vennaskonda. Uskusin oma üleolekusse. Sugereerisin endale põhimõtet, et mul pole kunagi tarvis taolistega suhelda, et kui ma meelepärasemaid tuttavaid ei leia, võin hoopis ilma nendeta läbi saada. Jõudsingi selleni, et vahetevahel unustasin naabrinna olemasolu täielikult.

Kuid pruukis mul vaid märgata vilksatamas Janekese siugjat varju või tema paarislaternatega «Žigulid», kui mõtted väljusid tahte alt ja hulkusid jälle terve õhtupooliku ihaldusväärse nooriku radadel. Neil päevadel kinnitasin endale vahetpidamata, et meil mingit lähenemist enam sündida ei saa, rohkem ma oma väärikust alandada ei lase, palugu kas või põlvili.

Leppimise mõtteid haudusin aga endagi eest salaja. Sel puhul pakkus lohutust teadmine, et nende taga pole üksnes Janeke, vaid kaunid naised üldse.

Nüüd, kui Janeke järsku minu toa uksel seisis, ei osanud ma midagi muud kui totralt vastu küsida:

«Miks ma veidrik olen?»

«Kargasid kunagi uksest välja ja rohkem nägu ei näita. Mida ma pean sust õige arvama? Niimoodi igal juhul daamidega ei käituta.»

Ma ei usu, et Janeke pidas teadlikult silmas mõttetera — parim kaitse on rünnak. Tema käitumisviisi dikteeris vist lihtsalt naiselik vaist. Igal juhul tegi ta näo, nagu poleks üldse midagi juhtunud. Võib-olla eitanuks ta sel hetkel isegi oma tookordseid hingepiinu, teinud neist nüüd vaid toonase miraaži. Mäng käis nii, et süüdi olin mina, kes kasutas nooriku hetkelist meeltenõrkust, pistis siis punuma ning pärast seda ei teinud enam tundmagi. Hakka kas või vabandust paluma!

Janekese süüdistuses polnud loomulikult solvatud inimese kibedust. See esitati kõikeandestava, peaaegu et koketeeriva leebusega. Mulle ulatati käsi, et saaksin oma rumalused jälle heaks teha. Nõuti ainult seda, et unustaksin meie viimase kohtumise ja läheksin samuti uue mänguga kaasa. Kas ta vajas jälle variisikut? Seda ei hakanud ma muidugi pärima, vaid sõnastasin oma küsimuse üldisemalt:

«Mis sa õige tahad?»

«Seda, et mu naaber härrasmees oleks,» tuli vastus nagu makilindilt. Janeke tippis üle põranda, tõstis mu teiselt

taburetilt riided nurka, istus, jalg üle põlve, süütas «Winstoni» ja hakkas rõngaid puhuma. Kui suits kenasti hõljuma pääses ning vaikus sõnu nõudis, teatas daam:

«Siin on kaunis ebaõdus, lähme õige minu poole.»

«Mul ei ole ka oma toas häda midagi.»

«Kuidas soovid.»

Janeke võttis pliidilt teekannu, loputas selle kraani all puhtaks, pesi ka minu ainukese kruusi ära, pani vee keeduspiraaliga sooja, tuustis mu söögikraami hulgas, kirtsutas nina:

«Kohvi sul ei olegi?»

«Tee on tervislikum.»

«Joome siis teed.»

Praegu leppis Janeke kõigega. Paari liigutusega õnnestus tal põranda keskel vaba ruumi luua. Ta pistis mu dressid ja mõned laiali olevad särgid kohvrisse, tõstis selle püsti seina äärde, pani mantli korralikult varna, loopis vorsti ja juustu ümber olnud paberitükid pliidi alla. Juba omandaski kööktuba mulle harjumatu väljanägemise.

Tee serveerimiseks kavatses Janeke mu töölauda kasutada, juba ta haaras laialilaotatud paberite järele, et neid hunnikusse lüüa; sain viimasel minutil ta käest kinni.

«Lauda ei tohi puutuda, siin on tähtsad asjad.»

«Ega me neid ära sööl Vaevalt nad korda pannes oma väärtuse kaotavad.»

«Järg läheb käest ära, muud midagi,» seletasin kannatlikult.

Janeke laotas pliidinurgale käterätiku ja kattis sinna teelaua. See kõik sündis kähku nagu nõiaväel. Ma isegi ei teadnud, et olemasolevatest asjadest annab midagi niisugust kokku kombineerida. Labasel lõõbilool, et korralik söök koosneb kahest poolest — toiduainetest ja heast perenaisest —, paistab tera sees olevat.

«Täna tuleb meil ühest juua, aga järgmiseks korraks osta teine tass,» teatas Janeke koduselt teed valades.

Ma ei osanud ikka veel midagi öelda. Murdsin kogu aeg pead, mida see visiit tähendab, kuidas käituda. Minu arvestuse järgi toimus meie viimane kohtumine umbes kuu aega tagasi. Oleks ta minu kui mehe vastu huvi tundnud, siis oleks ta juba ammu niimoodi külla tulnud. Kuid naabrinna elas nii, nagu poleks mind üldse olemas; täna äkki tärkas tal mõte omapärasel viisil eelnenu heaks teha. Mis andis selleks tõuke? Või tuli tal minu uksest mööda minnes liht-

salt tahtmine see lahti tõmmata ja mind natuke õrritada? Pidin kõigeks valmis olema.

Kas oli minu kohus pakutud mäng vastu võtta, kaasa minna ja homseks taas unustada? Selle vastu tõrkus mu iseloom.

Ma lihtsalt ei osanud niisama lõõritada, ühe tunni üht, teise teist juttu rääkida. Iseloom oli selline, et pidin ikka pürgima sügavustesse, end põhjalikult sisse mässima, kannatama nagu India filmis.

Õigele lainele häälestamine võttis piinlikult palju aega. Janeke istus käeulatuses, kuid tema tulek sündis liiga äkitselt. Peas keerlesid veel viimati loetud laused, mõtlesin, kuidas leida lisaandmeid kolmekümnendate aastate alguse sündmuste kohta, keda otsida, mida küsida. Kõik oli võimatuseni segi.

«Miks me õige kakleme?» küsis Janeke.

«Küllap sina seda paremini tead.»

«Ei mina ole sinuga ühtegi kiusu alustanud, minu pärast võiksid meie suhted kõige kuldsemad olla.»

Naiselik demagoogia on vist piiritu ja põhjatu. Mul puudusid selles ainevallas igasugused kogemused. Ometi tundsin, et mõõdukas möödarääkimine aitab mind oma tõekrambist lahti rabelda. Janekesega ei saanud sügavamat juttu niikuinii ajada, teda polnud mõtet tõsiselt võtta, järelikult tuli tema enda maneeridega kaasa minna.

«Ei mäleta, et oleksin eriti tüli norinud,» ütlesin nii ükskõikselt kui võimalik.

«Eks aeg-ajalt teki ikka arusaamatusi, ei tasu ainult nii hell olla,» noomis Janeke mind emalikult.

Jõime teed, kuulatasime koos vaikust ja tasapisi hakkas meil hea. Tühja sellest, täiskasvanud mehel pole mõtet lapse kombel mossitada. Liiga hell ei tasu tõepoolest olla, siis saab alati peksa. Elu tuleb võtta sellisena, nagu ta parajasti on. Need mõtted andsid mulle reipust.

Pagana pihta! See tüdruk oskas mehi ümber sõrme mässida. Kinnitasin küll endale, et pärast kohtumist minu toas ei muuda ma oma suhtumist, kuid võta näpust. Ta parfüüm ärritas mu sõõrmeid koolitundideski. Lubasin järgmisel õhtul Janekese poole minna ja teadsin, et nii paratamatult teengi. See oli ainuke viis pääseda pakitsevast piinast, mis mind kõikjal jälitas.

Terve päeva kummitas mind hajameelsus. Unustasin, mis tuli õpilastelt küsida, andsin neile üldse palju andeks.

Pärast tunde pidas sidesõna-nimeline direktor mulle järjekordse loengu teemal väikelinn ja naised, kuid Ningi sõnad minuni ei jõudnud. Vaatasin naeruväärselt sageli kella, õhtu ligines eriti aeglaselt.

Vahepeal juba uskusin, et olen vaba, kuid nüüd veendusin, et olin veelgi sügavamalt sees.

Püüdsin endale sugereerida omanikutunnet. See muutus kaitsekilbiks, mille varjus oli julgem läheneda. Omanikuna sain olla üleolev, armulik, uhke, valitseda ja suunata Janekest oma äranägemise järgi.

Naaberkorteris oli hubane. Kahele kaetud kohvilaud moodustas suure kontrasti minu kui poissmehe söömisviisidega — sai ühes ja vorstijupp teises käes. Ehk rõhutas Janeke teadlikult erinevust oma korteri ja minu punkri vahel? Sel juhul ma ei mõistnud, milleks tal seda enam vaja läks, sest olin niigi päevselgelt peos. Ehk vaid naiselikust edevusest? Inertsist? Paljud asjad ju sünnivad inertsist. Neid ei oska pärast enam keegi loogiliselt seletada.

Puhas tuba, kaunilt serveeritud suupisted, lahke perenaine — mis võib eraklikku poissmeest rohkem meelitada!

Imestusega märkasin, et ma ei tahagi enam eriti iseseisev olla, et on ütlemata kena, kui sinu eest hoolitsetakse.

Küllap oskasid mitmedki kooli vabad naisterahvad hubast kodu luua. Kuid ma ei sattunud vastavasse infovälja. Igapäevases ametitöös valitsesid ka ametisuhted, koolivälistе tutvuste loomine võttis palju aega. Janeke jõudis teistest lihtsalt ette ja seda teadis kohe terve kool. Niimoodi langesin vabade poissmeeste kirjast välja.

Seelikuküti roll minule ei sobinud. Olin sündinud igavalt monogaamseks. Lõõp, tühja jutu rääkimine, niisama kudrutamine, ühekordsed suhted tundusid piinavalt labastena. Mul puudus sellise mängu jaoks energia.

Mu omanikuhoiak leidis Janekese poolt igakülgset toetust. Ta laskis mul võidu üle uhke olla, kiitis minu mõistust, silmaringi, lubas ennast kamandada. Kuid üsna peatselt hoomasin, et see oli Janekesel vaid üks meeste allutamise viise: minu uhkus, tarkus, üleolek leidsid kehastuse vaid läbi naabrinna, tema tujude ning suunamise järgi. Vaba aeg kuulus jäägitult Janekesele, minu «teenrile», kelle hüpnoosi all libises aeg.

Mu harrastused jäid laokile. Tervisespordi programm läks juba varem lörri, aga ka Ellamite lood ootasid asjata uurijat. Mu kalalõhnalisel laual seisid mitmelt poolt kokku-

laenatud käsikirjad, ajaleheväljalõiked, muuseumimapid. Õhtutunnid möödusid aga hubases kõrvalkorteris.

Hakkasin aina sagedamini selle üle mõtlema, kas mu tööd lähebki vaja. Ellamite uurimisega ei seadnud ma mingit eesmärki. Tahtsin kõigepealt asja endale selgeks teha.

Mõnikord püüdsin nuputada, kust see kõik algas. Kas Vaarandi «Alla Marist»? Võib-olla — see vähemalt intrigeeris, kuna ma asjast midagi rohkemat ei teadnud. Vahetasin poetessiga isegi postkaarte. Vaarandi kirjutas, et ta kuulnud Mari lugu peamiselt oma emalt. Põhjalikumat uurimist tal poeemi jaoks vaja ei läinud. Suurematsi all mõeldi puumaameeste koondtalu, tegelikkuses seda ei olnud. Nii sündis poeem. Tekst kaardil oli kuiv, lakooniline. Arvasin, et tegin järelepärimisega taktikalise vea, kuna luuletajad ei meenuta just meeleldi oma aastakümneid tagasi sündinud töid.

Aga mul läks enamat vaja kui Vaarandil poeemi kirjutamiseks. Ajaloolane pole luuletaja, ta elab faktidest, peab asja tuumani jõudma. Otsimine meenutas labürindis ekslemist: mida kaugemale jõudsid, seda põnevamaks läks. Terve ajastu oli kui teedevõrgu kaart, millele nimed tuli kanda minul. Pidin hoolega jälgima, et ei lähe peateest eemale, sest nii kadus orientatsioon. Kõrvalradadel seigeldes võis küll taas peamagistraalile jõuda, kuid vales suunas liikuma hakata.

Kiusatusi oli palju, Ellamite peaharu kõrval leidsin ikka ja jälle põnevaid isikuid, kellest igaüks väärinuks vähemalt omaette peatükki. Kuid ka pealiin oli ise niivõrd lai, et juba sellelt kõrvalekaldumine tähendanuks kogu mu töö laialihajumist. Seepärast jätsin paljud Ellamite võitluskaaslased kõrvale, otsustades neid vaatluse alla võtta vaid äärmise vajaduse sunnil.

Mitte kuidagi ei pääsenud ma mööda kommunistliku noore Artemon Allika loost. Selgus, et pärast suurhaarangut Reina asunduses varjas Aleksander end Allika ema ja võõrasisa juures. «Saare Töölise» toimetamisest, artiklite kirjutamisest, väljaande levitamisest võttis oma sõnade järgi aktiivselt osa ka Artemon. Mõni aeg hiljem Allikas arreteeriti lihase onu A. Rauna pealekaebuse tõttu, kes, nagu selgus, märkas aknast piiludes noormehe laual «Saare Töölise» numbrit. Hiljem kujunes politseiinformaatoril Raunal, kes ka kaevumeistri ametit pidas, Aleksander Ellami saatuses oma roll.

Allikas vabastati 25 000-sendise kautsjoni vastu vahi alt. Kui talle kohtukutse toodi, läks mees Ellami soovitusel põranda alla. Juhtkond Tallinnas saatis A. Allika, nüüd juba Aljese, Nõukogude Liitu.

Allikas *alias* Aljes oli energiline noormees. Tema hankis Tallinnast Saaremaa organisatsioonile kirjutusmasina, tema kirjutas ka hiljem, juba Leningradis olles, ülevaate organisatsiooni tööst.

Piiri taga, kontrollimatus kauguses ja varjul polpoli eest, oli tal kalduvus maalida pilte, millel mees ise peategelasena näis. Aljes väitis, et tema kodus anti välja «Saare Töölise» teine number, mis ilmus Saaremaa ülestõusu kümnendal aastapäeval. Ka kolmas leht valmistatud samas kohas ette, millest võib teha järelduse, nagu oleks Ellam asunud selles salakorteris vähemalt 1929. aasta maikuuni, see tähendab lehe ilmumiseni.

Teised allikad kinnitavad, et «Saare Töölise» kaks esimest numbrit valmisid hoopis Riiside pool, kolmanda aga tegi Sander üksinda.

Endised võitluskaaslased Saaremaalt heitsid Aljesele ette, et ta püüdis Leningradis esineda kõiketeadjana, tõstis kilbile inimesi, kel teeneid tegelikult polnud, rääkis salakorteritest ning tööasjadest, millesse teda ei oldud pühendatud.

Pärast 1935. aastat teated Aljese kohta puudusid . . . Ka põidelaste mälestustest oli see mees kustunud.

Oleksin pidanud inimeste küsitlemisega kiirustama. Igavik jõudis minust sageli ette. Paljude Põide kandi inimeste mälu ulatus kolmekümnendatesse aastatesse. Nende käest võis veel suhteliselt objektiivseid fakte koguda — harva juhtus segiajamist ajalehes trükituga.

Kuid mina ise sattusin «epohhi», mil «aeg peatus». Naabrinna pool käimine pakkus erilist lõdvestust, ajudel polnud tarvis ühtegi mõtet kokku seada. Tühjast lobisemisest Janekesega muutus pea mõnusalt tühjaks.

Ometi ei jasknud kurvad variisiku-kogemused ajarattal muretult veereda.

Pikapeale hakkasid mind taas kiusama kahtlused. Milleks ta mind pidas? Milles võisid seisneda minu väärtused Janekese jaoks: pealinna poiss, haridus, koolipapa positsioon? Ehk olin taas mingi vahepala, abinõu, keda parema puudumisel kasutati? Püüdsin mitu korda asja kontrollida, kuid palju targemaks ma ei saanud. Jäi üle kaks võimalust:

kas Janeke varjas minu eest nii osavalt oma tõelisi eesmärke, et mina neile hambaid taha ei saanud, või oli ta uus sõprus tõesti siiras, mis kestaks muidugi vaid teatud perioodi.

Mitmel korral püüdsin uurida ta tulevikuplaane.

«Ehitan Tallinna kooperatiivi.»

«Ja siis?»

«Lähen pealinna elama.»

«Ja edasi?»

«Soetan palju tuttavaid, hakkan käima «Reklaamiklubis».»

«No ja siis?»

«Küllap sealkandis ka sobivaid noormehi leidub, kellele mehele minna.»

Järelikult olin ikkagi vahepala, kellega paremate puudumisel aega veedeti. Külmalt kaaludes pidi selline olukord mõlemaid rahuldama, sest mis võis minul, vabal noormehel, väikse seikluse vastu olla. Kas seda tüüpi ettevõtlikkuses seisneski see tänapäeva naiste paljukiidetud iseseisvus? Võtab seda, kelle järele parajasti himu tuleb, ja nii palju, kui vaja läheb, siis elab jälle oma elu edasi. Ehk looduse seisukohast ongi nii õigem? Kuid, pagan võtaks, mind see ei rahulda! Mina pole ju mingi loom! Vajasin enda kõrvale inimest, intiimset sõpra, kellega oleksin võinud oma hingemuresid jagada. Naabrinna juures püsis kogu aeg meeles, et ei maksa eriti avameelitseda: polnud kindel, mis soustis ja kellele see edasi räägitakse. Hirmus ebamugav oli saada tagaselja naerualuseks.

Kas nüüdisajal polegi enam kohta, kus olla lapselikult siiras? Kuid milline aeg on naiivikuid soosinud? Mu mõtted sündisid vist ebamäärasest igatsusest ema ja kodu järele. Elasime oma Keldrimäel. Ainelist puudust me ei tundnud. Seni ainuke ja kõige tähtsam inimsuhe oli mul emaga. Seda hoidis ema, minu mure oli vaid teda sallida, ilma tagasiandmise kohustuseta vastu võtta hoolitsust, millele kihutas teda loodus. Muud suhted polnud määravad — need võisid olla ja mitte olla, nende seis ei muutnud minu elus midagi.

Saarele asudes olin nagu laudast pääsenud vasikas; tekkis äkki olukord, kus kadus lähikontakt teise inimesega. Nüüd kerkis vajadus luua uus inimsuhe, asuda selle arengut ema asemel ise juhtima. Avastasin, et mul puuduvad vastavad kogemused, et pean need elult kiiresti omandama.

Pesast eksinud kutsikas pidi jahti alustama, muud teed polnud.

Suhted Janekesega tekkisid juhuse läbi. Aga eks elu koosnegi juhustest, mis summana moodustavad saatuse. Tuli leppida sellega, keda saatuse sõrm juhatanud.

Olime kaks inimest, kel kummalgi oma elu, mõtlesime eri mõtteid, meil polnud mingeid paindumatuid raudpõhimõtteid, saime aeg-ajalt kokku ja jäime teineteisega rahule. Ehk näevadki niimoodi välja ideaalsed tänapäevasuhted kahe erinevast soost inimese vahel? Ei mingit vaevlemist tunnete küüsis. Küllap tehnikaühiskonnas inimesed lõpuks robotiteks muutuvadki. Igal juhul selles suunas areng läheb.

Need superratsionaalsed mõtted muutusid tasahilju tüütavaks. Magusat ei jaksa inimene kuigi kaua järjest neelata. Õige pea tekib vastupandamatu isu soolase järgi. Endalegi märkamatult lühenesid lõdvestustunnid Janekese asjadedžunglis.

Vastukaaluks sukeldusin taas kolmekümnendate aastate alguse põrandaalusesse ellu, mil aatekaaslasi, sõpru ja juhte vaevasid vastastikused kahtlustused, poliitilise politsei provokaatorid valisid paremat asendit tulistamiseks, Aleksander Ellam aga jätkas oma lähemate abilistega lendlehtede kirjutamist.

XIII

Aastatega tulnud kogemused õpetasid äärmist ettevaatust. Lõksulangemise vältimiseks tuli arvestada iga väiksematki detaili. Reetmised, haarangud, Tallinna organisatsiooni sissekukkumised andsid valusalt tunda. Salakorterite asukohti usaldas Sander vähestele, neid ei teadnud isegi mitmed sidemehed. Ellam ilmus kokkusaamisele alati ei tea kust, määras kohtumisi ainult läbiproovitud, usaldusväärsete inimestega.

1932. aastal tekkis Aleksandril Eduard Kiti vahendusel side Kärla kandi mehe Aleksander Ingaltiga, Eestisse opteeritud endise Punaarmee ohvitseriga. Ingalt töötas Kuressaares lühikest aega sotside lehe toimetajana. Polit-

seid ja kohtuvõime paljastava artikli eest mõisteti toimetaja kuueks kuuks vangi, punaste vaadete pärast aga kihutasid sotsid ta lehe juurest minema.

Sellest rääkis Ellamile Kitt; üheskoos otsustati Ingalt kaasa tõmmata avalikku kihutustöösse enne Riigikogu valimisi. Mees jäi kohe nõusse. Tema osavõtul koostati üleskutse hääletada Riigikogu valimistel vasakpoolsete, tööliste ja kehvikute kandidaatide poolt. Usaldus Ingalti vastu kasvas. Peatselt aitas ta juba kirjutada lendlehti ning levitada neid Kärla kandis. Nii laienes lendlehtede levikupiirkond aegamööda üle Saaremaa.

Sander teadis-tundis Kärlat suhteliselt hästi. Töötas ju vend Anton seal lühikest aega vallasekretärina. Ehk oleksid võinud nad Ingaltiga juba Antoni Kärla-päevadel kohtuda, alustada koostööd... aga Ingalt võitles neil aegadel veel Venemaal Punaarmee ridades valgekaartlaste vastu.

Ingalti-taolisi mehi läks liikumisele hädasti tarvis. Ta oli hea haridusega — lõpetanud Kuressaare linnakooli, pedagoogilised kursused, lipnike kooli.

Aleksander Ingalt põgenes 1918. aastal Saksa okupatsiooni ajal Nõukogude Liitu, astus vabatahtlikuna Punaarmeesse, võitles kolm järgnevat aastat mitmetel rinnetel, sai korduvalt haavata ja tõusis lõpuks polgukomandöriks. Venemaal tutvus ta marksismiga, õppis revolutsiooni praktikas.

Pärast kolmekümne esimese aasta vahistamist tuli kiiresti tühjaks jäänud kohad liikumises täita. Ingalt sobis uute kandidaatide hulka hästi. Kuid varasem sõprus sotsidega ei andnud mehele just plusspunkte. Parem kahtlustada kui pärast kahetseda. Ellam pidas Ingaltiga sidet Kiti kaudu, nad ei kohtunud teineteisega kunagi. Mõlema mehe võitlustee aga lõppes ühtemoodi.

Hoopis teistlaadi uustulnuk oli Riim. Ei mingit semmimist sotsidega, ilma väiksemagi plekita elulugu. Mees paistis silma politsei poolt lubatud töölisnoorte ühingus, nüüd viis ta tee põrandaalusesse võitlusse. Riim lausa paiskas energiast, tahtis muudkui ülesandeid, nõudis endale raskemaid, keerulisemaid, kibeles neid arutama Ellami endaga. Ka Riimiga pidas Sander Kiti läbi sidet. Ta laskis noormeest mitu korda kontrollida — kõik paistis aus olevat, ka ülesandeid täitis Riim eeskujulikult. Tasapisi kasvas tolle Laimjala mehe vastu usaldus. Lõpuks määraski Ellam Riimile

kohtumise, mis pidi toimuma Laimjala lähedal Käo karjamaal. Sinna tuli salakorterist Kapra külas oma seitsekaheksa kilomeetrit, kuid jalgrattaga see maa õhtuhämaruses maha sõita kulus gümnastika mõttes üsna ära. Ettevaatust arvestades oli kasulik määrata kokkusaamised salakorterist võimalikult kaugele. Eriti kalliks pidas Sander aga konspiratiivkorterit Kapras Aadul, kus ta viimased kolm aastat oli peaaegu püsivalt asunud.

Maantee ääres Käo karjamaa kohal ootasid teda sidemees Kitt ja Riim. Oli juba täiesti pime. Mehed läksid karjamaale kadakapõõsaste vahele, et juttu ajada. Sander valis istumiskohta, ta jõudis teistest sammukese ette.

Järsku sähvatas pimeduses leek, kõlas lask ja ta reit tabas raske hoop. Ellam viskus kõrvale, heitis pikali, tõmbas püstoli välja, tulistas huupi. Pauke kostis mitmest küljest. Kuuldavasti olid Kitt ja Riim samuti laiali jooksnud ja põmmutasid nüüd pimedust. Jäi selgusetuks, kust tuli esimene lask.

Ellam jõudis jalgrattani — ilmselt sai reiehaavaga sõitagi. Kuid Kapra külla oli pikk maa. Tal jäi üle vaid iseendale loota: mingit abi kaaslastelt, kellest üks juudaks osutus, oodata polnud, vastupidi, elu nimel tuli neist hoiduda haavatunagi. Teistele inimestele ta end paljastada ei tohtinud.

Keegi pole kuulnud, kuidas Sander tol ööl läbilastud reiega seda kaheksat kilomeetrit maha sõitis, milliseid pingutusi tuli tal teha, mida ta mõtles. Võib-olla oli haavavalust suurem hingevalu, et jälle leidus kontrollitud meeste ringis omade seas äraandja. Keda siis üldse võib usaldada kui mitte kõige lähemaid võitluskaaslasi? Ilmselt oli tegu põhjalikult kavandatud politseioperatsiooniga.

Kuid Aadule ta ikkagi jõudis ja seal sai rahus haavu ravida. Sander käskis Aadu noortel silmad-kõrvad lahti hoida, koguda kuuldusi Käo karjamaal juhtunu kohta. Endiselt vaevas teda teadmatus: kumb neist tulistas, kas pikaajaline võitluskaaslane Kitt või mitmest kontrollist läbikäinud uustulnuk Riim?

Lehed kirjutasid, kuuldused levisid. Politsei suhtus Kitisse poolehoiuga, see pidi mõista andma, et juudas oli tema. Nii labasesse lõksu Sander ei langenud. Järelikult tuli kahtlustada Riimi.

Hiljem selguski, et Riim oli poliitilise politsei agent, kes oli saanud ülesande Aleksander Ellam maha lasta. Mõrva

eest oli lubatud rohkem maksta kui kolmkümmend hõbeseeklit.

Ellam pääses ka seekord, mis muidugi mõista lisas taas tema kohta liikuvaid legende, kasvatas aukartust polpolis. Kuigi hukk näis möödapääsmatuna, oli ta jälle seletamatul viisil peaaegu tervena minema lipsanud. Pessimistiks muutunud peakütid arvasid, et seda meest võis vist lasta ainult hõbekuuliga, aga vaevalt nõiatembudki Ellamit võtaks.

Sander jälgis teraselt ümberringi toimuvaid sündmusi. Maailm muutus päev-päevalt aina pöörasemaks. Eriti murelikke uudiseid tuli Saksamaalt, kus võimule rühkis fašistide ninamees, keegi Hitler. Pärast viimaste aastate suurrünnakuid kommunistliku liikumise vastu oli kodanliku riigi politseijõududel õnnestunud ka Eestis vasakpoolsete mõju vähendada. Vapsid tõstsid pead, nõudsid võimu, õhk ennustas äikest.

Olukord nõudis vasakjõudude koondamist. Kuid seda oli raske teha, sest juhtimine käis raja tagant, Saaremaal aga tugevnes jälitamine. Haarangute, hirmu ja õudusjuttude mõjul sigines neid, kes püüdsid liikumisest vaikselt kõrvale jääda, unustada oma minevik, maailma mured ning elada õdusalt ahju taga. Nende inimestega oli tarvis kokku saada, rääkida, veenda, kuid haav ei lubanud liikuda.

Sügistalvel kirjutasid lehed Saaremaa kommunistide protsessist. Neid hoiti juba üle aasta kinni. Eeluurimisaega sunnitöö hulka ei arvatud. Vahialuseid püüti murda, kuid see käis politseil üle jõu.

Johan mõisteti kuueks aastaks sunnitööle. Pärast kohut viidi ta Tallinna keskvanglasse. Uuemõisa valla konstaabel pani Johanile kaasa iseloomustuse-soovituse:

«Ennetähtaegne vabastamine pole soovitav, sest on parandamatu kommunist ning hakkab kohe pärast vabanemist riigivastast tegevust organiseerima.»

Ega teistegi meestega hellemalt ümber käidud. See kõik masendas, tekitas Sandris viha, kuid parata polnud midagi. Kodanluse jõud oli veel liiga tugev. Jäi üle vaid oodata.

Kolmekümne kolmanda aasta kevadeks oli Sandri jalg jälle terve. Võis liikuda, käia vaatamas kaugemaidki organisatsiooni liikmeid, ilmuda jälle sinna, kus teda ei oodatud. Artemon Allika andmetel oli Sandril Uuemõisas, Pärsamaal ja Kuressaare linnas 10—15 salakorterit. Ja vaevalt

Allikaski kõiki Sandri asju teadis, Ellam elas ju üheksandat aastat põrandaalustes oludes. See kogemus õpetas, et ühele isikule ei tasu kunagi kõiki saladusi usaldada. Midagi pidi igaks juhuks alati endale jääma.

Kapra Aadu asus postmaanteele suhteliselt lähedal. Siia tulid sageli öömajalised, ruumi jätkus kõigile. Poliitiline politsei oli ka koha «üle vaadanud» — seoses kaevumeister Aleksander Rauna surmaga. Toosama Raun, kes andis üles oma vennapoja Allika. Saatus tahtis nii, et Aadul kaevu õhkides laskus Raun liiga vara pärast plahvatust šahti ja suri sealsamas gaasimürgitusse. Asi oli ilmne. Politseil mingeid probleeme uurimisel ei tekkinud. Praktika näitas, et kus korra käinud, sinna nad niipea tagasi ei tule. Koht oli väljaspool kahtlust, Sander võis rahulikult elada.

Minu naabrimees Saue Juhan, kes neil aastatel teehöövli peal teenis, jäi sageli Aadule öömajale. Taluhoone oli pikk, seda tüüpi ehitus, kus terve majapidamine ühe katuse all. Juhani sõnade järgi ei saanud maja ühes otsas arvata, mis teises sünnib. Aadu peres olnud igati vastutulelikud inimesed.

Mõnikord imestanud Juhan peretütre Lidia ebatavalise söögiisu üle. Pärast õhtueinet ladunud naine korvi toidukraami täis ja lahkunud sellega oma tuppa. Juhan olevat mõelnud, et sel tüdrukul pole aega magadagi, muudkui vohmib öö otsa süüa. Muud eriskummalist tal Aadul meelde ei jäänud.

Möödus suvi, tuli jälle pime ja nukker sügis. Külades peeti kartulivõtutalguid, joodi õlut, kakeldi. Aeg julgustas ka pikanäpumehi. Kapra küla Püksi Sohvilt varastati kümme kera juustu. Sellest räägiti igal pool, eriti palju aga kartulipõllul. Aadu Liisi pakkus sealsamas põllul lõunat süües Puka Juulile juustu. See hakkas kohe juurdlema: kust võis Liisi seda kraami saada?

Rahvanaligi ütleb, et ükski heategu karistamata ei jää. Juuli läks pärast juustutüki allaneelamist Liisi peale kaebama. Ainuke tasu selle teo eest oli keelekandmise mõnu. Näis, et Levala kandis tuli pealekaebamisi vähe ette. Kapra pool jälle joosti esimesel võimalusel ligimest maha müüma.

Konstaabel H. Turu jõudis Aadule 1933. aasta 24. oktoobri lõuna paiku. Kadunud juustukerad jäid loomulikult leidmata, sest Aadu pere võõrast vara ei puutunud.

Enamik külarahvast ei kahelnud kunagi nende aususes. Küllap kaalus pika ninaga jäänud konstaabelgi, kuidas sellest supist viisakalt välja tulla. Ta tegi veel lakas ringi ja pidi hakkama juba alla tulema, kui märkas heinte alla peidetud jalgratast. Miks oli ratast vaja heintega katta, kas selle taga polnud midagi seadusevastast? Ehk leidus heintes veel midagi?

Konstaabel hakkas sobrama heinavirnades. Ühest kohast langes heinasületäis kergesti kõrvale, avanes käik, mis viis Aleksander Ellami peidikusse.

Rumal juhus paljastas Sandri asukoha. Nüüd ei jäänud muud kui lahingusse astuda. Ellam tulistas esimesena. «Meie Maa» kirjeldas seda sündmust H. Turu seletustele toetudes järgmiselt:

«Konstaabel, tundes, et vastase kuulid on teda käest ja kaelast haavanud ja teades, et kuulid ta revolvris on otsa lõppemas, heitis end silmapilkselt pööningule, teispoole heinavirna pikali ja simuleeris surnut. Nähtavasti pidaski vastane teda surnuks või vähemasti raskesti haavatuks. Ta kargas korstnajala tagant välja ja tahtis konstaablile peale tormata. Kuid samal ajal lasi seljali olev konstaabel talle kaks kuuli, mis mõlemad tabasid. Sellest hoolimata laskus tundmatu konstaablile peale ja haaras tugevasti ta kätest. Kestis lühike ja äge rabelemine kahe vastase vahel. Siis aga tundis konstaabel, et vastase käed, mis tema mõlemast randmest tugevasti kinni hoidsid, äkki lõdvenesid. Samal pilgul sõnas ta: «On läbi!» ja heitis hinge.»

Kui verine ja närvišokis konstaabel Turu pööningult alla tuli, ütles ta ainult ühe lause:

«See mees on valmis, kes üleval oli.»

Siis läks politseinik kaitseliitlasi kokku ajama. Aadu piirati igast küljest sisse. Üks rühm ronis lakka. Sandri surnukeha võeti millegipärast riidest lahti ja visati siis lakast alla. Alasti laip toodi tuppa. Tal oli kõhus kaks kuulihaava. Õde Miina käis Sandri surnukeha Allale viimas.

Aleksander Ellam langes kolmekümne kuue aastaselt. Ta püstitas omapärase rekordi Eesti revolutsioonilises liikumises, tegutsedes ligi üheksa aastat edukalt põrandaalustes oludes. Saavutus on seda hämmastavam, et see sündis Saaremaal külakeskkonnas, kus kõik inimesed üksteist tundsid, kus puudusid suured metsad ning varjamist hõlbustavad keerdkäikudega tagahoovid.

Alla Leena ja Villem jäid ilma kolmandast lapsest ja teisest pojast. Pärast kahekümne neljanda aasta detsembrit pidid nad harjuma ilma poegadeta elama: Anton tapeti, Sander hakkas end varjama ja Johan istus vangis. Vahepeal kaheks aastaks vabadusse pääsenud Johan ei püsinud ka siis kuigi palju kodus. Ta aitas rohkem Sandrit põrandaaluses töös kui Villemit Alla talu pidada.

Aga kas saab üldse harjuda ilma poegadeta, kui ise oled nad meheks kasvatanud ja ilma saatnud? Igal juhul Alla vanad ei harjunud sellega elu lõpuni.

Olude kiuste korraldas Alla Villem oma vanemale pojale suured matused. Sandrit tuli saatma arvukas sugulõsa, sõbrad ning tuttavad ümberkaudsetest küladest. Sellest sündmusest osavõtnuid leidus Põide kandis siiamaani.

Kõige rohkem mäletati kohaliku papi kõnet. Kirikuteener heietanud Sandri kirstu juures: «Sinust polnud kasu ei jumalale ega lähikondlastele. Nägid elus palju vaeva, teenisid ideid, millest polnud tulu mitte ainsatki senti.»

Sama päeva õhtul arutanud Villem õllekruusi taga, et tal ei ole tõesti oma poegadest kasu olnud. Aga kas lastest peabki alati nende perekond tulu saama? Võib-olla oli neid hoopis laiemalt tarvis, ehk nad ajasid asju, mida isegi papp oma kõrgesti haritud peaga ei taipa. Ja üldse oli vara veel kuulutada, et tal oma poistest abi pole. Johan — see keskmine — istub aja ära, tuleb koju ja alles näitab, mis üks Ellam väärt on!

Sandri tapmine käivitas politsei ja Kaitseliidu suuroperatsiooni. Allal ning Kapra küla Aadul tehti põhjalikud läbiotsimised. Ellamite kodust ei leitud midagi, kuid Aadult Sandri salakorterist saadi kätte marksistlikku kirjandust, sealhulgas riidele trükitud «Kommunisti» number, mitmesuguseid lendlehti.

Otsiti ja võeti kinni Sandri võitluskaaslasi. Kõigepealt vangistati Aadu pere — Aleksander, Orest, Arseni ja Lidia Säärel; ainult pereema Aadu Liisi jäeti vabadusse. Ilmselt kartis politsei üldsuse arvamust: talu tühjaksviimine oleks ehk külarahva seas protesti tekitanud. Kuid Aadu Liisi vastu korraldati psühholoogiline rünnak: talle käidi jutustamas, milliseid hirmsaid hingepiinu taluvad vanglas lapsed ja abikaasa, maaliti õudseid tulevikupilte. Kolm kuud hiljem poos Aadu Liisi end rehalas redelipulga külge.

Aleksei Vakkause juurest leiti parteiorganisatsiooni kirjutusmasin. Kokku arreteeriti üheksateist inimest.

Paragrahv oli paragrahv. Teatavasti sai seda soovi korral veelgi kõveramaks väänata. Kuid ka väänamisel olid piirid, nii palju ei andnud vabariigi koodeksitest ikkagi välja pigistada, kui suures vihas taheti. Kohtuorganid mõistsid võimude soove, nad soolasid kaebealustele maksimaalse määra, mida võimaldasid paragrahvid: sidemees Kitile ja kirjutusmasina varjajale Vakkausele kaheksa aastat sunnitööd, Aadu talu peremehele Aleksander Säärelile kuus aastat, teistele vähem.

Poliitiline politsei oli pidanud ligi kümme aastat Põide kandi kommunistidele ajujahti, sai sageli pika nina, jäi rahva silmis korduvalt lolliks. Ka nüüd polnud võimalik võiduga uhkeldada: mitte politsei leidlikkus, vaid pime juhus oli Ellamiga silm silma vastu viinud. Turu ei teadnud lakast alla tulleski, kellega ta võitles. Selle asemel et lõksu kukkuda, langes Saaremaa kommunistide juht tulevahetuses. Surnult ei võta enam keegi midagi, isegi politsei mitte. Viimselgi hetkel oskas too Ellam võimuesindajate teened nulliks teha, nende üle irvitada.

Politseil jäi üle aastatega kogunenud meelekibedus ning viha Ellami võitluskaaslaste peale välja valada. Seepärast tundusid karistused, mis neile määrati, võimude meelest naeruväärselt leebetena.

Sandri surm Aadu lakas, sellele järgnenud Kaitseliidu haarang, läbiotsimised, arreteerimised tekitasid rahva hulgas vastakaid meeleolusid. Ellami ja ta seltsimeeste saatusele hakkasid kaasa tundma ka paljud inimesed, kel polnud poliitikaga mingit pistmist. Ümbruskonna näitlik puhastamine punastest lõppes võimudele ootamatu efektiga. Aleksander Ellamist sai märter, rahvuskangelane. Niimoodi kummitas ta oma vastaseid isegi pärast surma.

Kui elavast mehest jagu ei saadud, siis surnust pidi jõud ikka üle käima. Kõige tähtsam oli kahjustada poliitilise võitleja mainet. See oli lihtne olukorras, kus ta ennast enam kaitsta ei saanud.

Aleksander Ellamist ja tema tähtsamatest kaasvõitlejatest otsustas Saaremaa poliitiline politsei teha kriminaalkurjategijad. Vargad ja mõrtsukad ei leia rahva hulgas kunagi toetust, neist sünnivad harva kangelased.

Vähe aega pärast Sandri matuseid alustasid lehed järsku laimukampaaniat. Väideti, nagu oleks Ellam koos Vakkausega, sellesamaga, kelle juurest kirjutusmasin leiti, röövinud kellegi vanainimese kulla. Sellest piisas, et Vakkause

süüasi suure kära saatel uuesti läbi vaadata. Kokkuklopsitud «kriminaalkuritöö» eest oli võimalik mõista lisaks veel neli aastat. Kaheksa pluss neli on kaksteist aastat sunnitööd — see hakkas alttõmmatud võime juba enam-vähem rahuldama.

Näis, et ka viiekümneaastane Aadu peremees pääses liiga kergelt. Perenaine oli viidud enesetapuni, peremehel aga vaid kuus aastat sunnitööd. Niimoodi võis ta veel vanglast väljagi tulla, oma Aadut edasi pidada, nagu poleks midagi juhtunud! Otsiti ja lõpuks leitigi Aleksander Säärelile lisaparagrahv. Politseivõimudele meenus, et mõned aastad tagasi Aadu kaevu õhkides suri gaasimürgitusse A. Raun. Surnud informaatori nime võis avaldada, sellest polnud enam kahju. Nüüd teati, et samal ajal varjas end Aadu lakas Ellam. Legend võttis täiesti usutavad piirid: agent Raun läks sellepärast Aadule kaevu tegema, et leida tabamatu punase jälgi. Kartes avastamist, tappis Ellam Rauna — muidugi Aadu peremehe kaasabil. Vanad protokollid võeti uuesti välja ning mürgitus vormistati ümber mõrvaks. Aleksander Ellamist sai aasta pärast surma avalikkuse ees varas ja mõrtsukas.

Säärelite ja teiste Sandri võitluskaaslaste protsessi järel kolmekümne neljanda aasta suvel võeti üles uus kohtuasi, milles Aleksander Säärelit süüdistati kaasaaitamises A. Rauna tapmisel. See andis võimaluse laduda Aadu peremehele sunnitööaastaid nii palju, et tast enam tagasitulijat ei oleks, samuti konfiskeerida Aadu talu ning müüa see A. Rauna laste «kasvatuskulude katteks». Asi tehti ülima professionaalsusega. Polpoli poolt sepitsetud «paragrahv» oli selliste konksudega, et need andsid tunda veel pärast kodanliku vabariigi kukutamistki.

1940. aastal, kui kõik poliitvangid vabastati, jäi Aleksander Säärel kriminaalkurjategijana edasi istuma. Aadu peremees ei kuulunud ju poliitvangide hulka, temal oli kaelas mõrvaparagrahv. Sääreli vabadusse pääsenud lastel tuli palju uute võimude uksi kulutada, täita pabereid, otsida tunnistajaid, miilits pidi korraldama uue juurdluse, et õiglus jalule seada.

Sandri surma üle sai vastasleer kaua võidutseda. «Meie Maa» kirjutas:

«Loodetavasti on kommunistlik liikumine saarel, mis A. Ellami tegevuse tõttu oli koondunud peamiselt hommikupoolsele Saaremaale, Põide, Maasi ja Laimjala kanti,

saanud nüüd niivõrd tugeva löögi, et ta sellest enam niipea ei toibu.»

Alla Sander oli nii tugev isiksus, et võimude arvates sõltus terve Saaremaa marksistliku liikumise saatus ainult temast. Tõsine, ohtlik võitleja tekitas aukartust veel pärast surmagi. Egas muidu kirjutanud «Meie Maa»:

«Imestama peab siiski seda energiat, suurt tahet, visadust ja osavust, millega see vähese kooliharidusega mees paljude aastate kestel on taotlenud oma rasket, hädaohtlikku ja elukardetavat ülesannet meie maksva riigikorra kukutamiseks. Kui see suur tahe, energia ja visadus oleks tööle rakendatud teistsuguses suunas, siis vähemalt oleks võinud olla Ellami kodutalu Kahutsi külas põllumajanduslikult eeskujutaluks kogu ümbrusele.»

Kirjutajale jäi muidugi arusaamatuks, et Alla Sandri eesmärk oli võidelda mitte ühe, vaid kõikide talude eest. Ta pidas seda võitlust raugematu järjekindluse ja ägedusega, nii andekalt, et isegi vaenlased olid sunnitud lugupidamist avaldama, kiites Ellami nii üles, et võitluskaaslastel tekkis tema vastu umbusk.

Seltsimehed aga rakendasid Aleksander Ellami suhtes sanktsioone ilma põhjalikuma kontrollita, liiga ülepeakaela. Kui silmas pidada politsei suurrüüstamiste järgset perioodi, on tolleaegsed kiirotsused muidugi arusaadavad. Sandri surm Aadu talu lakas andis nüüd kõikidele kahtlejatele ühese vastuse: hirmsad süüdistused Saaremaa kommunistide juhi vastu olid täiesti alusetud ja ülekohtused.

Kuna paljud dokumendid pole läbi aegade säilinud, siis jääb teadmata, kas Aleksander Ellami parteisse kuuluvus kunagi taastati või ei. Ametlik väljaheitmise põhjus oli ju juhtkonna korraldustele mitteallumine, distsipliini rikkumine. See võis jääda ka hiljem jõusse. Nii ehk muutus «pehmendav paragrahv» süüdimõistmisel hiljem takistuseks rehabiliteerimisel?

Õnneks leidus arhiivis Käsperti kiri kolmekümne viiendast aastast, milles heidetakse sellele loole poole lausega valgust:

«Kuna vahepeal on selgunud, et Ellam mitte nuhk polnud . . .»

Järelikult tuli süüdistuse paikapidamatusest mujalgi juttu ja sel teel taastati Aleksander Ellami hea nimi vähemalt ebaametlikult, kitsamas ringis. Kuna tegu oli parteile võrdlemisi keerukate ja raskete aegadega, ei või muidugi

loota, et see küsimus oleks põhjalikumalt päevakorda tõusnud. Väljendati lihtsalt heameelt selle üle, et kahtlused ei pidanud paika, sellest piisas.

Ma jõudsin üsna kiiresti veendumusele, et vahepealseid kahtlusi, vastuolusid sõpradega ja kuuldusi tuli võtta lihtsalt kõrvalmürana. Neid pidigi tekkima, sest Sander oli paindumatu loomuga järsk mees. Karmid jooned sünnitas kindlasti pikk põrandaalune võitlus. Tema kaasaegsed tüdrukud aga mäletasid Sandrit kui lõbusat ja abivalmis noormeest.

Arvatavasti ei teadnud Ellam surmani, mis tema kohta mandril välja mõeldi ja ette võeti. Igal juhul paljud Alla Sandri võitluskaaslased kuulsid neist asjust alles aastakümnete pärast.

Tolleaegsed Saaremaa lehed teenisid muidugi püüdlikult oma peremehi ja aktsionäre. Igasugused punased väljaastumised ajasid neid alati marru. Raev aga soodustab kõike muud kui asja erapooletut analüüsi. Keegi ei vaevanud end punaste ilmingute sisulise tundmaõppimisega. Kui seda oleks tehtud, oleks jõutud kerge vaevaga veendumusele, et ühe inimese hukkumine, olgu ta nii tähtis kui tahes, ei hävita veel tervet liikumist.

Vanglas ootasid vabanemist ja uusi võitlusaegu Mui, Kuul, Riis, Kitt ning teised Saaremaa organisatsiooni juhtivad tegelased. Isegi Ellameid veel piisas! Kodus jõudis küpsesse ikka Senna, kes imetles oma suuri vendi ning täitis plikatirtsust peale nende ülesandeid. Tallinna Keskvanglas aga istus polpoli keeles «parandamatu kommunist», kogenud organisaator, karastunud võitleja Johan Ellam. Ta õppis seal esperanto keelt, mis avardas poliitilise kirjanduse hankimise võimalusi.

Poliitvangidel oli tugev kollektiivne distsipliin, see ei sallinud norutamist. Õpiti, loeti, vaieldi, peeti tulevikuplaane. Elati ootuses, treeniti end edaspidisele võitlusele mõeldes.

XIV

Kavandasin endiselt sõitu Vassili Riisi juurde. Ta oli kahekümnendate aastate lõpu noortejuht, «Saare Töölise» tegija, Aleksander Ellami sidemees, kolmekümnendate aastate poliitvang, Johan Ellami töökaaslane neljakümnendate aastate alguses, üks Saaremaa juhtivaid tegelasi pärast sõda. Ühesõnaga, Riis oli mitte üksnes toonaste sündmuste elav tunnistaja, vaid ka organisaator ja aktiivne osavõtja.

Koolist aja leidmiseks tuli lahendada terve ristsõnamõistatus. Tunniplaani koostas meie juht ja isake nii, et iga päev pidi majas käima, laupäev kaasa arvatud. Direktor rõhutas, et muid jumalaid peale pedagoogika ei tohi kutseline õpetaja teenida. Äärmisel juhul võis tunniplaani muutmist põhjendada klassivälise töö, metoodilise nõupidamise või mõne erialakonverentsiga. Ka vabal ajal pidi õpetaja saadaval olema: võis asendajat vaja minna, tuli täita mõrda korraldust kõrgemalt poolt. Ning püüdis meie üle sisse seada lausa ööpäevase kontrolli. Tema vaateväljast lahkumine sai sündida ainult väga mõjuvatel põhjustel ning loomulikult ülemuse isiklikul heakskiidul.

Sidesõnaline juht ei kaotanud usku, et suudab paari käreda lausega noorele inimesele aru pähe panna, muuta meiesuguste arusaamasid elust, sundida meid käituma oma malli järgi.

Jutud mu suhetest Janekesega kord paisusid, kord kahanesid selles väikelinnas. Vastavalt nende levikule paluti mind Ningi juurde profülaktilistele vestlustele. Asi polevat selles, et ma «ringi tõmban» — see olevat füsioloogiliselt mõistetav —, vaid küsimus olevat libastunud maitses. Mis jõud kihutab haritud noort meest just «selle viimase linnu sappa»? Miks ajan ma neid asju häbematu avalikkusega, nii et kogu linn kommenteerib — sellega häbistavat ma tervet õpetajate tsunfti.

Viimane lausepool pani Ningi värisevi käsi «Priimat» süütama. Kuulsin seepeale, et tema koolis peab kord valitsema, kord vana hea aja mõttes. Direktor Ning juba teab, mis on kasvatuspoliitika. See sõna meenutas mulle Mareki lugu. Kui ma oma vestlusest poisiga direktorile ette kandsin, lõi see vaid käega: kammigu karvad harali, tehku nägu triibuliseks ning jõlkugu mööda «kuldset nelinurka». Meie

jõud tast üle ei käi. Ei mingeid «krantsikomisjone», Sindiga ähvardamisi. Otse öeldes — poisi vahetamine tagavaraosade vastu. Ja see moodustaski meie direktori kasvatuspoliitika!

Ning süüdistas kõiki endast nooremaid inimesi lodevuses. Me polevat harjunud end millegagi piirama, sööme seda, mille järgi parajasti isu, joome, mida kõri nõuab, teeme seda nii palju, kuni tahtmine üle läheb. Ka seksuhted käivat meil kergesti, möödaminnes. Ei mingeid pingutusi, hingepiinu. Kõik tuleb hõlpsasti kätte ning libiseb jälle oma teed. Seda, mis lihtsasti saadakse, ei osata hinnata. Seepärast olevat meil hoopis teine väärtuste maailm, rütm, arusaamad elust ning moraalist kui meestel, kel sõjapäevade pitser näos. Istusin tema vastas kabinetis ning mõtlesin igavledes, et mul jääb üle vaid pead noogutada ja vaikselt kaasa tunda. Küllap selliseid kaasatundjaid leidus õpetajate seas teisigi. Ainult direktor ise võis uskuda, et inimesed tema suitsukambrist hoopis teistsugustena lahkuvad.

Õpetajatele olid need vestlused ebameeldivad. Igal juhul ei tahtnud meist keegi vabatahtlikult Ningi juurde minna, isegi tundide muutmise pärast mitte.

Kuid Pärnus ei jõudnud ühe päevaga kuidagi ära käia. Ainuke võimalus pääseda Ningi poole palvetamisest oli hankida küüt. Kui pühapäeva hommikul välja sõita, jõuaks õhtuks normaalselt tagasi.

Siit tuligi idee — miks mitte paluda Janekest kutsariks. Saime juba mitu kuud kenasti läbi. Me vist saavutasime vastastikuse teineteisemõistmise, kumbki ei kaldunud suhteid üle pingutama, hingetormid raugesid.

Minu arvates oli Janeke naine, kes ise valis, kellega ja millisel määral suhelda. Teistel jäi üle vaid nõustuda või vastu vaielda. Viimaseid kohtas ta ilmselt harva.

Meie teise lähenemise esimeste päevade pinged olid vaibunud ammu. Loobusin üsna kiiresti püüdest vormida Janekest oma põhimõtete ja arusaamade järgi, suunata ta elu teistele radadele. Algajad pedagoogid kipuvad ju sageli oma kasvatusvõimeid üle hindama.

Kuigi aeg-ajalt tundsin südamepõhjas Janekese pärast kiivust, ei lasknud ma seda välja paista. Rahustasin end mõttega, et täiskasvanud, küpsel naisel peab olema vaba valikuvõimalus, õigus teha ise otsuseid. Mul ei olnud mingit alust nõuda endale eriseisust.

Janeke jätkas endise tempoga kõikvõimalikel pidudel käimist. Mõnikord kutsus ta mindki kaasa. Hiilisin sellest alati kõrvale, sest labrakas Üru metsas püsis ikka meeles.

Kuna mu peas olid sageli segi kolmekümnendad aastad ja Janekese lood, siis mõnikord tundus, nagu oleks naabrinna välja karanud kolmekümnendate aastate «Vallatust Magasinist». Muidugi, arusaamad elust ning moraalist olid vahepeal tugevasti muutunud ja inimesed koos nendega. Aga kui lahtiste silmadega ümbrust jälgida, võis vaatamata ajalootormidele, ühiskondlikele muutustele, teadmiste levikule leida veel palju neidki, kes sobisid nii ühte kui ka teise ajajärku.

Võib-olla ma ka eksisin. Lehitsesin ju Ellamite asja pärast tervete mägede kaupa läbi nende päevade perioodikat. Süvenesin neisse lehtedesse nii, et kasutasin sageli tolle aja sõnavara. Ehk olin hakanud sündmusi ja inimesi läbi selle prisma vaatama? Või muutuvad ajad kiiremini kui inimesed?

Janeke küll ei mõistnud, miks mul oli vaja Pärnu sõita, kuid sai väga hästi aru, et sellise teene eest jään talle tänuvõlglaseks. Daami läbipaistvatest vihjetest polnud seda raske taibata. Mind eriti ei häirinud, kas ta tunneb end võlglase või heategijana. Sain võimaluse ilma Ningi palumata käia oma radu, sellest piisas. Janeke tahtis küll sõita laupäeval, sest siis pidid poed igal pool lahti olema. Jäin endale kindlaks — minule sobis vaid pühapäev.

Rooli keerates arutas Janeke pikalt-laialt, kus meil oleks Pärnus kõige õigem pärast kokku saada — ei hakka tema ju tulema meie poliitilist juttu kuulama. «Poliitilisega» tähistas Janeke kõiki asju ja nähtusi, mis tekitasid temas vastumeelsust, arusaamatut hirmu. Kuulsin, et isegi mehed, kes ei kippunud kudrutama, vaid temaga ametikeeles tõsist juttu rääkisid, olid «poliitilised tüübid» ja tekitasid Janekesele allergiat. Ka endine «pooljuhist» armuke oli «poliitiliste tüüpide» nimekirja võetud, sest «poliitika» tähendas talle ka petmist, reetmist, avantürismi, karjerismi.

Minu harrastus oli Janekese jaoks samuti «poliitiline», kuna ta uskus nägevat selles pürgimust haljama oksa poole.

Mitu korda püüdis ta välja pinnida, mida ma selle eest saada loodan: kas ametikõrgendust, töökohta Tallinnas või vähemalt palgalisa. Tema meelest oli täiesti uskumatu,

et «nii poliitilisi asju» võib keegi lihtsalt ilma konkreetset kasu ootamata oma lõbuks uurida. Poliitika oli jube, kuid selle abil olevat mammonatki soetatud. Räägitakse, et poliitikameestel olevat oma poedki. Alates poodidest teadis Janeke kõike juba täpselt.

Ma ei viitsinud sel teemal luuletada. Seletasin lihtsameelselt, et tahan vaid neid asju enda jaoks selgeks teha. Ja just selles naiivsuses nägi Janeke ehk esmakordselt minus salakavalat täiskasvanud meest, kes ei reeda oma vägevaid plaane enne, kui need on realiseeritud. Ta sakutas mind hellalt kuklast:

«Oh sind kavalpead! Küll ma tean. Kuid mind ei tasu sul karta.»

Selle vastu, et Janeke minust rohkem arvas, polnud mul vähematki. Niimoodi olime taas saavutanud täieliku teineteisemõistmise.

Kuna Vassili Riis oli arreteeritud kolmekümne teise aasta kevadel ajateenistuse ajal Narvas ja mõistetud sunnitööle, siis ei teadnud ta Aleksander Ellami viimaste päevade kohta midagi lisada.

Kolmekümne kaheksandal kuulutati välja amnestia. Johan Ellam vabastati mais, vaid kuus kuud enne mõistetud aja täissaamist. Nagu näha, peeti konstaabli soovitusest täht-tähelt kinni. Ta oli lahti saades kolmkümmend üheksa aastat vana, neist kaksteist istunud sunnitöövanglas.

Nüüd võis Johan ühele eluetapile kriipsu peale tõmmata ja ise plaane pidama hakata. Kodutalu Alla vajas hädasti mehekäsi. Kuigi isa Villem püsis veel täisjõus, tuli siiski tunnistada, et ta oli juba seitsmekümne üheksa aastane.

Loomulikult lootis Villem Johani peale, aga ta pidi ka mõistma, et ega Johan ei saa hakata enam vaguralt talukohta pidama. Selleks oli tal seljas liiga suur mälestustekoorem, tasumata võlg koputas lakkamatult südamele. Uuemõisa konstaablil oli tuline õigus kirjutada, et Johan on parandamatu kommunist, kes hakkab kohe pärast vabanemist riigivastast tegevust organiseerima.

Johan tahtis, et isa temast aru saaks. Ta püüdis Villemit veenda üksinda rabelemise mõttetuses: niimoodi ei saa keegi õnnelikuks. Kas ühes talus lähevad asjad hästi või halvasti, see ei tähendanud laiemalt võttes midagi. Tarvis oli jätkata võitlust, viia asi lõpule — alles siis võis jääda mahti Alla jaoks.

Johan seletas, Villem kuulas, kuid isa ja poja mõtted ei haakunud. Villemi meelest tundus poja jutt mingi kõrgema sõnumina, millel polnud lihtlabaste talumeheasjadega eriti pistmist. Tema oli alustanud popsipoisist, teinud kõik oma kätega, toitnud ennast ja peret. Elukogemus näitas: tulgu või olgu ajad mis tahes, tööd peab ikka tegema, sest süüa tahetakse alati saada. Sõnadega aga sõnnikut ei vea, leivavilja ei külva. Vana sülitas ja läks põllule.

Isikliku elu korraldamise suhtes pärast pikki vangiaastaid olid Johanil kindlad plaanid. Tookord vabanes amnestiaga ka Glafiira Mölder, kes kui sidepidaja pärast Sandri tapmist viieks aastaks sunnitööle oli mõistetud. Ta isa, proletaarne poeet Vassili Mölder oli Ellamite aate- ja võitluskaaslane. Ta vangistati koos Sandri ja Johaniga kahekümne viiendal aastal. Möldri tütar hakkas varakult liikumises kaasa lööma, osava konspiraatorina jäi ta pikka aega tabamatuks.

Nüüd, kolmekümne kaheksanda aasta suvel, otsustasid Glafiira Mölder ja Johan Ellam abielluda. Alla vanad rõõmustasid: lõpuks ometi leidus ühel nende lastest nii palju aega, et paari minna. Mari tapeti kahekümne üheksaselt, Sander kolmekümne kuueselt, Miinal täitus nelikümmend viis, isegi pesamuna Senna oli juba kahekümne seitsme aastane vanatüdruk. Vaid Antonile ei saanud selles suhtes midagi ette heita, ta hukkus kahekümne kaheselt. Nüüd jõudis Johan ainukesena kuuest lapsest niikaugele, et noori ku majja tõi. Glafiira asus elama Allale.

Selle abielu kohta olen kuulnud vähemalt viit üksteisele vastukäivat arvamust. Neil aegadel asendasid ju telerit ja raadiot kuulujutud, igaüks levitas neid vastavalt oma maitsele. Sellest ka nii palju variante. Tõele oli muidugi raske lähedale pääseda ja vaevalt see mul õnnestuski. Küsisin Vassili Riisilt:

«Miks nad lahku läksid?»

«Ei tea, tõesti ei oska midagi arvata,» kostis ta õlgu kehitades. Ehk oli tegemist liiga kõvade karakteritega — ühelt poolt Alla tüdrukud, teiselt Glafiira. Kõik olid ju lõplikult väljakujunenud inimesed, üksteise järgi oli selles eas end juba raske seada.

«Kaua nad koos elasid?»

«Võib-olla aastapäevad, aga ehk ka rohkem. Igal juhul, kui Johan linna tuli, olid nad juba lahus.»

Samal teemal olin rääkinud kartulivõtu ajal Juuli Saarega. Töötades mitu aastat Allal suilisena, tekkisid tal soojad suhted kõikide pere liikmetega, eriti sõbrunes Juuli muidugi omaealiste Alla noortega.

«Ei saa ütelda, et nad oleksid halvad või kiuslikud inimesed olnud,» heietas Juuli oma mälestusi. «Aga nad olid väga omas kinni. Kui üks asi pähe võeti, ei siis järeleandmist tunnistatud. Mitu sellist inimest koos, ega siis head nahka tule. Polnud see Glafiiragi järeleandlike killast. Põrandaaluses töös nõuti järjekindlust, raudseid põhimõtteid, vajadust panna ennast maksma. See elu õpetas ka kahtlema, pidevalt oma kaaslasi kontrollima. Need asjad harjusid nii sisse, et pärast jätkati muus elus sama joont. Mina küll ei imesta selle kiire lahkumineku üle.»

Igal juhul oli Johani perekonnaõnn üürike. Seda suurema innuga sukeldus ta jälle poliitikasse. Vahepeal juhtide põua all kannatanud Saaremaa parteiorganisatsioon sai uut hoogu. Liikus taas punast kirjandust. Käidi koos, kavandati tulevikku.

1939. aastal sõlmis Nõukogude Liit Eesti Vabariigiga sõprus- ja abistamislepingu. Siseolukord muutus leebemaks: kommuniste ei jälitatud enam endise karmusega. Võis kergemini hingata.

Maailm nihkus sõjale aina lähemale. Sõjavanker veeres juba, ikka kindlamaks kasvas veendumus, et Eesti puutumata ei jää. Saksamaa tungis kallale Poolale, 1939. aasta novembri lõpus puhkes Talvesõda. Pinge levis igale poole, seda võis tunda ka Saaremaal. Liikusid mitmesugused kuuldused, tekkis arvamus relvastatud konflikti võimalikkusest Nõukogude Liidu ja Eesti vahel. Sellele vihjas ka president K. Päts, kes pärast lepingu sõlmimist käis kõneturneel Saaremaal. Ta rääkis, et saarlastel tuleb võib-olla varsti taas tõsta sõjakirves. Vaenlase jättis riigipea täpsustamata, andis vaid mõista, et see ei ole sakslane.

Kolmekümne üheksanda aasta jõulude ajal peeti Allal koosolekut. Kuigi poliitiline politsei ei istunud enam vahetpidamata kukil nagu varem, tuli teda ikka veel arvestada ja konspiratsiooni reeglitest kinni pidada. Nii sai koosviibimine jõulupühade näol hea katte.

Mitmed endised parandamatud pessimistid muutsid kiiresti meelt. Kolmekümnendate aastate keskel valitsenud tulmusest polnud järsku jälgegi. Nüüd kiputi taas võitlusse. Koosolekul otsustati, et relvastatud konflikti korral

Nõukogude Liiduga alustab Saaremaa organisatsioon partisanivõitlust. Koostati väljaastumiste põhimõtteline plaan, mida pidi vastavalt vajadusele täpsustatama.

Kuid seda enam tarvis ei läinud. Saabus pöördeline 1940. aasta. Inimestel, kes aastakümneid pidanud valitseva korra vastu põrandaalust võitlust, tuli nüüd õppida juhtima, ise kasutama seaduslikku võimu. Kõik organisatsiooni liikmed läksid õhinal uue eluga kaasa.

Juunipäevil tegutses Johan Ellam kodukandis. Ka teised, tema vanad võitluskaaslased, ei mallanud eemal olla. Aktiivselt lõid sündmustes kaasa Eduard Kitt, Aleksander Kuul, Kirill Lember, Johannes Mets, Vassili Oll, Vassili Riis. Jätkus teisigi mehi «hommikupoolsel Saaremaal», kus «Meie Maa» arvates oli «kommunistlik liikumine ... niivõrd tugeva löögi saanud, et ta sellest enam niipea ei toibu».

Uue võimu kehtestamine kohapeal nõudis suurt leidlikkust, rohkesti energiat. Keegi polnud Saaremaast suurt kaugemal käinud, puudusid kogemused, eeskujud, palju asju tuli käigult välja mõelda. Johan Ellami algatusel loodi kohalik Rahva Omakaitse organisatsioon, natsionaliseeriti Saikla veski, moodustati maatöörahva ametiühing, reorganiseeriti haridusselts, tehti ettevalmistusi maareformiks. Johan oli vallavanem, jahuveski komissar, Põide spordiseltsi esimees, maatöörahva ametiühingu kohaliku osakonna esimees, maakonna parteikomitee aktivist.

Neid ameteid pidas Alla Johan nõukogude võimu kuue esimese kuu jooksul. Näib, nagu oleks Johan teadlikult ajaga võidu jooksnud: ta oleks nagu tundnud, et ei jõua kõike teha, mis elus plaanitsetud. Seepärast oli iga asjaga kole kiire.

Kodukandis jäidki juba tööd pooleli. Johan suunati linna. Tema tulvavat energiat vajati terve Saaremaa elu muutmiseks.

Saarlaste pealinna Kuressaarde kogunes Põide meeste «vennaskond» — Aleksander Ellami aegse parteiorganisatsiooni tuumik. Just vabadusse pääsenud poliitvangist, eluajaks sunnitööle mõistetud Aleksander Muist sai Saaremaa parteikomitee esimene sekretär, Aleksander Kuulist teine sekretär. Korra eest pandi hoolitsema Vassili Riis, ta nimetati ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi Saaremaa osakonna ülemaks. Loomulikult ei saanud ka Johan Ellam suurema haardega tööst kõrvale jääda.

1941. aasta jaanuaris valiti Johan Saaremaa täitevkomitee esimeheks ehk vana mõiste järgi maavanemaks. Paar päeva hiljem sai Ellamist NSV Liidu Ülemnõukogu saadik. Peatselt järgnenud Saaremaa parteiorganisatsiooni üldkoosolekul valiti ta EKP Saaremaa Komitee liikmeks ja EKP IV kongressi delegaadiks. Täitevkomitee aseesimees oli tol korral Aleksander Ingalt. Seega võtsid saarel võimu kolmekümnendate aastate kommunistid. Puudus vaid Aleksander Ellam, kuid igaüks tundis end natuke tema õpilasena, igaühele oli midagi külge jäänud Alla Sandrist.

Lõpuks vormistati nagu kord ja kohus ka parteidokumendid. Täideti ankeedid, arvestuskaardid, tehti fotod, kirjutati elulood, soovitused. Loodi kord, nagu nõudis põhikiri ja arvestustöö. Isegi Mihhail Amon poleks osanud enamat soovida. Kuid teda polnud kahjuks enam selle üle rõõmustamas. Nagu rahvas ütleb, leidis terav kirves kivi ...

Neljakümnendate aastate Saaremaa parteiorganisatsioonis esitati elulugu põhjalikult, intiimsete üksikasjadeni, soovitus kirjutati tavaliselt väiksele sedelile, kuna see koosnes vaid kahest-kolmest lausest.

Leidsin arhiivist Aleksander Kuuli toimiku. Seda lehitsedes meenus mulle, et Aleksander Ellam kasutas sageli Kuuli abi mitmesuguste artiklite ja dokumentide ümberkirjutamisel. Põhjus torkas kohe silma: Kuulil oli haruldaselt selge, samal ajal hoogne käekiri. Vaatamata neljaklassilisele haridusele, kirjutas mees ilma vigadeta. Tegin ta paljulehekülgelisest eluloost mitmeid ülestähendusi. Kahekümne kaheksa aastane Aleksander Kuul kirjutas:

«Sündisin mõisa suvilise pojana väljaspool abielu. Minu isaks olevat olnud selleaegne Tumala mõisa valitseja. Emal oli väike, umbes 0,3 ha suurune popsikoht ja et ülalpidamist saada, käis tema ise Tumala mõisas suveti suviliseks. Kasvasin üles väga viletsates oludes ... Töötasin kodus ema juures tehes põllutööd ja kui kodust aega jätkus, käisin väljas kraavi kaevamas ja muul tööl, et majapidamiseks tarvilist raha teenida. Poliitikast mul sel ajal suuremat arusaamist ei olnud. Armastasin palju lugeda. Kuna aga puudusid paremad raamatud, siis lugesin, mis kätte juhtus. Ajalehtedest lugesin sel ajal peamiselt «Teatajat», sest sellel oli kaasas jutulisa. Mõtteviisilt kaldusin siiski pahemale, sest minu lapselikku aju häirisid tugevasti kodanlaste hirmuteod Saaremaa ülestõusu mahasurumisel

ja tundsin teatavat sümpaatiat langenute vastu, sest olid ju need inimesed minu lähedasest ümbruskonnast . . .»

Jutustanud üksikasjalikult oma põrandaaluse tegevuse algusest, millesse ta lülitus 15-aastaselt, vahistamisest kolm aastat hiljem ja ülekuulamisest kaitsepolitseis, teatas Kuul, et V. Verlin vahistati tema tunnistuste põhjal:

«Verlini asi tegi mulle vangimajas kaua aega südamevalu, ei suutnud kuidagi taluda seda, et seltsimees oli minu seletuste tagajärjel sisse kukkunud. Informeerisin sellest ka selleaegset karistusvangimaja Vabet, siis kui mind võeti vastu poliitvangide organisatsiooni poliitiliste peresse. Seal saadi minust aru ja andestati. Siinkohal pean tähendama veel seda, et seltsimees Riisi sissekukkumine ei olnud tingitud ainult üksi mitte minu hooletusest, sest kompromiteeriv materjal, mis leiti meie põllult kivihunnikust, oli minu kätte hoiule antud A. Ellami poolt ja see osa materjalist, mis puudutas otseselt Riisi, oli tema enese poolt pakisse pandud ja Ellamile edasi antud. Ellam andis selle üle minu hoiu alla, ilma et ta selle sisu oleks minule teatavaks teinud. Ma peitsin selle oma põllule suure kivihunniku sisse, kust külapoisid A. Lember ja V. Adolfpaik minu püssi otsides üles leidsid . . .

Vanglas istusin umbes paar aastat kriminaalvangide hulgas ja kui valitsus nägi, et minust kondiloopijat ei saa, siis paigutati poliitvangide hulka . . .

Õhtul enne vabanemist Kuressaare vanglast tehti minule ja sm. Riisile, kes samal ajal vabanes, selleaegse Kuressaare nuhi M. Käia poolt ettepanek hakata nuhkide kaastööliseks, millest mina põlgusega, kategooriliselt ära ütlesin . . .

1939. a. oktoobris Punavägede tulekul Saaremaale olin pool päeva vahi all, kuna mind kahtlustati, ja seda õigustatult, punasõdurite tervitamises . . .

Peale 21. juuni pöörde läbiminekut panin kohe käed külge uue riigikorra ülesehitamisel algul kodukohas ja pärastpoole Kuressaares EK(b)P Saaremaa Komitee liikmena, kus kohal olen praegu . . .»

Enamikul inimestel, kes tollal juhtima asusid, seisis seljataga tule- ja veeproov. Oli eksitud, pettutud teistes ja iseendas, löödud mõnel hetkel araks, lastud ülekuulamistel endalt liigset välja pinnida. Hiljem seletati oma möödalaskmisi väga põhjalikult seltsimeestele, neid ei varjatud ega aetud tagasi. Keegi vist ei uskunudki eksimatute

üliinimeste olemasollu, kes ühtegi süüd omaks ei võta, olgu see nii ilmne ja tõestatud kui tahes. Keegi ei hakanud ka tehtud vigu suuremaks puhuma, kui need tegelikult olid, kärbsest retoorika ning demagoogia abil elevanti tegema. Maksis maamehe selge tarkus — vigadest õpitakse, ja eelkõige seda, et neid mitte enam korrata. Inimeste eksimusi võisid parandada vaid nemad ise. Seltsimeeste ees aga keerati süda viimse sopini pahupidi. Ja Kuul lõpetas elulookirjelduse järgnevalt:

«Peale eeltoodu pean omaks kohuseks valgustada veel ühte asja oma elus. Nimelt nimetatakse mind ühe naise poolt tema lapse isaks, kas õigustatult või mitte, seda ei tea tema ega mina ka mitte. Mina olin temaga lähemas vahekorras küll, kuid sel ajal oli ka paar teist poissi temaga intiimvahekorras ja nüüd on raske öelda, kes on süüdi: kas mina või teised. Mina aga kui majanduslikult kõige kindlustatum, võrreldes teiste asjaosalistega, langesin esimesena süü alla. Eelöelduga ei taha mina end mitte puhtaks pesema hakata, vaid kõigun isegi teadmatuses. Kui ma oleksin kindel, et see on minu laps, ma ei kõhkleks seda omaks võtmast, kuid kui see on mõne teise, siis olen teiste tola. Ajapuudus pole minul võimaldanud asja lähemalt käsile võtta, et selgusele jõuda. Kui aga partei prestiiž selle läbi kannatama peaks, olen valmis last igal juhul omaks tunnistama. See oleks kõik, mis mul oma elust öelda oleks.»

Kuuli soovitasid parteisse A. Mui, V. Oll ja A. Kitt. Viimase kirjutatud sedel on sõna-sõnalt järgmine: «Olen selle poolt, et ta vastu võtta. Tunnen seltsimeest pikemalt. Ta on truu parteile. A. Kitt.»

Kuuli lühiankeedis on märgitud: «Väga hoolas.» Lahtris «Poliitiline meelsus enne ja nüüd» seisab: «Veendunud kommunist olnud alati.» Küsimusele «Kuidas suhtub ümbruskond temasse» on vastatud: «Elanikkond peab lugu kui ausast, töökast ja poliitiliselt vankumatust seltsimehest.»

Keerulised olid ka Kuuli võitluskaaslaste elusaatused. Peale lahingute Punaarmee ridades oli Aleksander Ingalt seljataga võitlus bandiitidega revolutsioonijärgsetel aastatel ja ehk ühele saarlasele kõige võõram amet — töö Donbassi kivisöekaevandustes nepiaegsel Venemaal. Kodanlikus Eesti Vabariigis jõudis Ingalt olla sotsialist, lehetoimetaja, vang, põllumees, töölisliikumise tegelane, töötu, kommunistlike lendlehtede koostaja ja levitaja. Partei-

soovituses märkis A. Mui Ingalti kohta: «Varem tarvitas pisut rohkesti alkoholi, kuid pärast sellekohase märkuse tegemist ei ole seda enam juhtunud.»

Mind üllatas fakt, et revolutsiooniaegne polgukomandör Ingalt oli märgitud neljakümnenda aasta ankeeti reamehena. Tõenäoliselt kajastas selline «degradeerimine» vahepeal tehtud ümberkorraldusi armees.

Pöide meestega koos kutsuti linna tööle ka Alla Senna — Eugenia Ellam. Ta sirgus oma suurte vendade varjus märkamatult täiskasvanuks. Nagu kõigil Alla pere lastel, oli tal rohkesti vaimseid huvisid, lai silmaring, mille poolest erines ümberkaudsetest. Temas võis leida nii Mari kui ka Miina jooni. Mariga ühendas teda lugemiskirg, püüe teisi oma ümber koondada, olla eestvedajaks. Senna organiseeris pidusid, koostas eeskavasid, harjutas proove, oli ise peategelane. Kuid vastupidi Marile võis Senna kodunduses ja keedukursustel ise eestegija olla — seega Miina moodi. Tema kootud kangaid, pätililli, kindamustreid tunti üle Pöide.

Kuid isegi Senna jäi ilma Levala kosjadest, sest temal oli terav ütlemine nagu Maril. Ümberkaudu ei leidunud poissi, kes oleks usaldanud minna sellisele «piprale» päitseid pähe panema. Juunipöördega muutus täielikult ka Senna elu. Ta kolis linna, sai toanurga onu juurde, kus Johan juba oli allüürnikuks. Eugenia Ellam asus tööle parteikomitee instruktorina, nüüd hakkas ta saare naiste elu uut moodi korraldama.

Kuna ema Leena oli surnud neljakümnendal aastal, siis jäi juba viiekümnele lähenev Miina ainukesena koos isa Villemiga Allale. Vaatamata kõrgele eale — ikkagi üle kaheksakümne —, oli Villem veel üsna kõbus. Tal läks pigem seltsi kui tuge vaja. Suure perega harjunud isale Alla kokkukuivamine just rõõmu ei valmistanud. Poiste eemalolekut võis veel seletada, aga et Senna ka ära linna läks, tegi meele mõruks. Kuid meest see ei murdnud. Villem lausus Sennale vaid: «Mis parata, oma, Ellamite veri.»

Villemi iseloom ei lubanud pikalt norutada. Ta pruulis üle valla tuntud kangusega õlut ja jätkas Allal, nagu poleks midagi juhtunud. Külaliste puudust siin ei tuntud, kann õlut ja mõnus jutt ootas neid alati. Nüüd, uue valitsusè ja võimu ajal, käis Allal rohkem võõraid kui kunagi varem. Villemi lapsed töötasid linnas tähtsate kohtade peal, tema käest tasus nõu küsida, tulevikku uurida.

Ümberkaudsetele külameestele olid paljud asjad tumedad, need vajasid pikemat seletamist.

Ega Villemgi neist suuremat teadnud. Lastel oli linnas palju tegemist, kodus näitasid nad end haruharva. Lühikestel käimistel polnud aega poliitikast rääkida. Alla peremees jättis külalistele tunnistamata, et tegelikult sai ta nende käest kuulda, mida lapsed õige teevad. Aga head nõu oskas ta alati anda; kui sellest puudu tuli, aitas asjast üle soolane nali või muhe lõõp.

Uued juhid Kuressaares aga jätkasid raugematu järjekindlusega elu ümberkujundamist. Kuusteist aastat sunnitööl olnud parteikomitee esimesel sekretäril Aleksander Muil jäi vabadusrõõmu nautimiseks ja puhkuseks aega vaid üks lühike hetk — et tähistada koos sõpradega esimest ja . . . viimast korda elus oma sünnipäeva.

Jalutades õhtuti linnatänavatel, kujutlesin sageli, kuidas neljakümnenda aasta septembrihommikul kogunesid Ellamid, Kuul, Riis, Mets ja teised vana kultuurimaja vastas oleva maja akende alla, et Mui üles laulda. Mees oli sajandiga ühevanune. Õhinal lubasid sõbrad seda päeva hakata nüüd alati tähistama, kas või nii kaua, kuni nad kõik sajasteks saavad. Üldse plaaniti tol korral asju vähemalt saja aasta peale ette.

Kuni neljakümne esimese aasta juunini lendas aeg imekähku. Seda kinnitas Vassili Riis veel tänapäevalgi. Elati kummaliselt pingelisi päevi. Võidujoovastuses tormati vaid edasi, loodi seda, mille nimel siiamaani elatud ja piinu talutud. Selles joovastuses jäi tähele panemata isegi läheneva sõja äikesest särtsuv ja hoiatavalt must pilv.

Külmade lainetena jahutasid aeg-ajalt teorõõmu tigedad ähvardused: endised vaenlased polnud veel sugugi alla andnud, olukorraga leppinud. Kokkusurutud hammaste vahelt pritsiti mürki natsionaliseerimise ja maareformi kohta, levitati halvustavaid jutte «kommuunadest», räägiti hirmu- ja õudusiugusid Venemaa kolhoosidest, mis peatselt pidid siiagi jõudma. Mõnel pool tehti üsna kiiresti olematuks pikaajaline ning vaevarikas selgitustöö. Kuid jõudu ometi ei kasutatud, nurga tagant tapmist veel ei juhtunud.

Mida lähemale tuli sõjapilv, seda ägedamaks muutusid ähvardused. Inimesed veendusid, et ilma avaliku võitluseta asi ei lõpe. Vaenlane oli nagu ketikoer, kes ootas, mil-

lal lahti pääseb, et kallale tormata. Julgus kasvas koos seljatagusega.

Mitmed, kes alguses uue võimu ehitamisel kogu hingest kaasa lõid, taandusid tagaplaanile, lastes end ära hirmutada. See muutis meele kibedaks. Polnud ju enam tegemist polpoli poolt sissepiiratud põrandaaluse organisatsiooniga kolmekümnendate aastate alguses, vaid organiga, kelle käes oli võim. Järelikult tuli seda paremini kasutada.

Teooria ning kogemus nõudsid armutut võitlust vaenlasega. Igale väljaastumisele — olgu see vaimset laadi õõnestustöö või füüsiline vägivald — tuli vastata omapoolse rünnakuga.

Vassili Riis meenutas neid päevi napisõnaliselt. Võibolla ei mäletanud ta enam detaile, sest paljudele eestvedajatele, tollastes sündmustes aktiivsetele kaasalööjatele paistis aeg neljakümnenda aasta juunist neljakümne esimese juunini vaid ühe pika päevana, mida ei osata üksikasjalikult kirjeldada. Mõned ei oska praegu enam öelda sedagi, kas nad üldse magasid tollel perioodil. Aeg möödus nagu kiiresti kihutaval karussellil: ise anti hoogu, maailm, elu pöörles aina kiiremini silmade ees, raske oli sellest eraldada üksikuid sündmusi. Ühe päeva jooksul toimus lihtsalt liiga palju. Tagasi vaadates paistis neile nüüd, nagu oleks karussell saavutanud maksimaalse kiiruse neljakümne esimese juunis, mil järsku pidurid põhja vajutati ja pöörlemine seiskus.

XV

Sõja esimene päev tundus sama pikk nagu sellele eelnenud rahuaasta. Kuigi sõda võis karta, oli selle algus täiesti uskumatu. Kõik, kes maailma vastu huvi tundsid, teadsid, et Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel oli sõlmitud mittekallaletungipakt. Enamik uskus lihtsameelselt, et lepinguid ei saa murda.

Riikidevahelisi lepinguid valmistati ju kaua ette, peeti läbirääkimisi, kirjutati pidulikult nagu vastastikust tõotust andes alla, pärast seda ratifitseeriti parlamentides või teis-

tes kõrgemates võimuorganites. Neid murdes muutus riik terve maailma silmis valelikuks. Sirgjoonelistele saarlastele, kes pidasid üheks peamiseks elukriteeriumiks ausust, ei tahtnud see teade kuidagi pähe mahtuda.

Sõja puhkemise võimalusest räägiti koosolekutel, kirjutati ajalehtedes. Rõhutati, et kaitseks tuleb valmis olla, aga kui jutt kandus rahvusvahelistele suhetele, märgiti alati, et Saksamaaga on meil asjad korras, kehtib mittekallaletungileping. Nii jäi paljudele arusaamatuks, kustkandist pidi ohtu ootama. Seepärast võeti mitmeidki kaitsealaseid nõudmisi kui formaalsust, mida võis täita ka teises järjekorras.

Maakonna juhid toibusid pöörasest teatest suhteliselt kiiresti. Moodustati Saaremaa kaitsekomitee, kuhu kuulusid parteikomitee esimene sekretär A. Mui, täitevkomitee esimees J. Ellam, julgeoleku ülem V. Riis. Koos garnisoni juhtkonnaga asuti saare kaitset ette valmistama.

Ka selles, oma viimases ametis oli Johanil lõputu hulk ülesandeid. Moodustati hävituspataljon. Üksuse nii-öelda materiaalne külg jäi puhtalt Ellami hooleks. Tal tuli leida võitlejatele varustus, võtta nad toidule, majutada. Kahel korral tegi Saaremaa hävituspataljon retke mandrile Pärnu suunas, kus anti edukaid lööke metsades luuravatele vaenlastele; Lihulas võideldi koos Punaarmeega juba sakslaste vastu. Need operatsioonid nõudsid autosid, kütust, toidumoona, millest jälle suurema osa muretses Ellami juhitud täitevkomitee. Kõik tuli saada oma maakonnast, sest Saaremaale polnud sisse enam midagi tulemas, pigem veeti välja.

Sel ajal võitlesid ülekaaluka vaenlasega mitmete teiste maakondade hävituspataljonid. Vaevalt võis sõjasegaduses Johani kõrvu jõuda, et ühe Tallinna üksuse ridades sai surma vana sõber, vend Aleksandri sidemees ja varjaja Arseni Säärel.

Peatselt lõppesid Saaremaa hävituspataljoni retked mandrile. Sõja kolmandal nädalal langes Pärnu, juuli keskel lõikasid vallutajad läbi Tallinna—Virtsu maantee, peamise Saaremaa transpordimagistraali. Ühendus mandriga muutus keeruliseks — seda peeti üle Haapsalu.

Igapäevane kaubavedu praktiliselt katkes. Eesõiguse sai kaitseotstarbeline transport. Saaremaa hakkas tasapisi muutuma piiramisseisukorras olevaks omaette riigiks, mis peab vaid seesmiste jõudude varal toime tulema. Et varus-

tamine kaupadega lakkas, limiteeriti rangelt soola, tikkude, seebi ja petrooleumi müüki. Toiduainete jaotamise üle seati sisse kontroll.

Nüüd kulusid kaitsekomitee ööd ja päevad selleks, et teha Saaremaast kindlus. See pidi siduma võimalikult kauem ja suuremal hulgal vaenlase jõude, et pidurdada hitlerlike vägede pealetüngihoogu Mandri-Eestis. Eriti laiaulatuslikke kindlustustöid tehti Sõrves. Neist võttis osa peaaegu kogu Lääne-Saaremaa töövõimeline elanikkond.

Igaüks lõi kaasa, kuidas jaksas ja oskas. Otsitud mehed olid sepad, rauavaru võeti eriarvele. Seda polnud enam grammigi kuskilt juurde tulemas.

Kuressaare tööstuskool otsustas olemasolevatest traktoritest tankid ehitada. Soomusmasinaid vajati hädasti vaenlase dessantide tõrjumiseks.

Kogu selle projekti varustamine käis jällegi täitevkomitee abiga, Ellam ja Ingalt lahendasid asju, millest neil varem polnud aimugi. Sagedane külaline tankiehitajate juures oli ka Aleksander Kuul kui parteikomitee teine sekretär ja hävituspataljoni poliitiline juhendaja. Tööstuskooli meistrimehed ehitasid «Fordson»-traktorile ümber terasplaatidest kaitse. Kuna paraja paksusega plaati Saaremaal ei leidunud, siis tehti kaitsesoomus kahekordne; plaatide vahele pandi tsementi. «Saaremaa tankid» relvastati maksim-kuulipildujatega.

Katsetustel käitus soomusmasin kahjuks liiga kohmakalt. Ei sellega saanud dessante tõrjuda. Hävituspataljon loobus tankist. Siis otsustas sõjavägi seda kasutada püsiva tulepunktina. Valmis ka teine «terashobu», kolmas jäi materjali puuduse tõttu pooleli. Saaremaa tankid seati sakslaste vastu Nasva ja Kihelkonna maanteel.

Mobilisatsioon viis suurema osa töövõimelisi mehi. Nad saadeti laevaga Haapsallu, sealt rongiga Tallinna. Viimast ühendusteed kasutasid ka need üksikud tsiviilisikud, kellel lubati tagalasse taanduda.

Johan nõudis, et isa ja Miina läheksid Venemaale. Selle ettepaneku peale kostis vana Villem talle omase lõõbiga: «Mind võib Allalt ainult väevõimuga või kirstus välja kanda.» Kaheksakümne kahe aastast meest polnud tõesti mõtet enam koduõuest kaugemale saata, sellega soostus lõpuks ka Johan. Kuid Miina võttis venna käsku kuulda ning asus pikale teele.

Senna jäi Kuressaarde nagu Johan isegi. Nemad allusid

mõlemad EKP Keskkomitee esimese sekretäri Karl Säre korraldusele, kes nõudis, et aktiiv pidi kohale jääma, «maasse kaevuma» — nagu oli käsus öeldud. Ei lubatud kohalike elanikega mingit kontakti võtta, kästi kaks nädalat pärast rinde üleminekut varjata end metsakoobastes, siis välja tulla ja jätkata võitlust. Parteiline distsipliin on alati vali olnud, sekretäri käsk seadus. Saaremaal asuti seda sõna-sõnalt täide viima. Nüüdse pilguga vaadates oli see kõige otsem tee hukatusse. Keegi ei oska tänapäeval enam kindlalt öelda, kas käsu andja oli juba siis reetur või sai ta selleks paar kuud hiljem.

Kõrgemalt poolt tulnud korraldust täites arvustasid vanad põrandaalused Mets ja Riis seda omavahel korduvalt. Neid asju minule jutustades meenutas Vassili Riis veel nüüdki meelekibedusega:

«Teadsime, et ükski põrandaalune tegevus ei saa eksisteerida ilma elanikkonnale toetumata. Niinimetatud maassekaevumine tundus samuti absurdsena, eriti Saaremaa tingimustes, kus puuduvad suuremad metsad ja vähekäidavad kohad. Siinsed peidikud avastatakse üsna kiiresti, olgu nad nii hästi varjatud kui tahes. Salakortereid aga ei lubatud meil ette valmistada.»

Augusti keskel katkes ühendus Tallinnaga täielikult. Sulgus piiramisrõngas Saaremaa ümber.

Asuti «maasse kaevuma». Mitmele poole Saaremaa metsadesse ehitati salakoopaid. Rajati laskemoona- ja toiduladusid. Neid arvestati erinevate olukordade jaoks. Staabipunker tehti Üru metsa, propagandakeskus mitukümmend kilomeetrit eemale Purtsa kanti Kooljamägedesse. Abikoopaid rajati Sõrve säärele, varustuskoopaid peapunkrite lähedale. See oli suur ja raske töö, mis tuli teha täiesti salaja.

Neil päevil loodi Saaremaa partisanistaap, mida hakkas juhtima miilitsaülem Johannes Mets, staabi liikmeks määrati ka Johan Ellam. Hiljem suunati staabi liikmeks veel Karla Toming, Harjumaa parteikomitee esimene sekretär, kes saadeti Keskkomitee korraldusel Saaremaale partisanivõitlust juhtima. Propagandakeskuse punkris Kooljamägedes seati sisse põrandaalune trükikoda, kus pidid tööle hakkama «Saarte Hääle» toimetaja Julius Pea, parteikomitee instruktorid Verner Vaga ja Eugenia Ellam.

Tundus, et just neil ärevail päevil leidis Alla Senna oma õnne. Tema lugu on järjekordne tõend, et armastusele

pole tähtis aeg ja koht, ta tuleb siis, kui ise heaks arvab. Nüüd, sissepiiratud Saaremaal nägi Senna julget ja toimekat Verner Vaga järsku uues valguses, hoopis uue nurga alt. Teiselt poolt jälle, vaatamata kohutavale pingele, igapäevasele ohule, lugematutele ülesannetele, jätkus Muhu poisil Verneril veel silmi ja aega Senna jaoks. Mõlemad kiirustasid. Ümberringi möllas sõda, mis ohtlikult lähemale pressis. Saaremaa kohal lendasid juba sakslaste luurelennukid, kaks inimest aga plaanisid pealevajuva katastroofi ängis ühist tulevikku.

Ühendustee katkemisest Tallinnaga möödus peaaegu kuu, pealinna langemisest kaks nädalat, kuid Saaremaa püsis endiselt vallutamata. Sõjavägi kindlustas tugevasti vaenlase võimalikud maabumiskohad. Hitlerlased üritasid paisata meredessanti Ariste lahest Sõrve sääre kaelale, kuid löödi lahinguga tagasi.

Nii maakonna administratiiv- kui ka sõjaväejuhtidele oli ilmne, et peatselt kordab vaenlane maabumiskatset veelgi suurema jõuga.

Saaremaal asusid Karu, Aste ja Kogula lennubaasid. Hitlerlased muidugi ei teadnud, et siit anti esimesed pommilöögid Berliinile, kuid ilmne oli, et need lennukid häirisid transporti Läänemerel ja valvasid Soome lahe suuet. Peale selle plaanisid sakslased Saaremaalt pääsu Hiiumaale, mis oli neile strateegiliselt veelgi tähtsam vallutusobjekt.

14. septembril õnnestus hitlerlastel maabuda Kuivastus. Samal päeval heitsid nad oma rünnaku toetuseks õhudessandi Saaremaa idatippu Kõrkvere lähedale. Dessantlased lõid sillapea, mida saare kaitsjatel ei õnnestunud merre pühkida. Põide kandis asus vähe jõude. Peamine sõjatehnika oli koondatud Sõrve-poolsesse otsa.

Nii algas Saaremaa vallutamine. Kuid see ei läinud hitlerlastel kuigi libedalt. Nelja päevaga jõudsid nad vaevalt poole Saaremaani. Kuressaare püsis endiselt. Edasiliikumiseks tuli rakendada mitmesuguseid manöövreid. Rinde ette Mustjala alla visati õhudessant, pealetungiks Kuressaarele valiti hoopis põhjasuund.

Linna hoidmiseks polnud kaitsjatel kuigi palju šansse. Seda ei ähtud ette ka plaanidega, sest peamine kaitseliin rajati Salmele. Ainukeseks lohutuseks jäi, et vaenlasel kulus Orissaarest ülekaalukate jõududega Kuressaarde tungimiseks tervelt kuus päeva. Ülekelgitud välksõja tuli ei

plahvatanud Saaremaal kuidagi, pigem visises ja vindus see nagu märjas kännus.

Ellam, Mui, Kuul ja Riis töötasid viimaseid tunde Kuressaares. Mingi kokkuvõtte tegemiseks tol hetkel loomulikult aega ei jäänud. Nüüd, tagantjärele võib vaid tõdeda, kui pikka teed tuli siiski võiduni käia. Pärast kakskümmend aastat kestnud põrandaalust võitlust jõudsid need Põide punased Kuressaarde. hakkasid Saaremaa elu oma ideaalide järgi ümber korraldama. Nad said täpselt aasta võimul olla, siis lõhuti juba püsti pandud seinad ja kogu elu korraldati vaid ühte suunda — kaitseasjandusele. Viimased kolm kuud olid need põidelased pigem sõdurid, sõjaaegsete otsuste ja käskude täideviijad kui uut moodi elu kujundajad. Nüüd alustati taas põrandaalust võitlust, seekord hoopis ohtlikuma vaenlasega kui kodanliku Eesti kaitsepolitsei. See tõi veelgi suuremaid ohvreid, valdaval enamikul jäi võit üldse nägemata. Aga vaevalt jõudis viimastel tundidel Kuressaares neist keegi enam minevikule ja tulevikule mõelda.

Johan jättis Sennaga nägemiseni. Nende teed läksid jälle eri suundades. Õde koos Vaga ja Peaga jäid kiiresti pealetungiva vaenlase tagalasse, Johan aga taandus sõjaväega Sõrve. Vassili Riis mäletas, et Senna oli ärasõiduhetkel spordidressis, väike kohver käe otsas. Edasi meenutas Riis:

«Lahkusime Kuressaarest, kui sakslane oli just sisse tungimas. Pidasime Kuuliga nõu ja andsime korralduse avada kõik kauplused, las elanikud võtavad, mis neis poodides veel leidub. Sõrve teel läksid moonavoorid, sõjaväekolonnid, lehmakarjad. Pääsesime väga aeglaselt edasi. Saksa lennukid tiirlesid pidevalt meie kohal, kuid ei rünnanud. Küllap tahtsid kõiki tervelt kätte saada. Oleks nad kallale tulnud, oleks tervest taandujate lõputust, kaitseta voolust vaid sodi järele jäänud.

Ellam tuli linnast meile mõne tunni pärast järele. Johan pragas hirmsasti, et lasksime rahval kauplused tühjaks teha. Garnisoni ülem kindralleitnant Jelissejev käskinud kõik uuesti sulgeda ja ähvardanud need isikud maha lasta, kes lubasid poed avada. Meile jättis see jutt kummalise mulje, sest Jelissejev oli sõjaväega juba varem Sõrve taandunud. Kui ta seal kuulis avatud kauplustest, pidi ta kedagi uuesti Kuressaarde saatma, et kõik uksed jälle kinni panna. Miks tundus see asi kindralile järsku nii täht-

sana, jäi mulle mõistatuseks. Inimesed kukkusid muidugi röövima. Poed jõuti vaevalt sulgeda, kui sakslased juba kohale ilmusid. Selleks ajaks olid need küll suuremalt jaolt tühjaks tehtud. Hiljem nõudsid okupandid ajalehtedes, et toogu kaubad tagasi.»

«Jõudsime meile määratud kohta Sõrves. Salajased punkrid asusid Kaunispea kandis. Poodide loost ja mahalaskmise ähvardusest polnud enam midagi kuulda. Minu juurde tuli garnisoni poliitvalitsuse ülem kindral Zaitsev. Ta teatas, et armeel on tarvis kibekiiresti võtta ühendus Muiga. Parteisekretäri koobas asus Purtsa lähedal Kile mägedes. Zaitsev nõudis, et mina sinna läheksin, sest teadsin Mui täpset asukohta. Selleks tuli ületada rindejoon ja minna vaenlase tagalas praktiliselt põiki läbi Saaremaa. Seletasin seda riski ka Zaitsevile. Tema kordas aga käsku, rõhutades: «Meil on kiiresti vaja, tuleb otsekohe teele asuda.»

Rääkisin Zaitsevi nõudmisest Ellami ja Kuuliga. Nende arvates oli läbi rinde minek sel hetkel peaaegu võimatu. Kui see oleks aga kuidagi õnnestunud, siis viie-kuuekümnekilomeetrine jalgsiretk tagalas, kust rinne just läbi läinud, oleks kujunenud veelgi ohtlikumaks. Iga põõsa taga varitses patrull, igal kilomeetril kontrolliti mitu korda pabereid. Teid mööda ei saanud üldse liikuda, metsades ja soodes oleks sõjaväeealine meesinimene võinud ilma jututagi kuuli saada. Ellam ja Kuul pidasid seda korraldust mõttetuks, nad ei lasknud mul minna.

Järgmisel hommikul kuulsime oma hämmastuseks, et paar tundi pärast minule käsu andmist olid Zaitsev ja Jelissejev koos osa staabiga Hiiumaale läinud. Järelikult hetkel, kui käsk anti, teadsid juba garnisoni juhid lahkumisest. Neil polnud kavaski ülesande täitmise kohta raportit saada. Mõtlesin tahtmatult, et side Muiga oli vaid ettekääne minu üliriskantsele teekonnale saatmiseks. Milleks neil seda vaja läks, ei taipa ma tänapäevani. Nagu hiljem selgus, oli Mui selleks ajaks juba Kile mägede koopast lahkunud. Kontakti leidmine oleks seega mitmekordselt aega ning riski nõudnud. Kindralite Jelissejevi ja Zaitsevi lahkumise järel pidas Saaremaa garnison Sõrves veel kaks ja pool päevá vastu.»

Nende aegade kibedus lõi Riisi hääles veel nüüdki läbi. Seepärast ei hakanud ma uurima Sõrve kaitsmise üksikasju. Kurbi sündmusi meenutatakse üldse vähem, kuigi

nendest sageli õpitakse. Kahtlemata õpiti ka Sõrve viimastest päevadest, kuid neid tarkusi oskavad seletada sõjanduse asjatundjad. Minule piisas entsüklopeedias avaldatud Saaremaa vallutamise ajakavast. Kuressaarest esimese kaitseliinini Salmel kulus hitlerlastel kaks päeva, Sõrve sääre tipuni murdsid nad viieteistkümne päevaga.

See kõik sündis kaks põlvkonda enne mind — isagi oli siis vaid paariaastane. Nüüd tagantjärele, pealegi sajaprotsendilise tsivilistina Sõrve kaitsmist hinnates, tundub see neljakümne esimese aasta oludes väga suure saavutusena.

Aeg silub konarused, vastuolud, eksimused, ähmastab kangelasteod ja möödalaskmised. Ikka rohkem jäävad kõlama kilomeetrid ning kuupäevad. Aga ka nende järgi võib veenduda, kui südilt pani vastu kaitse, millise ägedusega ründas vaenlane. Meenutagem, et normaalside mandriga katkes kaks ja pool kuud tagasi, ühendusteed lõigati lõplikult läbi poolteise kuu eest. Midagi polnud kuskilt juurde tulemas, ei mehi, lahingumoona ega kütust. Ometi läks «välksõja»-meestel sääre tippu jõudmiseks peaaegu sama palju aega kui riigipiirilt Pärnu alla.

Oleksin Riisi juures veelgi jätkanud, kuid Janekesega kokkulepitud kohtumisaeg hakkas lähenema. Pealegi tundus, et kasutasin veterani külalislahkust juba kurjast — olime vestelnud peaaegu viis tundi.

Janeke istus kergelt õhetavate põskedega tühja kohvitassi taga ja mälus midagi.

«Kas ma lasksin end kaua oodata?»

«Pole viga. Oleksid veel vähe viivitanud, oleksin mehele läinud.»

«No-noh. Mida sa nii hoolega järad?»

«Nätsu. See võtab lõhna ära.»

«Mis pagana lõhna?»

«Sai kergelt tringitud.»

«Kellega? Kuidas me nüüd koju saame?»

«Ma ju ütlesin, et pidin mehele saama. Kena poiss oli, Moskva peainsener. Kui nägi, et ma üksi olen, istus juurde ja tegi välja, kutsus Moskvasse, lubas Suurde Teatrisse viia.»

«Miks sa siis ei läinud,» vihastasin ma. «Oleksid lõpuks suurde ilma pääsenud, kus ööpäev läbi peod käivad. Saaksid pensionini välja trallata.»

«Lollike! Aga kes oleks sind koju viinud?»

«Ega nüüd ole sinustki rooli taha istujat.»

«Kuule, poiss, mina tean ise oma piirid ja normid. Ole sina selles asjas üsna vait. Maksa arve ja hakkame sõitma.»

Mul ei jäänud muud üle kui kelner kutsuda. Kui see paberitüki ulatas, kuhu oli 17 rubla 43 kopikat kirjutatud, vajus mul suu vist tõesti pärani. Näitasin arvet Janekesele.

«Kõik on õige. Ega peainsener igat solki joo, ikka margikonjakit.»

«Ütlesid ju, et tema sind kostitas.»

«Täpselt, täpselt. Tema ju tellis. Asjatundja mees oli. Valis pikalt-laialt, noris ettekandjaga, kontrollis selle teadmisi, mis muidugi peainseneri tasemele kõvasti alla jäid. Provints, isegi trinkidest ei teata midagi. Ütles, et elab siinsamas lähedal hotellis luksusnumbris, kus võib kostitada selliste trinkidega, mida siinkandis ei liigu.»

Tahtsin raevus hüüda, et miks ta siis ei läinud neid «trinke» saama, kuid mulle meenus, et olin kord juba sama küsimuse esitanud. Janeke rääkis pikalt ja kobamisi, ilmselt oli ta kaunikesti purjus.

«Palju te jõite?»

«Eks sa loe paberilt.»

Vaatasin arvet, kuid selget sotti sealt ei saanud. Ettekandjad oskavad niimoodi numbreid kirjutada, et nad vaid ise suudavad neid lugeda. Minule võis see samahästi olla nii kolm- kui ka viissada.

«Kus see «peainsener» nüüd ise on?»

«Lubas mulle Ameerika ripsmetuši kinkida. Läks hotellist tooma.»

Pidasime mõlemad loomulikuks, et sõidukulud katan mina. Hommikul pistsin kakskümmend rubla tasku. Lootsin, et sellest rahast jääb ülegi. Nüüd ma ei teadnud, kas tuleb veel bensiini osta, kas pärast kohvikuarvet meil praamipiletile raha jätkub. Aga keel ei paindunud Janekeselt midagi küsima. Kui mina pean tema suksutajate joomaarveid kinni taguma, eks siis kirugu ennast, kui hätta jääb.

Ostsin ettekandjalt järelejäänud raha eest paar pudelit «Pepsit». Teadsin, et seda läheb meil sõidu õnnestumiseks üsna peatselt vaja.

Janeke sai vist lõpuks ise ka aru, et ega «peainsener» lubatud kingitustega enam nägu ei näita. Ta tuli üsna vaiksena kohvikust välja.

«Ma ei ole elus siinkandis inspektoreid näinud,» sele-

tas naabrinna mootorit käivitades. Pidasin paremaks vaikida, et ta saaks tähelepanu autojuhtimisele keskendada.

Minu meelest ei sõitnud Janeke vintis peaga sugugi halvasti. Auto püsis kindlalt ühel pool tee telgjoont, kurve võttis ta vaikselt ja kindlalt, vältis osavalt asfaldiaukusid. Kahjuks olen ma liiklusasjades samasugune võhik nagu sõjanduseski. Seepärast ei osanud ma tähele panna, kas Janeke üldse juhtiski autot teisiti kui tavaliselt. Minu meelest sõitsime igati korrektselt, kodu lähenes, rohkemat ei taibanud tahtagi.

Oma pool tundi kihutasime vaikides. Siis ütles Janeke:

«Sa ära mossita. Räägi midagi, muidu uni kipub peale.»

«Mida?»

«Ükskõik. Kas või sellest, mida täna kuulsid ja nägid. Said oma veteraniga kokku?»

«Muidugi. Kuid see on sinu jaoks liiga «poliitiline» jutt. Ajab ehk veelgi rohkem magama. Kas sa «Pepsit» tahad?»

Urgitsesin plekk-korgi pealt ja ulatasin pudeli Janekesele.

«Sa oled kullatükk,» ütles naabrinna pärast pikka sõõmu.

«Räägi õige ise,» tegin talle ettepaneku.

«Mina, kas tead, olen rumal naine. Minu jutud ei paku kellelegi huvi.»

«Olen mõelnud ja mitte ei oska seletada, miks me Lihulasse ei põika?»

«Mina ka ei tea. Ju siis pole vajadust.»

«Rääkisid, et oled Lihulast pärit. Kas sul seal enam sugulasi-tuttavaid ei ole?»

«Milleks sul seda tarvis teada, vaevalt minu suguvõsa sinu ajalooliste uurimiste alla käib. Mingeid saladusi mul muidugi pole: ema elab tõesti veel Lihulas. Aga vaevalt ta rõõmustaks, kui ma mõne uue poisiga tema ette ilmun. Terve alevi eided saaksid jälle mitu kuud kaagutada.»

«Kas sa Kingissepas kuulujutte ei karda?»

«Minul pole midagi, mille pärast häbeneda. Või arvad sina teisiti?»

«Minu arvamine, nagu ise oled rõhutanud, ei maksa midagi.»

Nüüd järgnes pikk paus. Arvasin juba, et ta minu peale taas vihastas. Kuid siis Janeke jätkas, nagu oleksid vaikimise ajal mõtted vajalikeks sõnadeks moodustunud.

«Vaata, Kingissepa klatš puudutab ainult mind, aga see on nagu hane selga vesi. Ma lihtsalt sülitan igasugustele

juttudele. Kuid Lihulas on asi teisiti, kõik kuulujutud pöörduvad kõigepealt ema vastu ja sellepärast on parem neid vältida.»

«Kuidas su ema tervis on?» küsisin viisakalt.

«Ta pole veel nii vana, et haiguste üle kaevata. Aga ema on elus liiga palju kannatada saanud. Seepärast püüan teda igasuguste uute ebameeldivuste eest kaitsta.»

Selge: iga laps püüab ema hoida. Ta on ju meil ainuke, mitte millegagi korvatav, paratamatult vananev, kaduv väärtus. Üsna sageli ei osanud ma Janekese käitumist seletada, kuid seekordne möödasõit tema kodukandist oli mulle mõistetav.

Naabrinna rääkis ema kannatustest kuidagi erilise hääletooniga. Kas mitte tema enda pärast polnudki need mured nii suured? Minul ei sobinud seda asja hakata lähemalt uurima.

«Kas sinu esivanemad on hinges?» küsis Janeke.

«Täiesti,» poetasin tõredalt. Mul polnud tahtmist temaga sel teemal pikemalt vestelda.

«Ootavad, millal pojake asumiselt tagasi tuleb?»

«Ma valisin Saaremaa vabal tahtel.»

«Eks me vali palju asju vabal tahtel, kui teisi võimalusi pole.»

«Kui sina tead minu määramisi paremini, siis ei tasu küsida.»

«No-noh. Ära nüüd solvu. Mina küll ei häbene tunnistada, et mind Saaremaale määrati. Ega sest häda olegi, saan sundajal esivanemate maaga tutvuda.»

«Kas su ema on saarlane?»

«Kuidas võtta, igal juhul saarlastest sündinud, aga Lihulas üles kasvanud. Vanaema olevat suure sõja ajal Lihulasse kolinud. Pane muudkui kirja, saad terve peatüki oma ajalooraamatusse.»

«Muidugi, muidugi, eks iga inimene ole osa ajaloost,» soostusin pool-lõõpides. Et Janeke oli sõda maininud, siis meenusid mulle märkmed, mida olin Riisi juures teinud. Tundsin kärsitust need uuesti läbi lugeda, sündmused õigesse ritta seada. See aeg tuli leida niipea kui vähegi võimalik.

XVI

«Meie koopad Sõrvemaal olid viletsad, kitsad, niisked, liiva pudenes vahetpidamata kaela. Külm tungis lausa üdini, oli ju oktoober,» meenutas Riis. «Kuid need punkrid said hästi maskeeritud, astu kas või peale, ikka jäid nad märkamatuks. Koopaid ei ehitatudki pikemaks varjamiseks, vaid ajaks, kuni rinne üle läheb. Meil läks plaanitust kauem, sest ootasime Karla Tomingat, kes Harjumaalt täienduseks saadeti. Tal oli Saaremaal lihtsam liikuda, tema nägu polnud inimestele nii tuttav kui meie omad. Aleksander Ingalt läks meist juba varem lahku. Ootasime neljakesi — koos Ellami, Kuuli ja Olliga. Kas te Ollist olete kuulnud?»

Noogutasin. Vassili Oll pärines samuti Pöide kandist. 1925. aastal ta vahistati kui Mui sidemees. Mehe süüd ei suudetud tol korral tõestada ning ta vabastati eeluurimise alt. Vangikongid ja ülekuulamised mõjusid aga Olli närvidele nii, et ta hakkas edaspidi liikumisest kõrval hoidma, sellel pinnal tekkisid tal vastuolud Aleksander Ellamiga.

Neljakümnes aasta elustas poliitiliselt ka Vassili Olli. Temast sai Kuressaares varumisvolinik. Hitlerlaste tungimisel Saaremaale taandus ta koos teiste nõukogude töötajatega Sõrve. Oll polnud muidugi sama suurusjärgu juht mis Ellam, Riis ja Kuul, aga tema kui Pöide mehe koht nelikus oli täiesti loomulik. Vassili Riis jätkas:

«Toming jäi tulemata. Kauem enam oodata ei saanud, sest meie oma olukord muutus aina ohtlikumaks. Sõrve kubises sakslastest ja omakaitselastest. Iga tunniga suurenes tõenäosus, et meid avastatakse, kas või juhuslikult, kogemata.

Ühel ööl asusime teele. Sadas vahetpidamata. Enne Sõrve taandumist sain uued säärikud, mis hakkasid paari kilomeetri järel hõõruma, nii et tuli käis silmist välja. Kraavides ja lompides jooksid saapad vett täis, pärast tühjaksvalamist hõõrusid nad veelgi hullemini.

Pilkane pime oktoobriöö oli meile abiks. Hommikupoole ööd jõudsime ilma vahejuhtumiteta Salmele. Järsku vilgutati ees tuld. Natuke meist tagapool vilgutati taskulambiga vastu. Järelikult asusime kahe valveposti vahel. Kas tegemist oli sakslaste või omakaitsega, jäigi teadmata. Mina olin valmis läbi murdma. Ütlesin kaaslastele, et kui

pidama hakkavad, anname kohe tuld. Kuid Ellam keelas ära. Johan nõudis ettevaatlikkust, tema arvates oli kõige parem, kui me kära ei tee, vaid püüame vaikselt tunnimeeste vahelt läbi hiilida.

Olime kogu aeg pingul, iga hetk valmis lahingusse astuma. Hommikul, juba valgehämarikus jõudsime mingi lattaiani. Kui üks aeda ületas, siis teine julgestas. Meil olid granaadid ja revolvrid.

Pääsesime õnnelikult edasi. Ees paistis pisike metsatukk, paarkümmend meetrit pikk ja teist niipalju lai. Kuna edasiminemiseks läks liiga valgeks, otsustasime päevaks metsa varjuda. Jaotasime kohad selliselt, et metsatuka ühte serva peitsid kaks meest ja teise kaks. Nii oleksid üllatamise korral saanud teised appi tulla.

Päeval kuulsime võseriku keskel okste raginat ja samme. Arvasime, et Ellam koos Olliga on mingil põhjusel oma peidupaigast lahkunud, ootasime neid endi juurde, kuid keegi ei tulnud. Põhjalikumalt asja uurida polnud võimalik.

Õhtul, kui uuesti kokku saime, küsis Ellam, et kas meie tahtsime vahepeal nende juurde tulla. Saime imestada, sest arvasime vastupidist. Järelikult läksid metsatuka keskelt läbi haarangulised, aga meid nad ei avastanud.

Jätkasime pimedas teekonda läbi Hirmuste metsa. Suurt maanteed ei usaldanud kasutada. Pöide meestena oli Sõrve kant meile üldse võõras. Seepärast eksisime korduvalt. Lõpuks sattusime metsa sees väikesele majale. Otsustasime teed küsida. Meie jäime Ellamiga valvele. Kuul ja Oll läksid sisse. Hulga aja pärast tulid nad koos peremehega valjusti juteldes õue. See andis mõista, et taipab, kes me oleme, aga lõi käega: «No jumal teiega!»

Selgus, et Kuul ja Oll märganud toanurgas kohe suurt püssivirna, siis mehi, kes põhus maganud. Meie omad teretanud ja seletanud külmavereliselt, et on töömehed, kes Sõrves kindlustusi ehitanud ja nüüd koduteel. Eksinud aga pimedas nii ära, et ei leia enam ühtegi rada, mis maantee peale viib. Omakaitsemehed muidugi kuulanud seda juttu ergult. Oll ja Kuul aga istunud rahulikult maha ning muudkui nurunud, et peremees tuleks välja teeotsa näitama, et nemad ei oskavat palja juhatamise peale midagi leida. Nii nad kolmekesi õue ilmusidki. Peremehe ütlemise järgi olid toas samad omakaitselased, kes päeval meie metsatukka kammisid.»

«Mitu kilomeetrit te nende kahe ööga maha käisite?»

«Mitte eriti palju — nii kolm-nelikümmend. Kuid käimiseks ei saa seda küll nimetada, pigem hiilimiseks. Ükski pöösas polnud turvaline. Igaühes võis peituda varitsus, viimane samm meie jaoks.

Kärla staabipunkris Üru metsas elasid meie mehed suhteliselt rahulikult. Kui me laupäeva õhtul pärale jõudsime, tulid nad parajasti kohaliku metsavahi poolt saunast ja õlut joomast. Arvasime küll, et koobast on võimatu avastada, kuid selle leidis otsekohe metsavaht Niit. Ta märkas laanesügavikus ebaloomulikku kühmu, hakkas seda kepiga sorkima, kepp läks kergesti pinnasesse ning lõpuks läbi koopa lae. Nii tutvus ta punkri meestega, keda juhtis Mets. Sõbruneti kiiresti. Niit lubas tulla kepiga vastu koopa lage kopsima, kui haarangut oodata.

Punkri ava ette oli kuusk istutatud, mida sai kõrvale lükata.

Kärla punkris oli meil kamba peale üks automaat, kõigil vintpüssid, püstolid, hea laskemoonavaru. Aga sellest piisas vaid üheks lahinguks, mitte rohkemaks.

Saime just kohale, maha istuda ja saunalistega juttu alustada, kui metsavaht kopsis kepiga punkri laele: haarang tulekul. Läksime kahemehelistes gruppides metsa laiali. Üldse viibisime kogu valge aja koopast eemal. Omakaitsemehed ja sakslased kammisid metsi lankide kaupa. Neil oli tavaks liikuda nagu ulukijahil, üksteisega silmsides, julguse tõstmiseks püsse paugutades. Tagasi tulid nad teise rindega. Me läksime siis kõrvallangile, mis oli juba läbi kammitud.

Koopas pidasime maha ka esimese põrandaaluse koosoleku okupeeritud Saaremaal. Olukorrast tegi ülevaate Mets. Säre instruktsioonid ei lubanud mingeid konspiratiivkortereid. Tuli elada ainult koopas. Mui nõudis nendest instruktsioonidest tähttähelist kinnipidamist. Ehkki teda ennast kohal polnud, ei hakanud me ometi neid rikkuma. Otsustasime jätkata ettekirjutuste raamides, laiendada tegevust, tõmmata võimalikult rohkem inimesi põrandaalusele tööle.»

«Kas Säre teadis koobaste asukohti?»

«Sel ajal ei teadnud me veel teda karta, polnud tarviski, sest punkrid langesid enne, kui Säre neid reeta jõudis. Kuid ta oli kursis kõigega, mis põrandaalusesse töösse puutus. Isegi veel enne sakslaste väljalöömist pöörati mu

onu maja pahupidi. Läbiotsijad ütlesid, et nad teavad täpselt, et ma varjan end Pöidel. Paljudes sissekukkumistes oli Säre osa kaunis suur.

Harjust saadetud Toming tapeti Sõrves. Talle satuti juhuslikult peale ja lasti koos paljude teiste kahtlusalustega samas paigas maha. Pärast sõda tundis naine Tominga laiba ühishauas ära savi sisse muljutud näojälje järgi. Ingaltist ei teadnud me midagi. Mui koobas asus Purtsa kandis, kuid ilmselt oli ta selle juba maha jätnud, veendudes Säre instruktsioonide mõttetuses. Nagu teada, läks ta kodukanti lootusega leida endale turvaline salakorter. Mui reetis inimene, keda ta pimesi usaldas. Kinnivõtjad tulistasid ta läbi lae surnuks.

Kuid Kärla staap oli esialgu avastamata. Johannes Mets jäi meist punkrisse. Talvel muutus muidugi Metsa ning ta kaaslaste elu väljakannatamatuks, sest lumi tegi jäljed nähtavaks. Kas sel põhjusel või mõnel muul, aga koobas ilmselt avastati. Omakaitsemehed tulid Metsale jälgi mööda järele, peituda polnud enam kuskile. Viimases hädas oli ta hüpanud ühe talu esikusse, haarangulised piirasid maja sisse, puhkes tulevahetus, milles Mets sai raskelt haavata. Ta viidi veoautoga linna haiglasse, kuid suri pärast autokastist mahatõstmist haigla esikus.»

Riis rääkis mulle asju, millest ei pääse mööda üheski Saksa okupatsioonipäevade loos. Uus kord, maade jagamine, natsionaliseerimine ajas vastasleeri marru. Kui sõja puhkedes ilmusid metsavennad, kes tapsid nurga tagant, siis nüüd võisid nad avalikult märatseda. Kes sakslaste käest ellu jäi, selle mõrvasid omakaitsemehed.

Kapra küla Aadu talu vanem poeg Orest Säärel oli Muhus miilitsavolinik. Pärast Muhu vallutamist püüdis ta pääseda Saaremaale. Omakandimees Kalju Nurk tundis Oresti ära. «Mees on meie külast, suur kommu. See tuleb kohapeal maha lasta,» nõudis Nurk sakslastelt ja püüdis vangi kõrvale tirida. Kuid hitlerlased tõukasid Oresti vangikolonni: kinnivõetute arv pidi klappima. Kalju Nurga verejanu oli aga nii suur, et ta kiskus oma uute peremeeste keelust hoolimata Oresti lõpuks ikkagi vangide seast välja ja tappis ta.

Kust ilmusid järsku Nurga-taolised? Kaks poissi sirgusid ühes külas, said ühesuguse kasvatuse. Usutavasti polnud neil omavahel isiklikul pinnal mingit vaenu. Võib-

olla kodust kaugel, võõraste inimeste seas, oleksid nad isegi ühte hoidnud.

Nüüd ei saa me enam teada, kas Orest oli Kalju Nurga esimene ohver, kas just omaküla mehest algas tema mõrtsukatee, kui palju ta üldse tappis, enne kui talle endale ots peale tehti või ta väljamaale varju puges.

Miks tavaline inimene muutub järsku ohtlikuks oma liigikaaslastele? Olen veendunud, et enamikul neist polnud geenides tilkagi mõrtsuka verd. Kuid segaste aegadega sigis meie rahva seas palju Nurkasid nagu ämblikke. Ainult «soodsate tingimuste» tekkimisega seda seletada ei saa.

Ka Aleksander Ingalt jäi nende võrku. Ta asus Sõrvest üksinda teele, nii oli kergem mööduda valvepostidest. Ingalt hiilis läbi metsade kodu poole. Ainult kodukandis võis tol ajal loota varjamisvõimalustele. Võõrastelt inimestelt ei saanud nii suurt riski oodata.

Ingalt läks kõigepealt ühe oma ammuse koolivenna juurde. Selgus, et see oli juba omakaitses. Lapsepõlvekaaslane ütles, et tema kohus on Ingalt kinni võtta, kui see aga vastu hakkab — siis maha lasta. Seejärel läks omakaitsemehel meel haledaks — ta seletas, et ei suuda teha ühte ega teist, mingu Ingalt rahus oma teed.

Aleksander Ingalt pääseski koolivenna talust. Ta astus rada mööda metsa. Omaaegne mänguseltsiline sihtis teda läbi avatud akna vintpüssiga kuklasse. Viimasel hetkel, kui tagaotsitav hakkas põõsaste varju kaduma, vajutas ta siiski päästikule. Talukambris kõmatas pauk, lukust väljalennanud tühi padrunikest põrkas vastu seina ning veeres põrandale, ruumis levis koos suitsuga imal püssirohuhais. Laskja nägi, kuidas Ingalt võpatas ja siis põõsaste varju hüppas. Mees ei teadnud, kui raskelt ta koolivenda tabas, kas oli tegemist tühise kriimu või surmava haavaga. Igal juhul pihta ta sai, seda oli näha Ingalti siluetti läbinud jõnksatusest. Omakaitsemees ei osanud hiljem seletada, kumb variant oleks teda rohkem rõõmustanud, kas Ingalti minemalaskmine või tapmine. Ta ei tundnud millestki erilist rõõmu, nagu ei tundnud kurbust ja vihagi. Ainult püssipaugud ajasid mehe vaimustusse, talle meeldis kangesti tulistada. Pärast armastas Ingalti koolivend oma laskude üle õllekruusi ääres filosofeerida, silmaosavusega kelkimine viiski ta lõpuks sinna, kus on pikad valged ööd.

Nii rääkis seda lugu mulle üleaedne Saue Juhan, Ingaltiga ühe kandi mees.

«Läksin rattaga linna,» meenutas Juhan. «Vaatan, Tõlli lepiku kohal läheb mööda teed Ingalti Sander, käsi kaela seotud. Ta oli selle kuuli õlavarde saanud. Mehel polnud kuskile minna. Saaremaalt ju enam välja ei pääsenud, saarel aga peeti neile ajujahti. Kui Sander mind nägi, kargas ta metsa. No seda küll poleks tarvis olnud. Aga et teda mitte häirida, tegin ka näo, nagu poleks ma midagi näinud.»

Ingalt jõudis Kandlasse, kus ta naine pidas asunikutalu. Kodus olid parajasti linatalgud, palju inimesi, sinna minna ei saanud. Aleksander Ingalt lootis ajutiselt saada ulualust naabriperes, Lööriku Mihkli juures. Mihkel võttis Ingalti lahkelt vastu, pakkus talle süüa, lubas nii ära peita, et keegi ei leia. Ise saatis aga poja omakaitselasi kokku ajama. Kui Ingalt naabrimehe reetlikkust taipas, tahtis ta minema joosta. Mihkel kargas talle kallale. Viletsasti seotud haav läks lahti ja Sandri veri määris Mihkli valge särgi ära.

Omakaitselased viisid Ingalti minema. Ühed räägivad, et ta tapeti juba teel, teised — et mõrvati pärast ülekuulamist.

Eugenia Ellam läks koos Julius Pea ja Verner Vagaga Kooljamägede koopasse. Instruktsiooni kohaselt tuli neilgi kaks nädalat pärast rinde läbiminekut sakslaste tagalas oodata. Siis pidid nad alustama, koostama lendlehti, neid levitama, tegema suusõnalist kihutustööd. Mitte asjata ei nimetatud Kooljamägede punkrit propagandakeskuseks — kolmiku peale jäid kõik põrandaalused väljaanded.

Kuid koobas avastati kiiresti, sinna seati sisse varitsus. Ülesande täitmine ei tulnud enam kõne allagi. Nüüd oli kõige tähtsam pääseda haaranguliste käest. Põide kandi metsad varju ei pakkunud, salakorterid puudusid.

Verner Vaga otsustas tingimata koju Muhusse minna. Ainult seal, sugulaste ja tuttavate juures oli mõeldav pikemaajaline varjamine. Ta võttis sinna kaasa ka oma mõrsja — Alla Senna.

Noorte minek kujunes eriti ohtlikuks, sest teeäärsetele varitsustele lisaks tuli neil ületada Väike väin. Ühtede teadete järgi käinud Senna Verneriga Randkülas Siibul, Ellamite kaugelt sugulaste pool; öömaja saanud nad Põide maalinnuse lähedal kellegi arsti juures. Päris koju ta vist

ei läinud, pealegi ootas Allal kindlasti varitsus. Ometi jõudis keegi neid märgata. Kuuldused levisid, väina tammile seati lõks. Sellest ei teadnud Senna ja Verner loomulikult midagi. Põgenikud tulid pahaaimamatult tammile, kus nad kohe kinni võeti. Vangid toodi Orissaare pritsimajja, seal oli veel teisigi kinnipeetuid. 17. oktoobril tapeti Eugenia, Verner ja veel kümmekond inimest Orissaare lähedal Põri männikus. Hiljem levisid rahva seas Alla Senna viimased sõnad: «Õppige, timukad, kommunistidelt, kuidas surra. Seda kogemust läheb teile varsti vaja!»

Noorpaar maeti ühishauda. Kuuldused massimõrvast Põri männikus jõudsid kiiresti nii Kahutsi külla Allale, mis siinsamas lähedal, kui ka Muhusse Verner Vaga vanemateni. Alla vana Villem, kes oli sündmusi enam-vähem ette aimanud, üksnes sajatas ja needis, Verner Vaga isa aga kaevas ööpimeduse varjus ühishaua lahti, leidis poja surnukeha ning mattis selle eemale männikusse.

Kolmas inimene Kooljamägede punkrist, ajakirjanik Julius Pea läks samuti kodukanti, kus ta kiiresti kinni võeti. Tänapäeval ei tea keegi, milliseid piinu tuli Peal läbi elada. Teda aeti kõik need aastad ühest koonduslaagrist teise.

Pärast sõda, 45. aasta maikuus sai Julius Pea naine kirja. Selgus, et mees oli laagritest ellu jäänud ja lamas raskesti haigena kuskil Valgevenes. Julius palus naisel endast teatada Vassili Riisile, et see aitaks tal kiiremini koju jõuda. Sel ajal otsiti ja päästeti tuhandeid inimesi. Laagrist vabanenud poolsurnud vangi saatus jäi suure rahvasterände kõrval märkamatuks. Riisil ei õnnestunud Julius Pea jälgi enam leida. Tõenäoliselt suri ta pärast kirja saatmist. Nimetuid haudu on Valgevene pinnal rohkesti.

Kuid mina juhtisin jutu tagasi neljakümne esimese aasta oktoobrisse, mil Kuul, Riis, Oll ja Ellam viibisid veel Kärla kandis.

«Kui kaua te staabipunkris olite?» küsisin Riisilt.

«Umbes nädalapäevad. Kauemaks jääda ei saanud, sest siin polnud võimalusi nii suure hulga meeste varjamiseks. Peale selle seisis Johani ja ta kaaslaste ees ülesanne organiseerida okupatsioonivastast tegevust Ida-Saaremaal. Nii Ellam, Oll, Kuul kui mina olime ju kõik Põide mehed, tundsime olusid ning inimesi, seepärast arvati, et saame seal ka midagi ära teha.

Asusimegi neljakesi teele. Läksime jälle öösiti. Pimedat aega ju oktoobrikuus jätkub. Jõudsime Anijalga, kuhu tuli punkrist oma kümmekond kilomeetrit. Keset küla oli suur teerist. Kärla poolt vaadates jäi ristist vasakule võimas hollandi veski, paremat kätt aga väike maja. Kuna ümbrus näis vaikse ja rahulikuna, siis sammusime mööda teed.

Enne risti jõudis meile jalgrattaga järele üks mees. Ta küsis, kes me sellised oleme. Öösel maksis ju liikumiskeeld. Ütlesime, et tuleme Sõrvest ja tahame Pihtlasse minna. Ta juhatas meid Kaarma kiriku poole. Me muidugi näidatud suunas ei läinud, valisime teise tee.

Mees sõitis rattaga sinnapoole, kuhu ta meilgi soovitas minna. Seal märkasime valveposti: kohe pääses pimeduses lahti jutukõmin ja taskulambiga vilgutamine. Me aga tundsime end julgelt, sest kõndisime juba teisel teel. Äkki ilmus mees rattaga uuesti, sõitis meist sõnagi lausumata mööda. Kui me paremat kätt asuva väikese maja kohale jõudsime, sulgesid paar meest tee.

Need küsisid jälle, kes me oleme ja kust tuleme. Rääkisime sama juttu mis jalgratturilegi. Kuid siis nõuti meilt pabereid. Keegi varitsejatest teatas, et peab meid läbi otsima. Kõige lähemal seisis neile Kuul, tal olid põues granaadid. Need jäid muidugi juba esimese puudutusega patrulli käe alla.

«Teie olete arreteeritud!» käratati. Kuul tõukas läbiotsijale kahe rusikaga rindu, see komistas paar sammu tagasi. Sel hetkel pistis Aleksander jooksma. Mees pani püssi palge ning hakkas Kuulile järele tulistama. Mina tõmbasin taskust püstoli, vajutasin päästikule, kuid pauku ei tulnud. Hüppasin varitsejatest eemale. Jõudsin veel mõelda, miks püstol lahti ei läinud. Nüüd lasti ka mind, kuulid vingusid kõrvust mööda. Järsku taipasin, et relva taskust välja kiskudes olin kaitseriivi peale tõmmanud. Tulistasin ise siksakke tehes vastu.

Ellam jooksis koos Olliga veski suunas. Neid lasti juba mitmest püssist. Tahtsin kaaslasi oma tulega katta. Julgeolekus õpetati, et sellises kriitilises olukorras tuleb sihtida vaenlasele kas pähe või kõhtu. Kasutasin seda oskust esmakordselt. Püüdsin varitsejaid tabada vöökohale, seal oli märklaud suurem. Natuke aega käis äge tulevahetus.

Ma ei tea, kui palju sellest lahingust Ellam ja Oll osa võtsid. Igal juhul kuulid vihisesid ümberringi, keegi ei

suutnud vahet teha, kus omad või kus olid vaenlased. Aleksander Kuul langes nagu jalalt niidetult maanteekraavi. Heitsin talle järele.

Siis jäi järsku vaikseks. Oli pilvealuse kuuga öö, seepärast kaunis valge. Kuid teel, selles kohas, kus meid taheti kinni võtta, ei näinud ma enam kedagi. Roomasin Aleksander Kuuli juurde ja kõige halvemaks valmis olles küsisin, kas ta on haavatud. Nägin ju, kuidas ta ebaloomulikult, pea ees, kraavi kukkus. Kuid õnneks oli Sander vaid komistanud.

Viskasime minema oma seljakotid ning jooksime lahingupaigast eemale. Ööpimeduses kaotasime Ellami ja Olli. Kuidas nemad Põidele jõudsid, seda mina ei tea. Kuulsin hiljem, et Oll läks end koju varjama, kus ta võeti koos naisega kinni ja tapeti.

Nüüd oli meil Kuuliga selge, et niimoodi enam riskida ei tohi. Jätkasime kahekesi teekonda. Läksime läbi metsade nii palju kui võimalik. Aga ka metsad polnud turvalised. Päeval oli seal peaaegu võimatu varjuda, sest üks haarang järgnes teisele. Jäime valgehakul tavaliselt kuskile küla ligidale. Kord lamasime terve päeva Pamma lähedal ühes aias. Vaatasime, kuidas omakaitsemehed metsa küll üht-, küll teistpidi kammisid.

Käisin ühel ööl läbi ka oma naise sünnikodust; naise olin jõudnud tagalasse saata. Seal kuulsin, mida räägiti kokkupõrkest Anijalas. Üks omakaitsemees oli kuuli kõhtu saanud ja surnud, teine lebavat haavatuna haiglas. Haarangud ja metsade kammimine oli seega täiesti arusaadav.

Oktoobriöö pole naljaasi. Kogesime seda Kuuliga oma nahal. Õhtul sadas vihma, vastu hommikust ööd külmus ... Riided olid meil viimse niidini märjad. Kuul külmetas varbad ära, minu ärahõõrutud jalad ajasid lausa tuld välja. Aga nüüd tagasi mõeldes polnudki seda eriti hirmus taluda, noorte meeste asi — Kuul oli sel ajal 29, mina 31 aastat vana.

Jõudsime läbi metsade Välja külla. Seal räägiti mulle isa tapmisest. Ta leiti küüni tukkide vahelt. Nähtavasti lasti talle metsas pihta ja visati haavatuna meie uudismaaküüni ning pisteti see siis põlema. Isa söestunud laip toetus küünarnukile. See avastati umbes sel ajal, kui me kodukanti jõudsime.

Siin saime ka kuulda Mui hukkumisest. Tema andis üles koduabiline, kelle juures Mui palus varjupaika.

Päris Välja külla ei saanud me minna, kuna see kubises sakslastest. Koht, kus peatusime — Kopli —, asus umbes pool kilomeetrit külast eemal, lageda karjamaanuki peal. Sakslased hulkusid kõikjal ringi. Mäletan, et paar sõdurit piilus aknast sisse, kui me Kuuliga parajasti sõime. Tõmbusime kardina varju. Tuppa nad ei tulnud.

Peatusime Kuuliga Koplil kolm päeva. See oli vabadikupere, kus elasid õde-venda — mees pime, naine kurt. Ravitsesin oma jalgu, mis olid vahepeal täiesti liikumiskõlbmatuks muutunud. Seal sain pehmed nõelutud taldadega saaremaa pätid ja elu muutus hoobilt ilusamaks.

Kuul kippus muudkui teele. Ta tahtis tagasi Kärlale staabipunkrisse Metsa juurde minna. Vahepeal käis Sander kodus ja kuulis ema mõrvamisest. Omakaitselased vangistasid ta voodihaigena. Nad panid naise reele, et Orissaarde viia. Teel lõi Mäe Mihkel Kuuli ema labidaga maha. Laip visati maanteekraavi. Nüüd polnud tal enam perspektiive Põide kanti jääda. Miks Kuul aga Kärlale kippus, oli pikematagi selge: seal elas ta pruut Aino. Kuid noorikut hilisema jutu järgi Sander siiski tema juurde ei jõudnud. Miks, see jääb igavesti saladuseks. Kas Kärla koobas oli juba avastatud, kui Kuul sinna tagasi tuli? Ei saanud ta ju otse Aino juurde minna — seda võis teha vaid mingist põhibaasist. Kärla staabikoopa lõpu kohta puuduvad täpsemad teated.

Tundes Kuuli, tema tahet ja järjekindlust, olen täiesti veendunud, et Kärlale ta jõudis. Sander oli hirmus hakkaja poiss, teelt ei tulnud ta kunagi tagasi. Ehk elasid nad koos Metsaga? Pärastpoole hakkasid omakaitselased kasutama haarangutel koeri, siis avastati ka koobas. Varjata polnud enam kuskil. Küllap Kuul Põidele sellepärast tagasi tuligi. Mets jäi kodukanti edasi, siis tuli talv, reetlik lumi ning ta tapeti jaanuaris. Ilmselt oli Kuul sel ajal juba Põidel ja leidnud Johan Ellami.»

«Kuhu te Koplilt edasi läksite?»

«Lamasin kunagi haiglas koos Valjala mehega, kõva kaklejaga, kel oli kops läbi pussitatud. Ta köhis verd, kuid paranes pikkamööda ära. Saime lähemalt tuttavaks. Mul tekkis tunne, et see mees ei reeda. Käisin Koplilt tema pool. Mees andis mulle leiba, kuid oli väga hirmunud. Haaranguid peeti ju vahetpidamata, sissekukkumine oli väga tõenäone ja varjaja lasti tavaliselt maha koos tagaotsitavaga. Mitte igaüks ei julgenud varjamisriski võtta. Valjala

mehe juurest Koplile tagasi tulles jäin haarangu alla ja pääsesin hädavaevu. Paari päeva pärast läksin tema juurde tagasi. Nüüd oli mees hoopis julgem. Ta aitaski mul salakorterit muretseda.

Tol ajal pidi inimesi mitmekordselt kontrollima, enne kui neid usaldada võis. Mul oli ses suhtes kurb kogemus. Keegi Otsa-nimeline mees, viie lapse isa, oli meievastast kihutustööd teinud ja kinni kukkunud. Sellised lasti sõja ajal tavaliselt maha. Ka Otsa ootas sama karistus. Mul hakkas mehest, õigemini ta lastest kahju. Ajasin asja, läksin mitme seltsimehega riidu, aga Otsa päästsin ära. Vabastamisel ütlesin mehele, et mine nüüd koju, kasvata oma lapsi ning ära enam kunagi nina poliitikasse topi. Ots läks koju, kogus enda ümber jõugu mehi ja hakkas mulle ajujahti pidama. See oli tema tänu elu päästmise eest.

Kord öösel viis mu tee Otsa talust mööda. Seisin kaua ta akna taga, granaat peos. Oleks piisanud vaid kergest liigutusest, et Otsale kätte maksta. Kuid jälle hakkas mul lastest kahju.»

«Kus Ots nüüd on?»

«Läks teadagi üle mere.»

«Kas teil pärast Valjala salakorterisse minekut oli veel teistega sidemeid?»

«Kahjuks ei õnnestunud neid enam luua. Minuni jõudsid vaid kuuldused vangistamistest ja tapmistest. Ihaldusväärseim püügiobjekt oli muidugi Johan Ellam, kuid teda nad kätte ei saanud. Lõksud seati üles mitmele poole, küll Säärelite juurde Kaprale, küll kodukanti Kahutsisse. Vihaga arreteeriti kaheksakümne kahe aastane Alla Villem. Ta majapidamine kanti laiali. Mitmed sakslaste sabarakud tahtsid Villemit maha lasta. Kuid millegipärast jäeti ta ellu.

Tapeti maha ka minu kolm onu. Mihkel töötas neljakümnendal natuke aega vallavanema abina. Ta oli isekas mees, sellepärast teda suurt ei sallitud ja niipea kui tabati, lasti maha. Ka Arseeni lasti maha. Vassilit peksti Kuressaare omakaitses, ja kui ta teadvuse kaotas, valati külma veega üle. Sellest sai ta kopsupõletiku. Kõrge palavikuga, raskesti haigena löödi Vassili vangimajast välja. Sellises seisundis läks ta veel jala minu koju, umbes nelikümmend kilomeetrit. Onu Vassili suri kohe pärale jõudes. See kõik sündis esimesel sõjatalvel.»

«Kas te oskate öelda, millal Johan Ellam ja Aleksander Kuul kokku said?»

«Arvan vaid, et detsembris nelikümmend üks. Ilmselt, kui Kuul leidis, et tal on võimatu Kärlale jääda, pöördus ta Põidele tagasi, otsis ja leidis lõpuks Johani.

Hiljem asja uurides sain teada, et Johan tuli salakorterisse Oti mõisa lähedale. Seal avanes talle kurb pilt, sest salakorteri peremees ja ühtlasi sidepidaja istus juba kinni, samuti tema tütar. Ta kuulis ka Senna ja Mui surmast. Teisi varjupaiku ei hakanud Johan enam sealtkandist otsimagi. Ta läks samuti Kopli vabadikumajja, kus perenaine Liisa andis ulualust. Kuid kauaks ei võinud Johan sinnagi jääda. Intensiivne tagaotsimine jätkus. Õigem oli kolida inimasulatest kaugemale. Nad ehitasid Kuuliga rabaäärsetesse küünidesse varjupaigad, kannatasid külma ja nälga. Talvel ei saanud ju kuigi palju külades käia, jäljed jäid järele.

Okupatsioonivõimud kuulutasid meie tabamise eest väga rikkalikud tasud. Kuid see ei andnud tulemusi. Johanist hakati nagu omal ajal Aleksandristki imelugusid rääkima. Teda oli nähtud ühes ja teises Saaremaa nurgas valehabemega või naisteriietes. Käisid ka jutud, nagu oleks ta hoopis Saaremaalt lahkunud. Ära minna oli muidugi võimatu. Pääsu mandrile valvasid sakslased hoolega.»

Rangla raba ääres seisab üksik samanimeline talu. Ellamid pidasid selle perega läbi aegade lähedasi suhteid, sest Alla Leena oli Rangla vanaperemehe õde. Plikapõlves oli Mari Ranglal karjalapseks, siin käisid abitöödel Miina, Sander, Johan ja Senna. Kahekümnendatel aastatel varjasid nii Sander kui ka Johan end üksvahe Rangla aidas. Nii jõukast perest ei osanud neid keegi otsima tulla.

Kuid okupatsiooniajal juba osati. Peretütar Aino sõnade järgi võeti isalt allkiri, et niipea kui ta Johanist kuuleb, läheb kohe omakaitsele teatama. Põgenik kästi aita kutsuda, uks tagant lukku keerata. Meelitati suure tasuga ja hirmutati mahalaskmisega.

Johan tuligi, lühikese ajaga täitsa halliks läinud, külmavõetud käed sidemetes. Mees palus toiduaineid nõukogude võimu nimel, mis tema sõnade järgi pidi lähemal ajal taastuma. Ta tahtis ahingut, lubas rabalaugastest hakata kala püüdma. Kuigi Rangla peremees teadis, et laugastes kala pole, andis ta Johanile siiski oma varuahingu. Aidas Johanile sinki lõigates meenus peremehele omakaitsemeeste

plaan. Pole midagi öelda, küllalt täpselt ette nähtud, tarvitses vaid teha samm tagasi, uks kinni tõmmata ning Johan ongi lõksus. Tõepoolest, kui kerge olnuks inimest reeta ning hukutada. Kuid mitte kõik saarlased polnud selleks valmis.

Peremees lõikas Johanile lihakäntsaka, ulatas leivapätsi ning andis mõista, et kui puudus tuleb, saab siit ikka abi.

Vassili Riis jätkas:

«Mehed ehitasid Rangla rabasse onni. Neljakümne teise aasta mai algul läks sealtkandi mees Juhan Kiider rabasse jahile. Ta märkas kerget suitsuvinet. Kiider hiilis lähemale ja nägi väikese lõkke ääres Johan Ellamit. Ta jooksis ühe valuga Orissaarde, kus aeti kibekähku omakaitse kokku, abiks saadi veel kolmsada sakslast. Raba piirati sisse.

Ellam ja Kuul tõenäoliselt magasid, kui onnile marutuli avati. Aleksander Kuul saanud kohe surma, Ellam elanud veel, kui ta onnist välja lohistati. Johan jõudnud enne surma omakaitsemehele näkku sülitada.

Muidu oli ta pikaldase toimega, parasjagu flegmaatiline. Aga Johani irooniat pelgasid kõik, see oli lõikav ning mõjus.

Pärast Ellami ja Kuuli tapmist Rangla rabas kammiti kogu ümbruskond läbi. Püüti leida inimesi, kes tagaotsitavaid abistasid. Onnist leiti tükk leiba. Sellega käidi talust talusse, et võrrelda pereleiba leituga. Tuldi ka Ranglale. Onneks oli seal leib parajasti lõppenud, uus tegu käimas, nii et võrrelda polnud midagi. Ka onnist kättesaadud ahingu vastu oli teine ette näidata.»

Riis tundis asja ametlikku külge. Kuid Põidel lisas Rangla Aino sellele loole üksikasju. Hiljem ei saanud Kiider oma lapsepõlvekaaslaste Ellami ja Kuuli ülesandmise pärast rahu. Ta käinud perest peresse ja seletanud häbelikult, et tema arvanud suitsuvinet rabatulekahjuks. Seepärast jooksnudki teatama, kõik sündinud kogemata, see olevat lihtsalt õnnetus. Juhan Kiideri «häbelikkus» kasvas koos saksa võimu repetamisega. Lõpuks läks see nii suureks, et ta ei jaksanud enam siitkandi inimestele silma vaadata ja lahkus ära Rootsi.

**

XVII

Millest sünnib küll julmus? On see pärandatav, kaasasündinud joon või arendatav, selline mis tekib kaitserefleksina? Oletades, et silmaring kasvatab inimeses analüüsivõimet, arusaamist endast ning ühiskonnast, võiks arvata, et julmus on pöördvõrdelises sõltuvuses haridustasemega. Kuid sellist reeglit ei ole.

Kooli «krantsikomisjoni» eestvedajana tuli mul nende asjadega õige sageli kokku puutuda. Viimase kuu olin hõivatud kolme kümnenda klassi poisi looga, kes olid linnapargist tuvi püüdnud ja ta «naljaviluks» lauatüki külge «risti» löönud: tiibadest ning sabast naelad läbi, pael varvaste külge, et lindu «virgutada». Poisid jalutasid oma ristilöödud eksponaadiga pargis, tõmbasid möödakäijate rõõmuks või õuduseks nöörist, kuni sattusid vastamisi teovõimelise mehega, kes linnu maha lõi, et teda piinadest päästa, ning poisid miilitsasse toimetas. Sealt saadeti õpilased ilma pikemata kooli, sest juhtum «ei sisaldanud õiguserikkumist».

«Krantsikomisjoni» liikmed jõudsid vastakatele seisukohtadele.

«Poisid teevad ikka selliseid tempusid, kuidas neist muidu mehed kasvavad,» kinnitasid mitmed lapsevanemad. Ka paljud kogenud pedagoogid tulid mulle tõestama, et lapsed ongi maailma julmimad olevused. Asi olevat juba bioloogiliselt niimoodi seatud, et nad mõtlevad vaid endile. Sellega aitavat loodus saavutada lastel kindlusetunnet eluks inimühiskonnas. Õpeta neid nii palju kui tahes, sisenda headust, kannatlikkust, kiida taevani suuri eeskujusid — enamikus nad selle kasvatuse järgi toimivadki, kuid ikkagi hingitseb noore inimese hingesopis kurjus. Nad ei ole veel tundnud valu ega tea, mis see tegelikult on. Kui laps lõikab sõrme, näeb oma verd, tuleb sellest palju kära. Tema väike valu on suur tragöödia. Võõrasse valusse aga suhtutakse pigem huviga, looduseuurijaliku vaatlushasardiga.

Poistel endil oli võib-olla oma tembust lõppkokkuvõttes häbi. Igal juhul sedamoodi nad end õpetajate toas ülal pidasid: vahtisid maha, enne vastuse saamist tuli mitu korda küsida, kehitasid iga asja peale õlgu. Nad olid arenenud noored mehed, kellele kümne aasta jooksul õpetatud

inimkonna tähtsamaid kultuuriväärtusi. Ellamite ajal oleks selline koolipagas nad paugupealt asisemate inimeste hulka tõstnud.

Koolitatud inimene oskab end argumenteeritult kaitsta. Poisid tegid seda suurepäraselt. Nad olid hästi teadlikud asjadest, mis kasvatavad noorsoos vägivalda. Nüüd jutustasid noormehed nagu kokkulepitult, kuidas vaadanud koos tähtsat sõjalis-patriootlikku filmi, milles hitlerlased lõid partisani risti. Nad tahtnud seda ka looduses ära proovida — üks tuvi ees või taga. Niigi reostavad nad parki ning levitavad haigusi.

Poiste versioon oli kohmakas, aga ehitatud raudsele vundamendile. Kui kogu loost Ningile ette kandsin, nohises sidesõna-nimeline direktor ärritunud ninasarviku kombel, süütas möödapääsmatu «Priima», ajas isegi end tugitoolist püsti ning astus akna alla. Teadsin, et mehel pole just kerge.

Julmus hakkas meie koolis lausa levima. Alles hiljuti klaarisime kaheksanda klassi tüdrukute kaklemise asja. Üks oli varastanud teiste tagant Michel Jacksoni kasseti. Tüdrukud varitsesid teda vaikses kohas, klohmisid vaeseomaks, pistsid siis kuivanud kadakaoksa püksi ning tampisid jalgadega pinnud naha sisse. Jacksoni virutaja sattus haiglasse, pääsesime üle noatera suuremast skandaalist. Kõik nad olid korralikest perekondadest. Ka kümnenda klassi kolmik oli teatud-tuntud inimeste lapsed. See asjaolu maksis Ningi otsustes palju. Ta uuris enne alati põhjalikult päritolu, kui oma seisukoha välja ütles.

Käesoleval juhul oli direktoril õigem niimoodi alustada: «Mis küll inimesi sellistele tegudele ajab?»

Neile sõnadele Ning vastust ei oodanud, ta viskas küsimuse õhku, et oleks põhjust selle ümber pikalt-laialt arutleda. Nüüd avanes «sidesõnale» taas võimalus vastandada põlvkondi, rääkida nurisünnitusest, mille tulemusena olevat me maailma ilmunud. Meil kõigil, nii nahkjakkidel kui ka «päris viimasel väljalaskel» puuduvat vastutus elu ees. Ainult piiritu egoism, ahnus, läikivate asjade kummardamine olevat meist teinud sellised, nagu oleme. Nüüdsed noored on inimesed, kes üles kasvanud ilma ühegi häda, raskuseta, saanud alati seda, mida silm igatseb. Tänu temaaegsele karastunud põlvkonnale säilivat siiski mingi vundament, muidu oleks maailm ammu hukka läinud.

Teadsin, et poiste vanemate pärast Ningi teoretiseeri-

mine praktiliste meetmeteni ei jõua. Seepärast tekkis mul kiuslik tahtmine «sidesõna» marru ajada. Poetasin vahele, et tema teooria järgi vajab iga põlvkond puhastavat sõda.

Mees hõõrus tükk aega tähenduslikult parema käega vasakut külge, litsus «Priima» tuhatoosi sodiks ja siis sain kuulda, et tänu noorte õpetajate moraalsele lodevusele sellised suhted maad võtavadki. «See kalamehe lind», kelle üle naervat kogu linn, olevat minust teinud küüniku, noorsugu aga, keda kasvatan, harrastavat keset valget päeva röövimist (viide Mareki «kotijooksule»), peksvat üksteist vigaseks, piinavat linde ja loomi. Ning unustas ärritushoos, et viimaste eest vastutasin ma kaudselt. Mis aga puutub «krantsikomisjoni», siis oli see kasvatamine «post factum» ehk pigem distsipliinirikkumiste registreerimine.

Pealegi oli mul raske uskuda, et Janeke mu tõekspidamistele erilist mõju avaldas. Füüsiliselt ehk küll, aga vaimselt mitte.

Ning keelas asjast õpetajate toas pikemalt rääkida, tõmbas poiste käitumishinde kevadveerandini alla ja pani sellega asjale punkti. Mina aga käisin-kõndisin poisteloost kogutud stressi mitu õhtut linna vahel maha.

Alati, kui jalutasin mööda vana kultuurimaja kõrval olevast ühekordsest hoonest, meenus mulle kodanlikuaegse tegelase kapten Miku lugu. Ta hakkas neljakümnendal aastal aktiivselt kaasa lööma ning sattus neljakümne esimesel omakaitsemeeste kätte, kes piidasid vange sellessamas majas. Mikk oli süüdlasem kui teised, sest ta läks ühest leerist teise, vahetas värvi. Surmanuhtlust peeti kaptenile liiga kergeks karistuseks. Meest piinati ja alandati mitut moodi. Mikku sunniti käpuli mööda põrandat roomama, tulistati ette ning taha, haavati kergelt. Siis jäeti kapten rahule, kaasvangid ei osanud mõistatada, miks teda maha ei lastud. Alles mõne kuu pärast selgus põhjus: oodati jüriööd, et just siis mõrvata Mikk koos kaheteistkümne teise vangiga Loode tammikus. Kas selle teoga püüti kinnitada saksatruudust? Polnud ju mahalaskjad mingid parunite järeltulijad ega Saksamaalt saabunud Ostlandi asjatundjad, vaid kõige harilikumad maatõugu mehed, kelle kauged esiisad tõusid Jüriööl võõraste vallutajate vastu.

Sündmused Loode tammikus toimusid vaid mõned nädalad enne Ellami ja Kuuli tapmist Rangla rabas. Sugulased ei varja tänapäevani, et neile oli Johani surm kergenduseks. Kõik pole ju võitlejad! Kõik polnud päri ka Johani

vaadetega. Aga üles ei kavatsenud teda keegi anda, abist ei öeldud ka kunagi ära. Kui meestel puudus käes, tulid nad tallu ja said alati kotitäie sööki kaasa. Oleks need sidemed avastatud, oleks suur õnnetus juhtunud. Elada aga tahtsid kõik.

Aga Villem lasti vangist tulema — kellele läks üle kaheksakümnest rauka enam vaja. Kuid ta oli vana vaid paberite järgi, füüsiliselt tundis mees end veel kuldsetes aastates olevat, ka vaim püsis värskena. Egas muidu toonud ta vangist kaasa laulu saksa täidest, vabaduses aga valmis kohe pilkelugu «kangelasteost» Rangla rabas, kus mitusada relvakandjat läks kahte magavat meest tapma. Villemi uus laul algas sõnadega:

«Kõik mõrtsukad ja röövlisalgad
küll olid vaprad Rangla rabas . . .»

Ta oli juba eas, kus ei kardeta enam midagi. Nii vanalt võis kõigile otse näkku öelda, mida ta arvab «ornungist» ja uue korra sabas sõrkijatest. Vaatamata vintsutustele, hädadele — viie lapse kaotusele, tulekahjudele, vangipõlvele ja teotustele — säilitas Villem optimistliku meele.

Suure pere eakas isa jäi järsku päris üksi, naine Leena oli surnud paar aastat tagasi, alatine seltsiline tütar Miina asus rinde taga kuskil kaugel Venemaal. Üle kaheksakümnesele mehele oli see sama hea kui mitte midagi. Vaatamata reipale meelele, võis ta tol ajal vaevalt uskuda, et oma ainust ellujäänud last enam kunagi näeb.

Kuid norumõtted olid Alla pereisale võõrad. Iseloom nõudis elamist täie rinnaga, kuni jätkub elupäevi. Ta kogus oma vara, nii palju kui seda oli järele jäänud, küla pealt kokku. Kõiki asju Villem enam tagasi ei saanud. Salved olid tühjaks tehtud, loomad minema viidud, saajad pealekauba ülbedki — uus kord kaitses neid.

Villem tõi õe käest Ranglalt kirju kõhuga vana hobuse, kes Allal peatselt lõppes. Siis ilmus keegi Õie — keskealine lapsega naisterahvas. Sõja ajal oli temasuguseid palju liikvel. Õie tõi kaasa kraamikoorma ja vist hobusekronugi. Villem lõõpis naabritele, et nüüd on noorik majas ja elul hoopis teine minek. Alla peremees muutus jälle endiseks, piisas kruusist õllest, et pilkelaulud lahti lüüa, argipäev lopsakate vemmalvärssidega elavamaks muuta. Villem

hakkas uuesti mitme mehe eest tööle, ükski Alla põld söötl ei jäänud.

Vaatamata vägivallale, ei olnud «punased hommikupoolselt Saaremaalt» ikkagi välja juuritud. Okupatsiooni ajal muidugi avalikult ei räägitud, kuid inimesed teadsid, et seda pole lihtne teha. Juhid küll mõrvati; ka partei liikmed, noorte- ja ametiühingutööl olnud inimesed uuriti välja, saadeti laagritesse. Kuid koju jäid edasi nende naised, lapsed, vennad, õed, sugulased, tuttavad ehk suures laastus võttes muu Saaremaa rahvas.

Pöide kandis ei tulnud puudust ka omakaitsemeestest, igasugustest sabassörkijatest, pealekaebajatest. Ehkki okupandid saavutasid absoluutse võimu, ei tähendanud see veel võitluse lõppemist. Vastupanu hõõgus edasi inimeste hingedes, et esimese tuulehooga lõkkele lüüa. Ühed tundsid kaasa Alla Villemile, püüdsid teda kas või kaudselt aidata. Teised lugesid päevi, ootasid, millal okupantide meelevald lõpeb, kartsid vahistamist, aga jäid suures segaduses või ka nuuskurite ülekoormatuse tõttu kahe silma vahele.

Üks selline oli Alla Sandri endine sidemees Anton Saar, kes omal ajal viieks aastaks sunnitööle mõisteti. Hiljem pidas ta kodukandis rätsepaametit. Korteri sai Anton kange kaitseliitlase ja saksaaegse Uuemõisa vallavanema Neperi juurde, mille eest aitas talutöid teha.

Okupatsiooni ajal hämmastas paljusid, et Anton Saar on vabaduses. See vihastas eriti neid, kes lugesid ellujäämist oma ainuõiguseks. Antoni peale hakati kaebamas käima. Vallavanem vajas tööjõudu, ta ei raatsinud Antonist loobuda. «Ega sind pole kinnivõtmisest kerge hoida, aga ole nii kaua rahulik, kuni mina elan,» seletas Neper üürnikule.

Kuid okupantide teenimine läks vallavanemale endale kalliks maksma. Ta sai külas olnud sakslastelt täisid, jäi tähnilisse soetõppe ja suri.

Pärast seda muutus Anton Saar lindpriiks. Ta mõistis hästi, mida nüüd võis oodata. Vallavanema põllul töötades kuulis ta kalmistu tagant metsast kogupaukusid, teadis, kus olid ühishauad.

Endist punast Anton Saart hakkas lisaks veel ähvardama mobilisatsioon Saksa sõjaväkke. Et vältida mõlemat ohtu, põgenes mees metsa. Ta varjas end Veere ja Koigi külas tuttavate pool, käis ühe juurest teise juurde. Päeval peitus ta metsa või roopadrikusse, magas heinaküünides.

Pikapeale sai Anton kokku omasugustega, moodustus nelja-viieline grupp. Koos tundus lihtsalt julgem. Muud mõtet sellel polnud. Kuid grupiga läks raskeks söögi hankimine, eriti suureks kasvas suitsunälg.

Kord läks Anton talusse tubakat paluma. Ta sai just plotski valmis keerata, kui märkas õues omakaitselasi. Maja oli sisse piiratud. Selgus, et peeti haarangut ärakaranud vene sõjavangile.

Anton pandi juba Pätsu ajast tuttavasse Kuressaare vanglasse. Ta jäeti mobilisatsioonist kõrvalehoidjate sekka, see suurendas väljavaateid ellu jääda, vähemalt esialgu. Kuressaarest viidi nad Tallinna Koplisse, kus asus tollal tuntud Sitsi laager. Seal peeti kinni oma pool tuhat poissi igast Eestimaa nurgast. Punaarmee oli juba lähedal ja sakslane hirmus närviline.

Sitsi laagrist aeti vangid Kloogale. Süüa ei antud peaaegu midagi. Anton oli näljapajuki peal nii nõrgaks jäänud, et ei suutnud enam liikuda. Sõbrad lubasid teda aidata, kuid Antonit valdas apaatia. Ta ütles, et niikuinii ei jaksa enam, jäetagu teda rahule. Selles kolonnis mahakukkunud vange ei tapetud, sest sakslane lootis neist veel sõdurid teha. Antonile pandi püssimees juurde valvama, pärastpoole õnnestus neil auto peale saada.

Kloogal taheti poisid mundrisse toppida ning Punaarmeele vastu saata. Ühel hommikul teatas keegi eesti ohvitser, et neil tuleb taganeda Ida-Preisimaale. Osa laagri koosseisust saadetakse Paldiskist teele, teine osa läheb Saaremaa kaudu.

Järsku lõid poolvangid-poolsõdurid relvaaida ukse maha. Keegi asus asja juhtima. Mehed jagati maakondade kaupa: Viljandi poisid ette, Järvamaa omad sinna, Saaremaa — tänna. Igaüks võttis endale laost relva, siis pandi lõikama. Mingi eestlasest leitnant oli traataia värava juures valvel. See küsis: «Kelle loal te lähete?» Üks Saaremaa poiss virutas talle käigult rusikaga näkku, hüüdes: «Selle loal!» Väravast välja saanud, läks iga rühm oma maakonna poole.

Saarlased, keda kogunes umbes kolmkümmend poissi, läksid Keilani. Neid märkas peenike härrasmees — Keila linnapea, nagu hiljem selgus. Ta hakkas poisse keelitama, et need edasi ei läheks. Linnapea maalis mesimagusa häälega ohtusid teel. Lubas koolimajas öömaja anda, toitu muretseda, laskemoona hankida. Üsna pea sai põgenikele

selgeks, et mees kavatseb oma jõuku moodustada. Tal oli kindel plaan sakslaste moonarongi rünnata. Nii muutus endine kaasajooksik segaduses tavaliseks röövliks. Oleks tehtud ettepanek alustada partisanivõitlust, oleks Anton tingimata kaasa löönud, kuid röövlibandesse ta minna ei tahtnud.

Anton kauples koos kahe Pärsamaa valla poisiga end sakslaste punase risti rongile, mis Haapsallu läks. Noormehed peitusid tekke täislaotud vagunisse. Ristil lasksid nad rongist jalga, et mitte Haapsalus ketikoerte kätte sattuda.

Anton nägi tee ääres veoautot. Ta küsis sohvrilt, kas Virtsu saab. See lubas väheke edasi viia. Paari kilomeetri pärast peatas neid üks kaabuga isand, kes seisis maastikuauto kõrval, millel oli ratas alt ära. Kõrge härra nõudis sohvrilt, et see teda Saaremaale viiks. Viimane pani vastu, ütles, et oma kraam alles kõik laiali. Siis rääkisid nad omavahel midagi väga vaikselt. Küllap pakuti mehele nii palju, et ta asjad ümber otsustas. Sohver ajas veomasina maastikuauto kõrvale, kust kõigepealt tõsteti peale umbes viiskümmend püssi, siis laaditi igasuguseid kohvreid ja pakke.

Virtsus seisis sakslaste valve nagu müür. Siit poleks keegi ilma ehtsate dokumentideta läbi pääsenud. Kõik autod ja inimesed, kes praamile läksid, otsiti enne põhjalikult läbi. Kaabuga mees rääkis puhtalt saksa keelt, näitas oma dokumente. Ilmselt olid need nii kõvad paberid, et nad lubati ilma pikemata praamile.

Anton jäi kogu ajaks autokasti. Tal polnud üldse mingisugust dokumenti. Ees seisis veel Väikese väina tamm. Närvipinge muutus lausa talumatuks.

Ka tammil seisis sakslaste valve, mees mehe kõrval. Kuid kõrge härra sohvri kõrval kabiinis näitas pabereid ja rääkis oma ladusat saksa keelt. Pärast paari peatust jõudis auto Saaremaale. Anton ootas südame põksudes veel mõned kilomeetrid, kuni väin ja sakslased olid silmapiirilt kadunud, prõmmis siis kabiini katusele ning jooksis Põri männikusse. Tal vasardas kogu aeg peas: «Sellist õnne võib inimesel vaid üks kord elus olla. Nii veab ainult unenägudes. Rohkem ei tohi enam riskida. Kui nüüd vahele jään, siis on lõpp. Aeg pole enam pikk, Punaarmee on juba lähedal.»

Ta varjas end veel mitu nädalat, kuid eelnenuga võrreldes oli see vaid kerge seiklus.

Saaremaa teedel aga veeresid põgenike autod, tuldi mootor- ning jalgratastega või lihtsalt jala. Läheneva rinde ees liikusid kuuldused, et rootslased veavad Saaremaa randadest põgenikke üle vee.

Inimene usub kohe seda, mida ta tahab uskuda. Kuuldused vastasid eelkõige nende unistustele, kes sakslaste ajal olid jõudnud oma südametunnistuse ning käed lõplikult ära määrida. Nüüd järsku taibati, et neid plekke ei saa enam mitte millegagi maha pesta, jäi üle vaid põgeneda. Okupatsiooniametnikest sai sõja saast, mis rinde ees liikus. Nad tulid Saaremaale, tõmbasid oma paanikaga kaasa ka kohalikud ninamehed, otsisid prussakate kombel päästvaid pragusid.

Põgenike voolus oli propagandast hirmutatud inimesi. Joosti endalegi aru andmata, teadmata, mispärast ja kuhu. Kõige suurem tung kestis paar kuud. Voorid läksid aina läände, põgeneti nii kaugele, kuni vesi vastu tuli.

Edasi hakati otsima pääseteid Saaremaa kalurite juurest. See toimus sakslaste eest poolsalaja. Okupandid tahtsid kõik Saksamaale vedada, ka inimesed. Kes Rootsi põgenemisel kätte saadi, vahistati, pandi Saksa laeva ja sõit läks Preisimaa poole. Torpeedokaatrid, vahilaevad hävitasid merel armutult põgenike paate. Kuid tuhin oli nii suur, et joosti ohte trotsides, tõmmati kaasa kohalikkegi, eriti sealt, kust mindi — Lääne-Saaremaalt.

«Hommikupoolselt Saaremaalt», mis oli vaid läbisõiduala, lahkus tunduvalt vähem rahvast.

Mu üleaedne Saue Juhan elas need ajad algusest lõpuni kaasa. Ta pidas siis veel Kandlas asunikutalu. Vilets põld üksi ei jõudnud peret toita. Seepärast käis Juhan linnas lisa teenimas. Kuressaarest Kandlasse tuleb oma kakskümmend kilomeetrit. Iga päev kodus käia oli liiga kauge. Juhan üüris linnast toa. Magamiskohta Kuressaares pidas ta alates kolmekümne viiendast aastast. Juhani eluviisi ei muutnud isegi okupatsiooniaeg. Sõja lõpul leidsid ta toas ulualust ka mõned põgenikud.

«Neid jõuksikuid oli tollal palju Kuressaares, rannakülades aga peaaegu kõik pered täis. Ehkki Kandla asub merest kaugel, jõudis osa sinnagi. Ühel õhtul tulid meile mees ja naine. Mehel olid jalas punaste kantidega ohvitseripüksid, muidu erariides. Nad mõlemad sõitsid «Husqvarna» ratastel. Mehel oli pakiraamil suur hunnik tallanahka. Jalanõude, ka tallanaha eest maksis iga peremees puhta

pekiga. Saksa raha muutus siis juba vanapaberiks. Selle asemel kasutati ladudest virutatud või kokkuröövitud asju. Neil oli püsiv väärtus vaatamata riigikorrale.

Tulnukad tahtsid külast toitu osta, aga kellelgi polnud enam midagi müüa. Lõunasöögi eest andis mees mulle kaks karpi 7,65-seid padruneid. Sõjariistu võis küll iga põõsa alt leida, kuid ta tahtis ikka millegagi maksta. Need olid Saksa raudhülssidega padrunid, mis kiiresti ära roostetasid.

See naine, kes temaga koos sõitis, oli vist ta armuke. Igal juhul selline tunne meil eidega jäi.

Ma ajasin tol ajal päris korralikku puskarit. «Mäe silmavesi» oli ju selline lake, et ei kõlvanud naistelegi. Pakkusin mehele meie talu kangemat kraami. See võttis ta keelepaelad lahti. Ütles, et olnud valves, kui juute maha lasti. Laskja olnud saksa veltveebel, nahkmantel seljas, sigar suus. Aeg-ajalt pühkinud nahkmantlilt kaltsuga verepritsmeid. Mees arvas, et kui ta venelaste kätte jääb, lüüakse ta jalamaid mättasse. Mina ei usu, et ta ainult valvamise pärast nii hirmsasti kartis, küllap olid endal ka verepatud hinge peal. Mehest jäänud maha igasugu kraami, mille nad matnud vennaga koduaeda. Andis mulle aadressi, käskis venna üles otsida ja ütelda: «Prits läks Saksamaale, saatis terviseid.»»

«Kustkandist see mees oli?»

«Mitte ei oska öelda. Mäletan, et oli mingi P-tähega nimi, kas Põltsamaa, Põlva või Petseri. Minule on need kohad kõik üheväärsed, sest ma pole elu sees mandril käinud. Paberilipakas aadressiga kõdunes seinapalgi vahel ära.

Sel ajal seisis Kuressaare all reidil suur Saksa laev. See paistis Abruka kõrval silmapiiril nagu mõni uus saar, tume ja ähvardav uduvina sees.

Linnas käisid jutud, et sakslased korjavad laevale minejatelt relvad ära. Prits ütles, et peidab oma püstoli mu linnatoa ahju tuha sisse. Jäägu see mulle tasuks külalislahkuse eest. Laeva minekul lubasid nad ka rattad minule anda.

Mitmed inimesed soovitasid neil proovida söögikraami osta linnalähedasest Upa külast, tallanahka peki vastu vahetada. Nii nad enne pikka reisi toitu otsima läksidki. Pärast seda pole ma kuulnud ei Pritsust, tema armukesest, jalgratastest ega püstolist. Ehk vahetasid nad kõik asjad

leiva vastu ja läksid laevale, mis Läänemerre jõudes põhja lasti.

Laevale Abruka all kiirustasid need, kellel Rootsi sõit ei õnnestunud. Seda võimalust passiti kõigepealt Kihelkonna, Lümanda ja Sõrve randades. Kui siis närvid üles ütlesid, joosti sakslaste laevale. Ka sinna vooris inimesi lõputu vooluna.

Käisin nende põgenemist Roomassaares vaatamas. Tagasiteel tuli mulle vastu meie kauaaegne tohter Laas. Mees komberdas viimaseid kilomeetreid jalgu lausa käega teineteise ette seades. Ta lükkas kogu oma varandust lapsevankriga ees. Laas oli ühe ööga tulnud kuskilt Kihelkonna kandist, oma kolme-neljakümne kilomeetri tagant, loobunud Rootsi-unistustest ja puges nüüd sakslaste juurde laeva, mis reidil seisis. Nägin, et isegi paadis ei saanud ta istekohta, vaid jäi püsti seisma, kohver käe otsas.

Sellist ajajärku pole vist Saaremaal varem olnud. Ühed närvitsesid tundmatu tee ja tuleviku, teised mahajäämise pärast. Harilikule inimesele mõjusid need asjad loomulikult vähem. Mulle endale pole kunagi mingid äramineku-plaanid pähe tulnud. Eks inimene ikka otsi, kus parem, kus võiks kergemini läbi saada. Vaevalt et võõrsilgi võib ilma tööta elada. Ikka peab inimene kahe käega leiba teenima, olgu see riik mis tahes. Meiesuguse elu on ühtemoodi higivalamine igal pool. Neljakümnes aasta aga näitas, et tavaline, harimata töömees võib elult paremat loota.

Sellepärast oli sakste ärajooksmine meile üks ilma rahata tsirkus. Käisime meestega seda mitmes kohas vaatamas. Üks peamine lootuste tee kulges Karala rannast Kihelkonna lähedal. Seal oli terve mets autosid täis, küll sõidu-, küll veomasinaid — kõigil suured koormad peal. Mõnel sõiduautol võeti pagas kergemaks, et oleks rannas parem paadi otsinguil ringi ajada. Tol korral ostsid mitmed talumehed endale paari kilo peki ja kümmekonna muna eest luksuslimusiini.

Põgenike seas kauples kliente üks kange ülevedaja. See Kihelkonna mees seletas, et tal on jumala uus paat, üks kord pigitatud, kaks korda tõrvatud. Ta võttis ainult neid, kes maksid kullaga. Peatselt lahkus kalamees hädaliste hulgast, inimeste rivi järel. Kulda oli tugevasti rohkem kui paate.

Need saksad, kes Karala metsas ärahüppamist passisid, tallasid kindla peale esimest korda Saaremaa pinda. Igal juhul mina polnud taolisi isandaid varem näinud: peened inglise villasest ülikonnad seljas, kuldhambaid suu täis, rasked kuldketid üle kõhu rippumas, kaabud, kotikmantlid, kraed sellisest nahast, et ei mõistata ära, mis looma seljast see võetud. Seal oli väga pakse härrasid ning hirmus kõhnu prouasid, nagu oleks neid terve elu söömata peetud. Nüüd muutusid inimesed järsku Karala rannas kõik ühesugusteks.

«Pai mees, öelge, kust siit paat läheb,» anusid põgenikud. Aga kust mina, loll külamees, seda teadma pidin. Vastupidi, nemad olid ju need targad, kes teadsid taevatähti ning võõraid keeli, nemad oleksid minule pidanud nõu andma, mitte vastupidi.

Ühel proual jooksis laps peadpidi nõgesepõõsa, kõrvetas näo ära. Proua hakkas seepeale hullu inimese moodi tagantkõri naerma. Ütles, et ei jaksa enam vastu pidada. «Kust see laev ometi läheb? Mandril räägiti, et Saaremaa rannast käib täpse sõiduplaani järgi laev. Kus see nüüd on, miks seda pole? Miks inimesed sedasi valetavad ja petavad? Miks see laev, mis reidil seisab, ometi randa ei tule?»

Keegi tegi prouale selgeks, et see, mis reidil, oli hoopis põgenikke varitsev Saksa vahilaev. Seepeale jäi proua vait. Mõtlesin, et temasuguseid on küll kummardatud, nüüd lähevad nad ise, vabatahtlikult. Polnud tarvis mingit taganttõukamist,» rääkis Saue Juhan. Pärast lühikest pausi meenus talle uus pilt:

«Karalast tulles nägin Kandla teeristil mändide all pöönutamas noorepoolset meest, üliõpilasemüts peas ja kolmevärviline lint üle kõhu. Ta küsis minult, kuskandis meri on. Ütlesin, et mere ääres on kaunis suur trügimine, vaevalt sealt üle pääseb. «Lähen kas või merre, aga siia ma ei jääl» hüüdis üliõpilane rusikaga vastu maad lüües. See mees ja tema sõnad püsivad mul kogu elu meeles, sest kui järgmine päev linna tööle läksin, lamas ta samas kohas surnuna. Ilma jalanõude ja pintsakuta nagu ikka tolleaegne teeäärne laip, eilset üliõpilast meenutas vaid männipõõsa küljes lehviv värvilint.

Need inimesed teadsid, et nad ei saa enam endist moodi elada. Paremad ajad kadusid minevikku, elult polnud midagi oodata. Tuli aujärjelt rahva hulka astuda, seda aga

paljud ei suutnud. Jäi kaks võimalust — kas jalga lasta või hukkuda,» arutas üleaedne.

Saue Juhanil käisid harva rääkimishood peal ja ka siis püsis mulje, et paljud asjad jäävad välja ütlemata. Janeke soovitas pudeliga minna, kuid see oli ilmne laim — ma ei juhtunud mitte kunagi üleaedset viinastunult nägema.

Kord küsisin Juhanilt, mida ta õige saksa aja sündmustest mäletab. Ta lõi käega — mida üks külamees, kellel vaid külv ja künd tähtis on, muudest asjadest üldse teada võib.

«Elu läheb ühtemoodi, vili kasvab teistmoodi,» arvas ta.

Ilmselt tahtis Juhan sellega öelda, et maamehel pole pistmist asjadega, mis toimuvad väljaspool tema talu piire, vilja, leiba aga vajatakse vaatamata riigikorrale. Kuid ometi elas Juhan keerulistel aegadel Saaremaal, ta pidi kõike nägema ja kartuseajad olid ammu möödas. Küsisin seda tema käest otse.

«Mõnda asja pole tarvis näha,» tähendas Juhan.

Vaidlesin talle vastu, seletasin, et ajaloo huvides tuleb sündmusi igakülgselt vaadelda.

«Miks? Minu arvates on paljut juhtunut kasulik hoopis unustada,» ütles Juhan elutargalt.

Teadsin küll, et mõningad käänukohad olid inimesed hellaks teinud, ettevaatlikuks õpetanud. Kuid mulle tundus absurdsena, et neid kogemusi keegi veel tänapäeval arvestas. Võib-olla hakkasin tajuma veelahet viis valitsust üle elanud inimeste ja enda vahel — minu elu suurim seiklus oli koolmeistriamet Saaremaal. Ehk oli Ningil selle põlvkondade klassifitseerimisega omajagu õiguski?

Juhani rääkimapanemiseks polnud mul muud rohtu kui üha peale käia. Enne põgenemisaegade meenutamist uuris ta umbusklikult, miks seda mulle ikka vaja läheb. Tema teada tundsin huvi Ellamite pere vastu. Mis sellel põgenemisel Ellamitega pistmist võiks olla, seda Juhan ei mõistnud.

Kartsin, et ma ei suudagi neid seoseid Juhanile selgeks teha. Ilma selle perioodita oleksid aga mis tahes Saaremaa perekonna rütmid puudulikud.

Mõningad sündmused olid aga Juhani aja inimestele tabu, nende meenutamine küttis üles unustatud hirmu.

Rääkisin Juhani «keelatud teemadest» ühel õhtul Janekesele. Naabrinna arvas, et selliste kompleksidega inimesi ei tasu tõsiselt võtta, nad on kõik haiged. Meie oleme tei-

ses keskkonnas sündinud ning üles kasvanud. Seepärast on meil oma elu, mis loomulikult erineb sellest, mis aastakümneid tagasi oli. Ega ometi meie pea end esiisade kartuste pärast piirama. Et elust täit mõnu tunda, edasi minna, tuleb vanad asjad unustada. Muidu jõllita tonti seinal kuni surmani välja.

Kuid kas üldse ongi võimalik kartust unustada? See jääb ju inimesel verre ning lööb uuesti välja, kui tekib analoogiline oht. Ettevaatamatult julge ollakse vaid kogenematusest.

Teisest küljest võttes ei ole liigne ettevaatus elu kunagi edasi viinud. Seda meie vanavanemate kartusekogemust pole ilmselt mõtet edasi pärandada. Parem elada hirmuta ümbruskonna ees, veelgi parem, kui me ei õpigi seda tundma.

See teema pani mind mõtlema noore koolmeistri elukogemusele. Ainuke, kelle ees võisin teatavat hirmu tunda, oli sidesõna-nimeline direktor. Õigemini öeldes tundsin selle vanamehe ees respekti. Allusin Ningi korraldustele, püüdsin end tema ees paremas valguses näidata. Miks ma nii käitusin? Küllap seetõttu, et kartsin märkusi, kritiseerimist, sekeldusi. Peale selle mõistsin, et direktor nõudis töös korda, oli range asja huvides. Võib-olla tahtsin tema käest tulevikus positiivset iseloomustust-soovitust saada? Siiamaani ei teadnud ma, milleks või kellele seda vaja. võiks minna, kuid mõistsin, et selline võimalus peab inimesel alati olema. Arvatavasti võis mind lugeda korralikuks töötajaks, pedagoogiks, kes täitis temale pandud kohustused. Selliseid inimesi on meie riigis miljoneid ja ilma respektita ülemuste vastu ei saa ühtegi tööd organiseerida ega korda hoida. Et niimoodi analüüsida suutsin ja respekti Ningi vastu alandavaks ei pidanud, siis uskusin end olevat jõudnud ametipostile vastavasse küpsusesse.

Neid mõtteid ei saanud muidugi Janekesega jagada. Tema vist ei tundnud respekti kellegi vastu, rääkimata hirmust. Tööalaseid loorbereid polnud tal tarvis koguda, lasteaednikke oli niigi vähe. Seepärast tundis juhataja respekti Janekese ees, mitte vastupidi.

Naabrinna elas oma esiisade saarel ühiskonnavabalt. Ta teadis, et oli siin ajutine, kes läheb, mil heaks arvab, kaugemas tulevikus aga lahkub niikuinii.

Paiksed inimesed tunnevad muret reputatsiooni pärast, suruvad oma käitumise raamidesse, et kaaskodanikele

meeldivat muljet jätta, et neist ka tagaselja hästi räägitaks. Kuna väikelinnades on enamuses paiksed asukad, siis bussis, poes ning sabas suhtlevad inimesed tagasihoidlikult. Seda ei saa aga öelda asulate kohta, kus põliselanikke vähe ja ringirändav element tooni annab.

Kuna Janeke ei kavatsenud Kingissepas juurduda, siis pidas ta end üleval, kuidas pähe tuli, pööramata tähelepanu sellele, millise muje ta teistele jätab. Respekti võis ta tunda vahest mõne müüjatari vastu, kes defitsiitset kaupa jagas.

XVIII

Janeke lahutas oma kaugsõidukalamehest ära. See oli mitmepäevane protseduur, mille peale kulus kindlasti kõige vähem aega perekonnaseisuametis. Pärast seda algas pidustuste ahel, mida kõrvalseisjad võisid samahästi ka pulmadeks pidada. Naaberkorteri elanikuna arvasingi, et nad on ära leppinud ja uut elu alustanud. Vaevlesin südametunnistuspiinade käes. Kartsin selle kaluriga kokku saada. Ma ei teadnud, kuidas pean pärast seda kõike end tema juuresolekul ülal pidama.

Meie vahekord Janekesega püsis muutumatuna. Käisime endiselt teineteisel külas, vahetevahel pakkus Janeke mulle «trinki», mõnikord jäin ööseks tema poole.

Väljas koos me ei liikunud, sest ümbritseva elu suhtes läksid maitsed järsult lahku. Peab ütlema, et seltskondlike vaadete asjus ilmutas Janeke täielikku mõistmist, ei hakanud peale käima ega püüdnud minust teistsugust meest vormida.

Aga võib-olla ta väljas mind ei vajanudki? Ilmselt kavalere naabrinnale piisas. See mõte tegi mind mõnikord kadedaks. Kuid okas kadus hingest kohe, kui Janeke peolt otsejoones minu juurde tuli. Mõtlesin rahuldusega, et kui meie tutvuse esimestel päevadel kukkusin ise variisiku rolli, siis nüüd jäi keegi teine pika ninaga. Vaevalt ma end halvemini tundsin tollest ülemusehakatisest, kelle kilbiks olin kord ise valitud.

Vaatamata tihedale läbikäimisele, ei arenenud meie asjad edasi. Vahekord taandus kiiresti argipäevaseks, selles polnud enam meeletust ega erilisi kirgi, mis tekitavad valu, kadedust ja hoiavad suhted värsked. Ehk takistas arengut teadmine, et vahekord Janekesega ei saa pikalt kesta. Igal juhul elasime heade naabritena nii kõrvuti kui ka koos, valmis iga hetk lahku minema teineteisele kahju tekitamata.

Nüüd kutsus Janeke mind oma lahutuspeole. Vabandasin tööga, tulin nii hilja koju kui võimalik, lootuses sellest ebamugavast olukorrast kuidagi pääseda. Kuid Janeke oli minu tulekut ikkagi märganud ja viis mind lausa väevõimuga oma korterisse.

Seal käis pidu vist lõunast saadik, sest seltskond paistis juba päris väsinud. Pidutsejaid polnud õnneks palju, ainult neli külalist, kellest üks pidi Janekese endine mees olema, teised aga tema laevakaaslased. Parasjagu vintis kalurid meenutasid, kuidas kokk oli viimasel püügireisil üle parda kukkunud, kuidas teda välja õngitseti, kes pärast selle eest kiita, kes laita sai. Mehed rääkisid eesti ja vene sõnu segi ajades. Üks neist oli päris läbi, see üritas raske keelega midagi jutustada, aga lõi siis käega.

«Come here, lapenka,» ütles suurt kasvu mees Janekest oma põlvele tõmmates. Mul oli seda pilti purukainena ebameeldiv vaadata. Olin nõutu ega teadnud, mida edasi teha, Janeke tõukas mind nagu kooḷipoissi lauale lähemale, ise ikka tolle kolge põlvel istudes.

«Vellokene, see on mu korterinaaber.»

«Tere, naabrimees! Selle peale vanad eestlased ... Hei, ekipaaž, zarjadit'!» kamandas Velloks nimetatu oma kaaslasi. Tema vist oligi Janekese endine mees — vesilainetega hiiglane, kelle peos paistis veinipokaal, millest viina joodi, tõesti tillukese pitsina.

«Mis ametit pead?» küsis ta mind ilma pikemata sinatades.

Järelikult ei olnud Janeke minust eriti palju rääkinud. Mul hakkas sellest teadmisest kergem.

«Olen kooliõpetaja.»

«Lapsed, tuppa, lumi tuleb, koolipap-pa ootab ju,» laulis Velloks nimetatu endale takti lüües. Ta hoidis vasaku käega Janekesel ümber piha, nii et naise seelik üles tõusis ja ta põlved tervele seltskonnale imetlemiseks jättis. Jõin vastikust alla surudes mitu klaasi põhjani, lootuses, et mul

seltskonnas parem hakkab, kuid ebamugavustunne aina süvenes.

«Tule õige merele, meeste koht on laevalael,» ütles keegi Vello kaaslastest.

«Mõni peab lapsi ka harima.»

«See jäägu naiste mureks.»

Ma ei viitsinud sel teemal vaielda, pealegi olid mehed staadiumis, et kuulajaid neist polnuks niikuinii. Neil ei läinud mind vaja, kuid hoidsid siiski kinni. Püüdsin leida ettekäänet lahkumiseks. Osa mehi olid aga selleks veel küllalt kained, et mind märgata, lihtsat pääsu siit polnud.

Mõtlesin toolil konutades sellele, mis võis olla nende lahutuse põhjuseks: kas Janekese truudusemurdmine, iseloomude sobimatus või materiaalsed küsimused. Janeke rääkis kord, et juba eelmise koduskäigu ajal olid nad lahutuse asjas kokku leppinud. Nüüd ei paistnud kumbki seda eriti üle elavat.

Minu arusaamise järgi oli too abielu nii vaimselt kui füüsiliselt lõpetatud asi, mida ei tarvitsenud enam meelde tuletada nagu paljusid teisigi inimlikke eksimusi. Kuid siin «antipulmas» istudes tundus, et teatav osa nende suhetest kestis edasi ja andis minule põhjuse tunda end salaarmukesena kaugelviibinud seadusliku mehe ees.

Äraminekusoov ületas viisakuskohustuse. Tahet kokku võttes tõusin järsku püsti, ütlesin, et olin unustanud ühe väga tähtsa asja tegemata, ja tormasin pooljoostes uksest välja. Janeke jäi Vello põlvele, pea nukralt mehe õlal. Teised mehed jorisesid omavahel, minu lahkumist ei takistanud keegi. Et naabrinna ei mõtleks mind uuesti oma «antipulma» tirida, läksin mõneks ajaks linna hulkuma.

Kui hilistunnil tagasi jõudsin, oli pidu seina taga lõppenud. Aga Janeke polnud üksi, seda kuulsin igast krabinast, mis kostis naaberkorterist. Muutusin seletamatult kadedaks. Ilmselt oli seal Vello ja nüüd elasid nad «antiabielu». Tahtsin sellest kõigest üle olla. Kuid lamasin hinge kinni pidades, kuulatades oma internaadivoodis, iga kriuksatus või muu heli seina taga lõikas nagu noaga mu närvikimpusid. Inimene ei suuda alati oma peremees olla. Unest polnud juttugi.

Pidin rahunema, saama kainelt mõtelda, suutma suruda end rööbastesse, mis on kohased keskkooliõpetajale. Lõpetasin enesepiinamise sellega, et läksin uuesti linna kõndima. Karge ööõhk rahustas kiiresti. Linn magas. Kingisse-

pas käib see nii põhjalikult, et kõik tänavad on korraga välja surnud, pole hingelistki. Ei mootorimüra ega muid hääli. Kui tasa astuda, võib majade akendest norskamist kuulda.

Püüdsin keskenduda, mõtteid mujale suunata, et muljeid peost ja selle järelkajast peast välja saada. Mulle meenus üleaedne Saue Juhan. Seljas katkine vattkuub, habe ajamata, käed pesemata, meenutas ta pigem vangi kui kauni maja omanikku, õitsvat pensionäri Tori linnaosas. Vanamees istus tavaliselt kuuri ees pakul, rääkis komistades, sõnu valides, et keerulistest aegadest kogemata midagi liigset ei ütleks. Vaatamata minu kinnitustele, et ei kavatse paljusid lugusid paberilegi panna, kärpis ta ilmselt ise oma mõtteid, et igaks juhuks jääda teadaolevate versioonide raamidesse. Juhan oli hirmu kogenud ja see jälitas teda nüüd elu lõpuni. Mida hilisematest aegadest juttu tuli, seda napisõnalisemaks Juhani mälestused jäid, nagu oleksid värskemad sündmused juba mälus läbi tsensuurisõela lastud. Teadsin, et iga meenutus paneb vanu sündmusi hinges läbi elama. Seepärast ei tahtnud olla vana mehe vastu ülekohtune, talle vaid oma uudishimu pärast valu teha.

Ka Vassili Riisi käest ei hakanud ma pärastsõja Saaremaa elu üksikasjalikumalt uurima. See oli kindlasti täis sõjajärgset pohmelust ja letargiat nagu mujalgi. Hitlerlaste käe läbi, reetmiste ja massiliste haarangute tagajärjel olid hukkunud peaaegu kõik «Pöide punased» — kahtlemata selle saare edumeelseimad mehed. Kolme võimuvahetuse ja kahekordse sõjavankri ülesõidu tulemusena kahanes Saaremaa rahvastik poole võrra. Kahe naise kohta jäi järele üks mees. Iga teine inimene oli kas põgenenud, küüditatud või tapetud. Sõjas olid suurematel rahvastel suuremad, väiksematel väiksemad kaotused, kuid protsentuaalselt ei ületa saarlaste õnnetust vist keegi.

Randades polnud enam ühtegi püügikõlblikku paati. Kõik, mis inimesi kandsid, olid purjetatud üle mere. Paljud majapidamised seisid mahajäetuina, vajasid hooldajaid, kuid töökäsi ei jätkunud neilegi, kus peremehed alles. Laokile jäänud varandused võeti riikliku järelevalve alla, neid oli palju, ainuüksi registreerimine kestis mitmeid kuid. See meelitas ligi inimesi, kes alati on platsis, kui midagi jagatakse, kui tekib võimalus kergelt võõrast vara omandada või lihtsalt varastada.

Ka keegi Ilp, Kuressaare majavalitsuse töötaja, käis peremeheta jäänud varasid üles kirjutamas. Ta ahnus kasvas kiiremini kui oskus oma tegusid varjata. Riigivara riisumine tuli ilmsiks, Ilp pandi trellide taha. Saaremaalt äraviimisel õnnestus tal põgeneda. Nii sündis pärastsõjaaegne Saaremaa metsavend number üks. Temaga liitusid saarlasest korpuse desertöör, mingi kahtlaste eluviisidega naine ja veel keegi kriminaalkurjategija. Jõuk röövis tavaliselt maakauplusi. Et oma tegevusele poliitilist värvi anda, nue korra vastaste seast toetajaid leida, tapeti kohalikke aktiviste, põletati uusmaasaajate maju. Keerulised ajad ajasid sassi ka inimsuhted. Palju kanti viha, Ilp oli odav palgamõrtsukas, kes pudeli puskari eest võis mõrvata kättenäidatud pere, külavoliniku või komsorgi.

Kuressaares istusid taas uued Saaremaa juhid. Neljakümnenda aasta meeskonnast oli järel vaid Vassili Riis. Pikaajalise põrandaaluse võitluse kõrvale oli tal panna vaid poolteist aastat legaalse töö kogemust. Viimased kolm aastat olid Riisile eriti pikad, peale varjamise ei saanud midagi ette võtta. Nüüd lõpuks võis hakata tööle, seda elu ehitama, mille eest ta kõik oma teadlikud aastad oli võidelnud.

Kui neljakümnendal aastal tulid Pöide punased Kuressaarde uut Saaremaad ehitama, siis nüüd oli kõige tähtsam sõjapurustuste taastamine. Seda ülesannet täitis uus vahetus, enamikus mittesaarlased. Need mehed teadsid teooria järgi, kuidas masse liikvele panna, jälgisid valvsalt, et kõik üritused vastaksid väljakujunenud üleliidulisele standardile. Nende seisukohalt olid võimalikud tegutsemisviisid suuremates mastaapides juba ammu ära proovitud. Igasugune eripära või kõrvalekaldumine kohalikke olusid ning inimeste iseloome arvestades kuulutati vastutööks, mille eest nähti ette karmid karistused.

Uus põlvkond juhte olid energilised ja edasipüüdlikud ametnikud, kes sündimisest saadik harjunud oma selja taga tunnetama suurriiklikku jõudu. Pikka mõtlemist polnud eriti vaja. Kui kiri ütles, määrus nõudis, muutus täidesaatmine pisiasjaks. Peale ülalt tulevate käskude automaatse täitmise muid teid polnudki. Igasuguses omaalgatuses, kohandamises varitses oht sattuda revisionistide või vaenlase agentide kilda.

Uut võimu, selle jõudu kasutasid kiiresti ka need, kes oskasid iga korra ajal end mugavalt sisse seada. Valla

partorgi tasku libistati puskaripudel. Kui vaja läks, lasti lendu laimujutukesi, mis kahtlejatele tõepärastena näisid, valekaebuse esitaja aga tõusis valvsate seltsimeeste ridadesse.

Noori juhte iseloomustas paraku tõsiasi, et nad uskusid sageli kõige pöörasemaidki kaebusi, nägid tonti igal sõnal. Pikaajalise kaasvõitleja võis ühe räpase lausega seada üleöö kahtluse alla, teenekas seltsimees muutus ei tea kust korjatud vihje põhjal otsekohe viimaseks jätiseks. Rasked ajad viisid inimese kõlbelised aktsiad teiste silmis alla: absoluutselt kõik võisid olla reeturid, vaatamata varasematele tegudele. Uskuda ei tohtinud kedagi, ka mitte lihaseid vanemaid, lapsi, õdesid, vendi. Et inimene oli aastakümneid liikumisest aktiivselt osa võtnud, vangis istunud, tagaaetav olnud ja vaid imekombel ellu jäänud, ei lugenud tol korral kõige vähematki. Kui keegi paljast inimlikust õelusest ja kättemaksuhimust sosistas, et selle seltsimehega pole kõik asjad korras, siis need asjad sellest hetkest alates läksidki korrast ära.

Riis vihjas mulle, et pärast sõda tulnud tal korduvalt tõestada, miks ta ellu jäi. Kuigi see asi mind kõvasti huvitas, ei tihanud ma rohkem pärida. Tõenäoliselt uuriti põhjalikult tema salakorterit, kus ta kolm aastat end varjas, küsitleti inimesi, kes teda aitasid. Vastupidist polnud ju võimalik tõestada ka kõige pahatahtlikumate kahtluste korral. Riis tuli segastest aegadest läbi puhta, plekita inimesena. Kõik, mis sai seletatud, vastas tõele, ühtegi kontrollimatut või segaseks jäänud hetke tema loos polnud.

Uue korra esindajad sõitsid neil aastail harilikult trofeemootorrattaga, püstol puusal, automaat külgkorvis. Ilp varitses Riisi, kuid ebaõnnestunult. Vana võitleja ei kartnud metsavendi, kes talle küll mitugi korda valangu järele saatsid. Ta ilmus alati sinna, kus vajati otsustavat sõna, olgu päevavalges või ööpimeduses.

Neljakümne kuuendal aastal valiti Vassili Riis Saare maakonna täitevkomitee esimeheks. See oli kunagine Johan Ellami koht, mille täitis nüüd Ellamite lähedane kaasvõitleja, ellu jäänud Põide mees.

Saue Juhan töötas pärast sõda pikka aega täitevkomitee «Willise» peal. Tavaliselt teavad sohvrid rohkem kui keegi teine asutuse siseelust. Kunsttükk oli muidugi Juhan rääkima panna. Kuid tasapisi ta harjus minuga, sain ikka enam ja enam tema usaldusaluseks.

Ta ütles, et Riis olnud muhe ülemus. Juhan läinud temaga alati meeleldi sõitu. Riis oli sohvrile ju omakandimees, kellega võis rahulikult murdejuttu ajada, ilma neid suuremaa sõnu sekka solkimata.

Mitmed täitevkomitee ja parteikomitee mehed pidanud Riisi liiga flegmaatiliseks. Ta nagu ei olevat jõudnud teistega sammu pidada, vastu võtta uut elutempot, mida nooremad dikteerisid.

Ühel päeval tulnud Tallinnast maakonna täitevkomiteesse rahandusinspektor. Sel ajal olnud kombeks viia pealinna mehi Kuressaare tuntud «Lipsu kõrtsi» lõunale. Viina peale hammustatud suitsuangerjat, aga kui just püügihooaeg polnud, tellitud kaugemalt tulnud kraami — kalamarja.

Kuid rahandusinspektor saabus angerjapüügi hooajal. Talle maitses väga suitsukala, ja et mitte head sakusmenti asjata kulutada, telliti ohtralt ka viina. Inspektor pealinnast muutus varsti sentimentaalseks, kaebas oma rasket saatust, sest oli terve okupatsiooniaja Tallinnas Patarei vanglas istunud. Kui mees enam end pidada ei saanud ja laulma kippus, tirisid võõrustajad ta värske õhu kätte.

«Lipsu kõrtsist» täitevkomiteeni oli paarkümmend meetrit. Sealt väljus parajasti Vassili Riis, kes ootavasse autosse istus ning minema sõitis.

«Kas te teate, kes see mees on?» küsis soolasambana keset tänavat seisma jäänud rahandusinspektor raske keelega.

Ka mitte just päris kained võõrustajad said nalja, sest külaline ilmselt ei tundnud täitevkomitee esimeest. Oodati, mida too Tallinna mees veel välja pakub.

«No-noo. Laske aga käia, ärge asja liiga põnevaks ajage,» õhutasid nad teda takka.

«See mees on Kellassepp!»

«Milline kellassepp?»

«Nii teda hüüti. See mees oli Patareis mu kõrvalkongis. Istus samuti terve okupatsiooniaja. Oli üks ohtlikumaid provokaatoreid. Valvurid rääkisid, et ta oli kellassepp. Iga päev viidi ta linna sakslaste kelli parandama. Aga see oli vaid ettekääne. Tegelikult käis ta gestaapos teiste vangide kohta andmeid andmas.»

Võõrustajad vaatasid teineteisele otsa — kaks olid kuulnud, kolmas rääkinud. Asi ei tohtinud hetkekski saladusse jääda, olgu see nii pöörane kui tahes. Keegi ei hakanud

kaaluma, miks üks vang pidi kõik tööpäevad hommikust õhtuni teiste peale koputama. Kas neid asju ei andnud vangimajas lihtsamini ja operatiivsemalt korraldada? Pealekaebuse loogikat hakatakse harva uurima. Need kaks teadsid täpselt Riisi elulugu. Kuid purjus inimese jutt, öel süüdistus pani kõik unustama.

Informatsioon jõudis pärale, kontroll pandi veel samal õhtul käima. Mitte ühegi asjaga ei andnud tõestada, et Riis oleks okupatsiooni ajal isegi lühikest aega vangis olnud. Tema päevi sai tunnistajate abil kas või ükshaaval üles lugeda. Kõik andmed näitasid, et Riis ei käinud ka mandril, seda enam Tallinnas, vaid püsis need kolm aastat pidevalt oma salakorteris. Need olid vaieldamatud tõsiasjad, mida ei saanud ümber lükata isegi rahandusinspektori väide, et ta tunneb Riisi.

Lõppkokkuvõttes kuulutati pealekaebus valeks, kontroll võeti maha, Riis jäeti rahule. Kuid nii oli asi formaalsest küljest. Öeldakse, et paber kannatab kõik, ta võib teha lõpmata palju head ja veelgi rohkem paha.

Riisi kontrollimise paberid köideti toimikusse, mis läks arhiivi. Vaevalt selle toimiku vastu enam keegi huvi tunneb, sest asi oli sedavõrd absurdne, et ei annaks ainet isegi anekdootideks. Aga kolleegide kahtlusi pole võimalik arhiivi anda. Kui seltsimees ei eksinud ühe asja vastu, siis ei saa ometi kindel olla, et ta ei eksi teise suhtes. Kahtlustuses järelikult ikka midagi oli, kus suitsu seal tuld — ei selliseid inimesi või usaldadå. Oma aatekaaslaste umbusk on aga hullem kui vaenlase vihkamine: see sööb inimest nagu rooste rauda.

Riis võis veel õnnelik olla, et tema vastu esitatud kaebust sai kindlate faktide abil ümber lükata. Maakonna parteikomitee sekretär sattus hoopis halvemasse seisu. Tema oli kirglik jahimees, hulljulge pealekauba, hulkus sageli mööda metsi. Kellelgi tekkis idee, et kui inimene juba metsas käib, siis küllap on tal side ka Ilbi bandega. Süüdistus lasti lahti ühel koosolekul. Kuigi see samas välja naerdi, polnud vastupidist ometi võimalik faktidega tõestada. Ega bandiit tule linna parteisekretäri reputatsiooni kaitsma.

Süüdistus ei pannud taas kedagi juurdlema, miks oli sekretäril, kõrgel isikul vaja abistada metsavenda, kes teda iga hetk võis nurga tagant maha kõmmutada. Kaaslaste silmis oleks mees puhtaks saanud vaid juhul, kui Ilp oleks

ta tapnud. Kuna sekretäril vedas ja ta ei sattunud metsavendadega kokku, siis püsis ka umbusk tema vastu edasi.

Vastastikuste kahtlustuste õhkkonnas ei saanud muidugi edasi töötada. Seepärast tundus Ellami omaaegse kaasvõitleja Vassili Riisi tagasitõmbumine paljudele loomuliku sammuna.

Saue Juhan seletas Riisi lugu poole häälega, nagu olnuks selles midagi keelatut, valgustkartvat. Pidasin seda vana mehe veidruseks, valusast elukogemusest kasvanud küüruks.

Nüüd, öösel linna vahel hulkudes, vihastas mind järsku Juhani rääkimisviis. Ehk need asjad polnud hoopiski nii? Vahest kasutas ta oma pensionipäevi kunagise töökoha musta pesu pesemiseks. Ehk oli pool pinget neis Juhani juttudes sündinud peenraid harides? Inimesi elab ju mitmesuguseid. Ühed on töö juures kukupaid, täidavad alandlikult ülemuste soove, niipea aga, kui nurga taha pääsevad, pistavad kõiki järgemööda mustama.

Kahjuks ei tundnud ma Juhanit nii põhjalikult, et otsustada tema lugude ehtsuse üle. Arvestades, et ta ei pakkunud ise oma meenutusi, vaid need tuli mehelt lausa välja kiskuda, võis uskuda ka nende tõepära. Lobisemishimu järgi võib tavaliselt leida valetajad.

Lõpuks tegid need mõtted mulle nalja — vaat kui kerge on hakata inimest kahtlustama!

Jõudsin oma tuppa kella nelja paiku hommikul. Seina tagant kuuldus ühetoonilist norskamist. Need hääled kõrvalkorterist ei ärritanud enam. Jalutamine ja karge õhk nii väsitas kui ka rahustas. Voodis mõtlesin rambelt, milliseks kujuneb nüüdsest meie vahekord Janekesega. Arutasin, kas minul on naabrinnale seoses eilse peoga midagi ette heita. Asja kainelt võttes polnud mul alust kedagi hukka mõista. Ma ei jõudnud seltskonnaga lihtsalt ühele lainele. Muu, hilisem, oli Janekese enda asi.

Meid ei sidunud ju mingid lubadused ja vaevalt need Janekesę jaoks oleksid kehtinudki. Noorik oli minu vastu igati kena, abivalmis — muud meelde tuletamata. Vahekorras püsis kindel piir, mis meid rahuldas ja millest ilmselt kumbki ei kavatsenud üle astuda. Otsustasin, et järgmisel kokkusaamisel käitun nii, nagu neid «antipulmi» poleks vahepeal olnudki.

XIX

Lahutus ei toonud naabrinna ellu mingeid märgatavaid muutusi. Umbes nädal-poolteist pärast «antipulmi» kutsus ta mind kohvile. Janeke ei teinud teist nägugi. Mind aga vaevas uudishimu: tahtsin teada, millega «antipulm» lõppes, kas mu kahtlustustel tol ööl oli alust, missugused on ta suhted Velloga. Kuid keel ei paindunud küsima. Kartsin, et sellest saaks aimata kadedust, võiksin muutuda nooriku silmis naeruväärseks. Teesklesin püüdlikult ükskõiksust.

Janeke tundis huvi, miks olen viimasel ajal tema vastu nii külm ja tõre. Vabandasin end tööga, püüdsin juttu mujale tüürida. Naabrinna küsis siis otse:

«Ega sa ometi meie viimast pidu pahaks pane?»

«Mis see minusse puutub? Või kas sa kardad, et seal polnud kõik nii, nagu pidanuks olema?»

«Ükski pidu pole kunagi nii, nagu olema peaks. Alguses on kõik kole kohmetud. Kui juua midagi pole, pannakse seda pahaks, asi ei võtagi õiget hoogu sisse. Kui aga trinki jätkub, võetakse seda liiga kiiresti ning liiga palju. Peo lõpp läheb käest ära. Pärast jälle kirumist kui palju.»

Janeke oli pidude alal muidugi professionaal. Ainult mina ei suutnud taibata, miks ta neid ikka ja jälle korraldas, kui lõpptulemus oli ette teada. Antud juhul jäi aga segaseks, kas see jutt pidi mingil viisil lahutuspidu vabandama või filosofeeris ta niisama. Küsisin selguse mõttes:

«Kas sa leppisid oma mehega ära?»

«Ega me riius olnudki. Ma lihtsalt ütlesin, et ei kavatse nunnapõlve pidada, kui tema pool aastat merel on. Niiviisi pole mingit mõtet elada, et iga kuue kuu tagant oled nädal aega mehenaine, sedagi pika maaletulekupeo kõrvalt.»

«Miks sa temaga üldse abiellusid?»

«Ema pärast. Meie pere naised pole mitu põlvkonda mehele saanud. Kui teada tahad, siis nii minu ema kui ka vanaema olid lapsega tüdrukud. Vanaema laskis isegi sellepärast Saaremaalt jalga, sest jutumoorid ei andnud asu. Tahtsin näidata, et meheleminek on meiesugustel siiski võimalik.»

«Kes su vanaema siin linnas ära võlus?»

«Oi, kes neid asju enam teab! Ta lahkus Kuressaarest saksa ajal. Minu ema olla punaste võsuks sõimatud.»

«Miks?»

«Küllap tal nendega siis pistmist oli. Ega minagi rohkem tea.»

«Millal ta sündis?»

«Neljakümnenda märtsis.»

«Mis ta isanimi on?»

«Sünnitunnistuse järgi Leida. Aga kui lubati ka vallaslastel isanimed võtta, sai emast vanaema soovitusel Aleksandri tütar. Ju see nimi vanamemmele nii meeldis, et isegi mind tehti Aleksandri tütreks, kuigi isa õige nimi olevat Viktor.»

«Kas sa oled kunagi kuulnud Aleksander Kuulist?»

«Mingi revolutsionäär. Oli Pöide kandist pärit.»

«Kust sa seda tead?»

«Vanaema rääkis, kui oma noorusaegu meelde tuletas. Olevat tore poiss olnud.»

«Kas vanaema kõneles ka mingil moel oma suhetest Kuuliga? Olid nad head tuttavad?»

«Ei sellest küll juttu polnud.»

«Kuidas ta Kuulist rääkis? Kas sul on midagi meeles?»

«Et oli lõbus poiss, naljamees-tembutegija. Olevat käinud sageli samas seltskonnas kus vanamemmgi.»

«Muud ei midagi?»

«Ei. Kuule, mis sa niimoodi pärid? Tahad minu vanaemale välispassi ajama hakata? Asjata vaev, ta on üle kümne aasta surnud.»

Pärnu-sõidust saadik keerles mul peas üks mõte. Nüüd olin oma oletusele veelgi lisavihjeid saanud. Aga ajaloolasena lubasin endale, et ei tee kunagi ennatlikke järeldusi.

Mulle meenus Aleksander Kuuli elulugu. Janekese pereliini sellega kõrvutades klappisid väga paljud detailid: eelkõige aeg ja koht. Ta vanamemm pakkus ema isa nimeks Aleksandri, isa suri sõja ajal. Lapsepõlves hüüti ema punaste võsuks — järelikult olid isa vaated ümberkaudu tuntud. Puudus veel vaid vanaema «jah» või «ei», et leida Janekesele vanaisa. Kuid peatunnistajaid polnud. Seepärast jäi küsimärk sama kõveraks kui ennegi.

Ehk nii oli isegi parem? Kogu meie tutvuse vältel ei juhtunud ma märkama Janekese huvi esivanemate vastu. Peres, kus meesliin hämarusse jäi, puudus ka naisesivanemate kultus. Janeke ei suutnud meenutada isegi seda, millal ta vanaema suri. Mu naabrinna oli veerev kivi, kes elas vaid oma elu, ja see oli parajasti nii pikk, kui tal

jõudu jätkus. Juurte üle ei tarvitsenud pead murda. Janeke ise polnud mitte kellegi elu jätkuks, ilmselt ei muretsenud ta ka oma elu jätkamise pärast. Talle oli nende kategooriatega mõtlemine jama, tühi targutamine mineviku ja tuleviku ümber, millest kellelgi kasu pole, kuna see vaid segab moodsat inimest.

Ühed on kinni minevikus, püüavad sealt laenatud materjaliga tulevikku ehitada. Teised inimesed jälle ei arutle nende asjade üle üldse. Nende suurim mure on parandada elutingimusi, mis juba niigi head, hankida asju, mida niigi üleliia.

Ajaloolasena langes mu saatuseks urgitseda minevikusündmuste kallal. Kuid ühe asja juurde ei tohi keegi üleliia kauaks pidama jääda. Siis kasvab teema üle pea, töö muutub paigaltammumiseks. Seda kuulsime instituudis ühelt kursuselt teisele minnes, nüüd rääkisin sama juttu oma õpilastele.

Ka Ellamite loole oli aeg kaas peale panna. Ma veel ei teadnud, mis ma nende materjalidega peale hakkan. Kuid tekkis kange tahtmine kõik andmed lõpuks ühtede kaante vahele kõita, eks siis näe, mis tulevik toob.

Õpilastega Pöide kandis kartulit võttes ei pääsenud ma Allale. Nüüd kahetsesin, et olin jätnud Ellamite kodukoha üle vaatamata, tundsin, et seda läheb mulle veel tingimata vaja. Ka Villemi ja Miina viimaste päevade kohta tahtsin mõne asja üle küsida.

Pidin kuidagi Pöidele saama. Pärnu-sõiduga võrreldes oli see muidugi naljaasi. Bussid käisid mitu korda päevas. Aga kui inimesel kord juba on isiklik sohver olnud, tahab ta seda ka edaspidi. Õigustasin oma mugavust sellega, et tahtsin korraga käia nii Kahutsis kui ka Tornimäel, mille vahel oleks üle tunni astumist. Meil kõigil on nüüdsel ajal ju hirmus vähe aega. Autoga aetakse asju hoopis kiiremini.

Janekesel polnud erilist indu mind aidata. Kord segasid teda peod, mida ta ei tohtinud vahele jätta, kord logises midagi auto juures. Nii läks päev päeva järel.

Siis ütles mu kannatus üles, ühel laupäevahommikul läksin otse naabrinna poole. Ettekäändeid väikesest sõidust äraütlemiseks polnud tal seekord lihtne leida, isegi pidusid peetakse pärastlõunal.

«Ligi tund sinna, teine tagasi,» virises Janeke.

«Sealkandis elas kunagi töölislaulik Vassili Mölder. Ta oli nii vaene, et ei jätkunud postmargiraha. Mölder käis

jalgsi oma luuletusi ja kirjatükke linna lehetoimetusse viimas.»

«Mis sa sellega ütelda tahad? Kui sajandi alguses mõni mees sada kilomeetrit jala maha käis, ega me pea seda nüüd hakkama järele ahvima.»

«Tahtsin vaid seletada, et Pöide pole kuigi kaugel, seda maad on jalagi käidud.»

«Oleneb, mis ajal ja millistes tingimustes.»

«Küllap tee pikkus sõltub kõige rohkem tujust.»

Vaidlus oli siiski edasiviiv, sest viimased laused vahetasime juba autos. Pärast «antipulmade» mullistusi saime jälle hästi läbi. Meie vahel polnud enam pinget, vastastikust avastushuvi, leidmisrõõmu, kadedust kolmandate isikute vastu. Uskusin, et tean oma naabrinnast kõik, et ta ei saa mind enam mitte millegagi üllatada.

Muidugi tuli ette ka tujutsemisi. Kuid need sõltusid pigem õhurõhust ja naiste puhul veel mitmest muust teguritst. Püüdsin Janekese meeleoludest üle olla, ta pahurust leevendada, ülemeelikust tagasi tõmmata. Tema pursete ohjeldamine kujunes mul omaette missiooniks, millest õnnestumise korral rahuldust tundsin.

Meile kuulusid olevikuhetked, mis igal ajal võisid minevikku jääda. Kuigi me mõlemad püüdsime rõhutada oma iseseisvust, tundsime ikkagi kindlat vajadust teineteise järele. Tõenäoliselt võis see vahekord katkeda või uue vormi võtta kolmanda isiku sekkumisel. Seni polnud toda kolmandat veel kuskilt näha, igal juhul avalikult mitte, ja me elasime Janekesega nagu ühe pere inimesed.

Kõigepealt sõitsime Kokale Rätsepa-Juuli ehk Juuli Saare juurde. Käisin tema jutul juba sügisel, kuid siis ei osanud veel kõike pärida. Arvasin sel ajal, et uurin Ellamite lugu vaid 44. aasta sügiseni, heal juhul võidukevadeni, mil Miina Venemaalt tagasi tuli ning Alla Villemi elu taas rööbastele läks.

Mehepõlv kestab kolmkümmend aastat. Nähtavasti on tegemist ammu leitud eapiiriga, nüüd leidsin minagi selles arvus maagilist.

Järsku tundus, nagu oleks ajaloosamm umbes kolmkümmend aastat pikk. Sellest värskemad sündmused pole veel ajaloos, vaid on sinna alles laekumas.

Neljakümnendate aastate lõpp, viiekümnendate algus hakkas mitmes seoses päevakorrale tõusma. Märkasin nii ajaloolaste seas kui ka väljaspool neidki kõrgendatud huvi

selle lähiperioodi vastu. Jäi üle vaid soovida, et teistel veaks elavate tunnistajatega rohkem kui minul.

Arhiivipaberilt võib vaid sõrestiku saada, betooni annavad inimesed. Teadsin seda oma kogemuste põhjal. Kuid üle kolmekümne aasta vanustes sündmustes osalejaid on juba raske leida.

Talv oli Juuli Saarele raskelt mõjunud, tervis polnud enam see, mis pool aastat tagasi. Kõik asjad kippusid ununema, mõne lihtsa loo pidin talle sissejuhatuseks ette jutustama.

Juuli oli kodanlikul ajal Allal päiliseks, sai seetõttu nagu pere liikmeks. Tema teadis palju.

Alla Miina läkitas evakuatsioonist tulles vahepeal perenaiseks olnud Õie kohe oma teed. Üle viiekümnese naise kuulmine oli Venemaa-aastatega veelgi halvenenud. Kuid majatöid tegi ta endise tarmuga. Villem kulutas jälle kogu oma energia Alla põldudele. Nüüd sai niimoodi elada, nagu kadunud lapsed unistasid, elada elu, mille eest nad surma läksid. Villem — Vassili Ellam — leidis, et ta oli järsku terves Põide kandis lugupeetud mees, kelle käe surumist pidasid isegi suured ülemused endile auasjaks. Seda austust sai ta eriti tunda fašismiohvrite ümbermatmise ajal, kui Eugenia toodi Põri männikust ja Johan Rangla rabast ning maeti Kuressaare lossi linnusesse.

Linnamäkke oli kaevatud suur auk. Kakssada kaheksateist toorest männilauast punaseks värvitud kirstu lapiti mitmes kihis üksteise peale.

Lipud lehvisid, pasunakoorid mängisid. Nüüd mattis ka Villem oma lapsed nagu kord ja kohus. Kurvastuse nende hukkumise pärast oli ta ammu läbi elanud. Kes teab, ehk tulid tal sel ajal meelde sõnad, mis ta oli pärast kahe viimase lapse tapmist lausunud: «Minu lastele mängivad kord pasunakoorid, nende kalmudele tuuakse lillemäed.» Nüüd läks see täht-tähelt täide.

Pärast raskeid aastaid tajus Villem pärituult lausa igas asjas. Isegi vahepeal kallale tikkunud tõved kadusid. Villem tundis end terve ja reipana, nagu polekski aegade tormid tast üle käinud. Näis, nagu oleks lastelt ebaõiglaselt äravõetud eluaastad antud nüüd Villemile. Kahjuks ei osanud tema, vana mees, neid niimoodi kasutada kui lapsed. Aga saatus tahtis vist vintsutusi kuidagi korvata.

Mis antud, tuli kasulikult ära kulutada. Villem pruulis endiselt üleküla õlled. Kruus ja mees, rohkem polnud vaja,

Alla õllest võttis selline annus pätid püsti. Seda jätkus igale külalisele.

Jälle käis Allal palju võõraid, arutati õllekruusi ümber maailma asju, räägiti, et varsti on Eestimaale kolhoosid tulekul. Nende kohta levisid hirmu- ja õudusjutud. Villem pidi asja täpsemalt teadma, temal viis last selle võimu eest tapetud, andku nüüd seletust. Alla pereisa ei teadnud teistest külameestest rohkemat. Kuid au nõudis, et ta pidi neile midagi rääkima. Villem küll ei osanud ette kujutada, kuidas kolhoosis elatakse, kuid midagi halba ei saanud neis siiski olla: need ju võimuga, mille eest võitlesid tema lapsed. Järelikult pole kolhooside tulekuga midagi karta. Nii ütles lihtne põllumehe loogika. Ta püüdis kruusi ääres, kuidas oskas, neid asju ka teistele külameestele seletada.

Neljakümne üheksandal aastal pidas Alla Villem üheksakümne aasta juubelit. Ta oli sama reibas, sirge rühiga, nagu Kahutsi rahvas Alla peremeest ikka mäletas. Villem pidas endiselt lugu naljast, armastas lõõpida, üheksakümmend eluaastat ei takistanud teda päevakohast lorilaulu tegemast. Paistis, et aastad on üks asi, Villemi elu teine — omavahel neid siduda ei saa. Kui Villem õlle õhutusel oma juubelipäeval tuuri tantsu lõi, ei pannud see kedagi imestama.

Aasta hiljem tehti Kahutsis kolhoos. See hakkas kandma Ellamite nime. Vaat, milleks oli tarvis elada! Villem oli nüüd seltsimees Vassili Ellam Ellamite-nimelisest kolhoosist.

Kus olid nüüd poliitilised politseid, kaitseliitlased, gestaapolased, omakaitselased? Kahju, et nad mättasse löödi või jooksu pääsesid. Villem oleks pannud nad püüne peale istuma ja vahtima, kuidas elab Vassili Ellam Ellamite-nimelises kolhoosis. Paremad kohad püüne peal oleksid saanud Kabuna Miina, konstaabel Turu, Kiideri Juhan, teised mõrtsukad ning äraandjad, et nende silm paremini seletaks.

Kuna ühtegi enam ümberkaudu hulkumas polnud, pruulis Villem taas õlle, mille juures sai mõtelda, minevikku arutada, pakitsevat hinge puhastada.

Üksikmajapidamine paistis viimase nöögina. Ole sa nii vana kui tahes, ikka mine põllule ja heinamaale, ei sinu eest tule keegi tööd ära tegema. Rühma niikaua, kuni jaksad püsti seista, tee tööd haua ääreni. Muretse hommikust õhtuni, kuidas külv, kuidas lõikus, kuidas hein koristatud

saab. Nüüd, kolhoosis, võisid vanad inimesed hinge tõmmata. Tööd pidid nooremad tegema. Vanadel jäi üle vaid toetada targa nõuga.

Endisel peremehel oli aga ütlemist palju, sest neil töötegijatel paistis puuduvat igasugune hool. Alla põllud songiti nii ära, et selle eest oli isegi üle küüru palju anda. Mõisapõlludki tehti omal ajal hoolsamalt, siis kardeti kupja keppi. Nüüd seda polnud, tööline oli ise peremees. Kuid kas tööline oskab põldu harida?

Külas mõistis sel ajal vaevalt keegi ette kujutada põllumajandussaaduste tööstuslikku tootmist. Individuaalselt haritud põllud muutusid järsku ühiskonna omandiks. Oma maa peal, oma hobuse ja oma tööriistadega tegi inimene mitu korda hoolsamalt tööd kui võõral põllul. Et talumehest kolhoosnikku teha, tuli murda isikliku omandi tunne, harjutada teda ühiskondliku omandiga. Sel eesmärgil segati inimesi nagu kaarte, püüti neid meelega panna tööle võõrastele maadele. Ajalooline mälu samastas selle mõisatööga, mida tehti suure sunni all. Kuna sundi aga polnud, valitses kõikjal hooletus ja ükskõiksus. Läks vaja vähemalt ühe põlvkonna jagu aega, et harjuda ühiskondliku omandiga, võtta omaks uus maaharimisfilosoofia.

Kuid Alla Villem elas kollektiviseerimise esimestel aastatel. Teda vihastas nagu paljusid teisigi põliseid põllumehi hoolimatus ja lohakus, mis järsku valla pääsesid. Paistis, et neid mõisa kõie lohistajaid ei häirinud lõõp ega pilge, neile tuli otse, kõige kuraditega tõtt näkku öelda. Alles siis võtsid nad sind kuulda. Kuid järgmisel päeval jätkati jälle vanaviisi.

Vanades talumeestes tekitas võõrastust sõjandusalane sõnavara, mis põllumajandusse kandus. Kuulutati välja jõudude üldmobilisatsioon, loodi külvirinne, räägiti maisikasvatuse strateegiast ja koristustööde taktikast. Isegi see vihastas neid, kui agiteeriti, et mõnel ajal tuleb tavalisest rohkem tööd teha. Ellamitele nagu teistelegi Saaremaa põllumeestele oli läbi sajandite maksnud arusaam, et kui elu nõudis, tehti asi ära: töö hulga ja higi valamise üle ei hädaldanud keegi.

Villem kord kirus, kord õpetas, kuid asi paremaks ei läinud. Ta arutas õllekruusi taga, kas temal tasubki enam kolhoosiellu sekkuda, aastaid nagu üleliia, las nooremad elavad, kuidas tahavad. Aga niipea kui midagi taunimisväärset märkas, ei saanud ta end pidama ja astus vahele.

Allal oli ka kolhooside ajal peaaegu alati õlut. Kui üks tell hakkas lõppema, pruulis Villem kohe järgmise. Suuremad õllelaarid valmisid tähtpäevadeks.

Koka Juuli jutu järgi juhtunud see Villemi üheksakümne neljandal sünnipäeval. Kahutsi külas siis veel elektrit ei olnud. Mehed istunud tagatoas, Villem käinud läbi köögi õlut juurde toomas. Köök olnud pime. Oma seinte vahel liikudes kasutati harva küünalt. Ka Villemil polnud seda õlletoomisel vaja. Võõrad kuulnud köögist järsku kolinat ja kirumist. Villem seletanud pärast külameestele, et kõik puha oma süü — taburet ununenud keset põrandat, selle otsa ta komistanudki ja löönud end vastu pliidinurka ära. Mingit häda ta sellest kukkumisest oma sõnade järgi ei saanud.

Paar nädalat hiljem kaevanud Alla isa Miinale, et külje sees pistab. Miina tahtnud arsti kutsuda, mis aga vana Villemit vihastanud: terve elu jooksul polnud ta arstiabi tarvitanud, ei vajanud seda ka nüüd. Kuid valud külje sees läinud aina hullemaks. Nüüd ei kuulanud Miina enam Villemi juttu ja viinud ta arsti juurde. Selgus, et isa oli kukkunud köögis pliidinurga vastu kaks roiet katki, mille tagajärjel saanud kannatada siseelundid. Arstiabi oli lootusetult hiljaks jäänud.

Alla laste isa Vassili Ellam, Kahutsis tuntud Villemi nime all, suri viiekümne kolmandal aastal. Paljud ümberkaudsed mäletavad tänapäevani Alla peremehe matuseid. Vana kombe kohaselt pandi Villemi kirst puukirikusse Nõmme kalmistu kõrval. Kuid Ellamite isa polnud enam tavaline külamees, tema matusele võis oodata kõrgemaid ülemusi linnast. Kohalikud asjamehed kartsid pühakoja pärast kraesse saada ja puusärk tõsteti kirikust välja. Matusetalitus lükkus mitmetel asjaoludel edasi. Lõpuks hakkas vihma sadama. Külainimesed arvasid, et Villem kannatas oma laste tõttu pärast surmagi.

Miina jäi üksi. Ega temagi enam noor olnud, kuuskümmend juba seljataga. Kõrvakuulmine muutus järjest halvemaks. Muidu polnud tervisel vigagi — isa veri. Aastad muret ei teinud, nüüd oleks kena olnud vanaduspäevi vaikuses ning rahus mööda saata. Ta oli selle igati ära teeninud: nooruses sai õdesid-vendi aidatud, nende eest hoolitsetud, iseenda jaoks jäi vähe aega. Küpses eas tõusis ta Alla perenaiseks, aitas isa nii palju, kui oskas ning suutis.

Ainukese Alla pere lapsena ei osalenud ta poliitikas. Kodus jätkus Miinal kuraasi nagu kõigil teistelgi perekonnaliikmetel, aga ühiskondlikust pealehakkamisest tuli puudu. Kuid keegi pidi koju jääma, teiste eest hoolitsema. Miina oli lihtsaks külanaiseks loodud; milleks tehagi oma loomusele ebatavalist? Peaasi, et inimene ise end hästi tunneks, ja Miinal oligi niimoodi hea.

Talle ei meeldinud suhelda võnnuvõõraste inimestega; kaugemate külaliste ees Miina nagu häbenes või tundis nõutust, teadmata, kuidas olla, mida ütelda, mida neile pakkuda. Veelgi vastumeelsemad olid temale avalikud esinemised. Ta lausa kartis neid. Paar korda tiriti Miina peaaegu väevõimuga rahva ette. Ta pidi rääkima oma õdedest-vendadest. Need olid ehk Alla Miina kõige piinavamad hetked. Kõva kuulmisega eakas naine kaotas mõttelõnga, tundis ainult, et seisis rahvahulga ees nagu mõni väljanäituse asi. Saalist vahiti suhu ja silma, uuriti, kas tal juuksekarvad siledalt pealae vastu hoiavad või on mõni tuust püsti, kas kõik hambad suus või palju neid puudu, arvustati, mis temal, tavalisel külanaisel, seljas või jalas.

Miinale tundus, et kõige rohkem jälgitakse tema juttu. Pöidu-murrakut eluaeg räägitud, nüüd järsku tuli end kirjakeele peale ümber häälestada. Seda mandrikeelt sai vaid mõned korrad varem kuuldud, raamatutest ja ajalehtedest loetud. Iga jutu sisse lipsanud murdesõna tundus matslusena, mis häbilaine üles ajas. Harjumatud ajalehelaused keerasid keele sõlme, need ei kukkunud kuidagi välja, neist ei saanud ka kuulajad aru. Veelgi raskem tundus poliitiline keel. Miina ei osanud sugugi võõrakõlalisi väljendeid, mida kõnemehed nagu käisest puistasid ja uhked olid, et kuulajatel suud lahti jäid ja keegi midagi aru ei saanud. Nagu näha, kasutati esinemistel mingit erilist sõnavara, mille õppimiseks tema liiga vana oli.

Oma õdede-vendade poliitilisest tegevusest Miina palju ei teadnudki. Neid asju hoiti ju salajas, lähedasi inimesi saladustega aga ei koormatud. Seda keelasid ka konspiratsioonireeglid. Nüüd nõuti tema käest mälestusi nende põrandaaluse tegevuse kohta, kangelastegudest, aatelisest kindlameelsusest, tahtejõust, sellest, et nad olid erakordsed inimesed. Miina mõistis publiku ootust, taheti, et ta rõhutaks rohkem armastust just revolutsionääride ja nende kõrgete ideaalide vastu. Kuid niimoodi ta ju ei tundnud! Armastust ei saa välja mõelda, teeselda. See on tunne, mis

vajab ausust. Ja temale olid nad ikka õed-vennad, keda ta abistas ennekõike sellepärast, et nende soontes voolas sama veri.

Miina ei osanud vastata küsimusele «Kuidas toimus Aleksander Ellami kasvamine küpseks ja teadlikuks marksistiks?» Ta võis näiteks rääkida, et Sander armastas väga munakooki. See seisis tal alati meeles, õde käis neid sageli viimas isegi Sandri viimasesse salakorterisse Kapra küla Aadul. Ta võis jutustada, kuidas nad Mariga koos tikkisid, kuidas Johan ja Anton ema tagant koorepurgi virutasid ja selle eest tema käest vitsa said, kuidas Senna jalga raviti, või ka sellest, et nooremale õele ja Alla pesamunale meeldis kangesti pannkooke teha. Nüüd oli ta maetud linnusesse. Teistele võis Senna paista inimesena, kes püsis kindlameelsena ning läks idee eest surma, temale jäi ta aga nooremaks õeks, kes ülekohtuselt maha tapeti. Võõraste inimeste silmis võib surma veel kuidagi ülistada, omastele pole aga mingit lohutust. Perekonnaliikme kaotus on lõpmata valus ja kurb.

Miina tundis, et temast pole kõnemeest. Ta rääkis kuidagi teisiti, kui oleks vaja olnud. Tema meelest need esinemised ei sobinud nagu kokku õdede-vendade ametliku mälestusega. Ta loobus ja tõmbus koduseinte vahele.

Kuid ka siin ei saanud Miina rahu. Aeg läks edasi. Sõja-aastad jäid aina kaugemale. Pikkamööda taastati purustatu, elu võttis jälle inimväärikad jooned. Jäi aega ka minevikule mõelda. Ellamite pere saatus hakkas paljusid huvitama.

Ümberkaudsetes koolides otsustati neid sündmusi põhjalikult uurida, andmeid vajasid üliõpilased, ajakirjanikud, muuseumitöötajad.

Miina, kes igatses rahu, eelkõige rahu mälestustest, pidi mõnikord hommikust õhtuni seletusi andma. Mitte keegi ei mõistnud, et temalt, kes ta selle kõik oli läbi elanud, nõudis see suuri pingutusi. Küsijad olid ju võõrad, kellele ei läinud üldse korda Alla pere traagika, neid huvitas üksnes õnnetusest sündinud kangelasteo väline hiilgus.

Miinal aga kerkisid iga meenutuse ajal õde-vennad uuesti elavatena silmade ette, iga kord valgusid need vett täis, kui pidi rääkima talle kallite inimeste viimastest päevadest. Kuid küsijad võtsid Miinat kui ühiskonna omandit, kes pidi tegema seda, mis temalt parajasti nõuti. Tema tunded ei läinud kellelegi korda. Mõni tuli sellise näoga,

nagu peaks Miinal üldse hea meel olema, et saab neist asjadest rääkida. See pidi olema auasi ühiskonna ees, ta pidi olema õnnelik, et on sellisele positsioonile tõusnud.

Vahel muutusid need küsitlused lausa ülekuulamisteks, kus avaldati kahtlust tema sõnade siiruse suhtes, mindi isegi jämedaks. Teinekord jälle sai neist mingi võõraste inimeste haletsus, võlts taganutmine. Küsiti seda, mis sülg parajasti suhu tõi, lausa urgitseti nende pere intiimelu kallal. Kui Miina oli asja lihtsalt ja selgelt, ilma ilustamata ära rääkinud, väitis küsija järsku, et see polnud nii, vaid hoopis teisiti, ning rääkis sama jutu koos kõikvõimalike omapoolsete lisandite ning poliitiliste võõrsõnadega talle tagasi.

Pikapeale hakkas see Miinat ikka enam ja enam ärritama. Ta polnud elus valetanud, aga nüüd taheti temast suure austuse tungil valetaja teha. Tema tõde, mis otse elust võetud, polnud enam mingi tõde, küsijad pidasid oma arusaamasid paremaks.

Miina igatses elada järelejäänud päevad rahus. Ta ei tahtnud kellegi pealekäimisel viibida hommikust õhtuni mälestustes, elada üha uuesti ja uuesti üle neid jubedaid aegu, mis suuremal osal inimestel ammu lõplikult seljataga, mida paljud kippusid juba unustamagi.

Miina püüdis igasugustest küsijatest ja läbisõitjatest kõrvale hoida. Ikka harvemini pääses temaga rääkima. Ta oli viimastel aastatel õppinud, et avameelset, südamest tulevat juttu võib usaldada vaid üksikutele. Juhtus sedagi, et mõni häbematu tungis lausa jõuga Allale. Siis pidi kontvõõras leppima perenaise teravate sõnadega, ta visati välja. Nii polnud küll kunagi Allal kombeks olnud, kuid enesekaitseks tuli kasutada selliseidki võtteid. Viimastel aastatel aitasid lähemad sõbrad valvata tema meelerahu.

Melania Ellam suri 1963. aastal. Ta elas vaid kümme aastat isast kauem, kuid jõudis ikkagi seitsmekümnendasse eluaastasse. Ta lubas sugulastele suure juubelipeo teha, naeris, et vanatüdruku asi, pulmad pidamata ja ei tea kuidas need matusedki ilma tema keetmata-küpsetamata välja kukuvad. Veel surmaeelsel päeval käis Miina Mari hauda korrastamas, mulla tassimisest ta rabanduse saigi. Miina oli Alla kuuest lapsest ainuke, kes vanaks sai ja loomulikku surma suri. Temaga lõppes Allalt Ellamite suguvõsa.

Kolhoos andis tühjaks jäänud maja mitmele oma töölisele üürile. Kuuekümnendatel aastatel ehitati maarahvale

veel vähe uusi kortereid. Seepärast kasutati ära kõik võimalused. Olude paranedes kolisid töölised parematesse majadesse. Kuna paljud olid ilma juurteta, rändavad inimesed, siis loomi nad ei pidanud. Suurem jagu Alla kõrvalhoonetest jäi kasutamata ja langes ajapikku sisse.

Saare Juuli ütlemist mööda pidid nüüd veel püsti olema vaid Alla elumaja ning puukuur.

XX

«See mutt rääkis täitsa põnevat juttu,» ütles Janeke, kui olime autosse istunud.

Ta süütas sigareti. Mulle meeldis, et Janeke oli Juuli Saare vastu nii suurt respekti tundnud, et ei püüdnudki vanainimese juures suitsetama hakata. Täna ilmutas naabrinna esimest korda minu harrastuse vastu huvi, pakkus end tuppa kaasa. Muidu armastas ta autos oodata, kus stereoraadio ja kassetimängija vaheldumisi üürgasid.

«Ajalugu on alati huvitav,» vastasin Janekesele uhkusega oma elukutse üle.

«Kas Riis ka nii põnevalt rääkis?»

«Muidugi, võib-olla veel pareminigi.»

«Huvitav, ma poleks kunagi arvanud, et vanaema juttu võiks kellelegi vaja minna. Koolis tambiti ainult aastaarve. Minule need küll meelde ei jäänud. Sellepärast ei seedi ajalugu tänapäevani,» tunnistas Janeke.

Tundus, nagu oleks Janekest tema sugupuu ettevaatlik uurimine kuidagi puudutanud. Ehk hakkas ta midagi kahtlustama, kui pool-lõõpides küsis, miks ma tema esivanemate üle pärin. Võib-olla kipitas naabrinnal endalgi süda, et ta ei tundnud oma suguvõsa meesliini. Tal polnud lihtsalt kombeks oma muresid teistele näidata. Inimesed käitusvad ju erinevates olukordades isemoodi. Otsustasin Janekese meelerahu huvides Kuuli hüpoteesist enam mitte rääkida — seda asja ei saanud enam niikuinii tõestada. Jälle üks lugu, mis aja hämarusse kaob.

Teel Koka Juuli juurest Allale oli Janeke ebatavaliselt tõsine, nagu oleks ta järsku ümber sündinud. Kujutlesin, et nüüdsest peale Janeke ongi teine. Inimesed ju muutu-

vad sageli, mõne sündmuse tõukel saab üleöö nunnakommetega naisest igavene lõhverdis, endisest seltsilinnust aga tõsimeelne inimene. Võib-olla oli Janekesegi lullitamise aeg seljataha jäämas, ehk kavatses ta hakata eluga tõsisemaid plaane pidama? Küllap toetaksin teda selles asjas igapidi.

Alla väravataguse olid roomiktraktorid kole poriseks pööranud. Värava mõistet kasutasin oma mõttes tinglikult, sest pereõue piirdeaed vist kadus siit juba aastate eest. Ärklikorrusega roheliseks värvitud maja seisis külavaheteest paarkümmend meetrit eemal. Ilmselt samad roomikud olid keeranud ka Alla õue mullavallideks ja porilompideks, millest üle andis meil maja juurde hüpelda.

Otse ukse ees kasvas kõrge vaher — kindlasti Ellamite ajast. Nende istutatud pidid olema ka vanad ja kõrged sirelipõõsad. Õitsemise ajal võis siin veel nüüdki ilus olla. Ukse kõrval torkas silma tuhmiks tõmbunud memoriaaltahvel: «Selles majas elas kodanliku võimu päevil Saaremaa töörahva revolutsioonilise võitluse juhtide Ellamite perekond.»

Alla talu aknaraamidelt oli värv ammu kustunud, irvakil nurgatappide vahelt tuiskasid lumi ja vihm arvatavasti tuppa. Maja seinavooderdise lauad püsisid veel paigal, kuid ilmselt mitte kauaks. Kunagi oli see kindlasti silmatorkavalt kaunis ja korras maja. Elamust eemal asus puukuur, mis reetis, et selle ehitusmaterjaliks oli kasutatud lagunevaid kõrvalhooneid.

Alla ainukese ning korras uusehitisena ilutses puukuuri kõrval viltuse katusega kemmerg. Millegipärast tumepruuniks värvitud majake oli püstitatud erilise hoolega. Mälestusmärk Alla viimase üürniku ilumeelele kumas läbi raagus puude küla keskele.

Vaatasin elumaja aknast sisse. Ülaltpoolt paistis hele laik. Kui silmad hämarusega harjusid, nägin, et see oli valgus, mis läbi katuse langes. Järelikult polnud vahelagesid enam ollagi. Ka katus sadas läbi.

Mõtlesin taas viimasele üürnikule. Kui üks tuba hakkas läbi tilkuma, kas ta kolis siis lihtsalt teise?

Kuulsin külarahvalt, et siin elas meesisik oma kolmeliikmelise perega. Räägitakse, et vaatamata memoriaaltahvlile, ei teadnud ta, kes selles majas varem elasid. See teda ei loksutanudki. Kolhoos andis siin perele ulualuse, tema aga kirjutas avaldusi elamistingimuste parandamise kohta.

Lõpuks, kui vahelagi ühes toas sisse kukkus, antigi talle uues majas korter. Mees tundis rahuldust, et õnnestus Alla avariiohtlikku olukorda viia, sest nii anti talle korter koos vannitoa, keskküttе ja teiste mugavustega. Vana maja korrastades, mehetööd tehes poleks ta kunagi nii kaugele jõudnud. Need üürnikud vihkasid Allat kogu perega.

Varakevadiselt kõle mulluse kuluga õu ja lagunev maja tekitasid ängistust. Ka Janeke tundis vist sama: ta seisis Alla trepil, käed teksaste tagataskutes, kulm kipras.

«Kas sõidame?» ilmutas naabrinna kärsitust. «Ega siin vist kauem olla pole küll mõtet.»

Ta pistis külatänaval sellise hooga kihutama, et pori pritsis vastu aknaklaase.

Nüüd oli Alla lihtsalt lagunev peremeheta maja keset Kahutsi küla. Kas heaolu saavutatakse üksnes vana unustades või unustatakse heaolus vana? Milliseid kõrvalnähte sünnitab majanduslik areng, kas inimesed ei suuda neid kuidagi vältida?

«Mina panen selle maja korda.»

«Mismoodi?» küsis Janeke pilku teelt pööramata. Tal oli vist mu ehitajavõimetest oma arvamus.

«Käin niikaua mööda ülemusi, kuni asjad aetud. See on ju tähtis, kurat võtaks.»

«Saad vastu nina,» ütles Janeke rahulikult.

«Mille eest? Ma tahaks näha, kes hakkab mulle vastu vaidlema. Küllap mina ka midagi tean.»

«Elame-näeme.» Tegu oli niinimetatud praktilise asjaga, mida Janeke minust kindlasti paremini jagas.

Mul puudus kahjuks igasugune asjaajamise või protsessimise praktika. Kujutlesin vaid raamatute põhjal, et õigus võidab alati. Kui ainult teave õigesse kohta jõuab, parandatakse viga viivitamatult.

Sõit, mis pidi kogu Ellamite loole punkti panema, keeras mind niivõrd üles, et tahtsin lausa iga asja peale karjuda. Mind ärritas nii Janekese vaikiv suitsetamine rooli taga kui ka pärastine üleõla pobisemine: «Pean nüüd sünnipäevale minema.»

Jäin end raevus üksinda praadima. Tegevust otsides korjasin oma kööktoas kokku kõik paberid, mis puudutasid Ellameid. Neid sai soliidne mapitäis. Lõpule jõudnud tööd vaadates tekkisid vastandlikud tunded. Meenus otsimisärevus, leidmisrõõm. Hakkas kuidagi kurb, et see kõik muutus järsku minevikuks.

Võimalusi jätkata uurimist oli muidugi palju ja mitmesuguseid. Esialgu otsustasin Ellamite mapi riiulile jätta. Lootsin, et aja jooksul tekivad kindlamad perspektiivid.

Vaatasin pruune pappkaasi. Need olid sama kõledalt tühjad kui varakevadine Alla õu; midagi pidi siiski esiküljele kirjutama. Aga pea oli nii tühi, et ei tulnud ühtegi ideed.

Naaberkorteri uks kolksatas. Janeke vist jõudis sünnipäevalt tagasi. Sellest oli palju aega, kui viimati tema pool käisin. Nüüd tekkis järsku soov minna, enam ei jaksanud mõtelda, tühja peaga hakkas üksindus rõhuma. Midagi jäi nagu Alla õuelt külge, tuli kaasa. Tõstsin juba käe, et anda kolksuga vastu seina naabrinnale oma tulekust märku, aga siis kuulsin kõrvalkorterist kaht häält.

Janekesel oli külaline, keegi jõudis minust ette. Ei selle inimesega saanud küll kunagi arvestada. Hingepõhjani nördinud, kibedusklomp kurgus, heitsin magama. Naaberkorteris hakkas üürgama magnetofon. Nüüd olid nad ilmselt juba piisavalt «trinkinud». Et muu naabrit ei häiriks, pandi müramasinad tööle. Keerasin ühelt küljelt teisele, maki röökimine seina taga ei lasknud mõtelda ega uinuda. Mitu korda kerkis rusikas, et vastu seina kloppida, aga talitsesin end siiski. Kartsin, et Janeke võiks minust valesti aru saada. Mul ei jätkunud praegu lihtsalt energiat, et hakata temaga eetika teemadel väitlema. Ja kes teab, mida mõtleb ning kuidas käitub too järjekordne «sõber».

Ärgates oli mu esimene mõte Alla. Tundsin selle pere ees võlga. Võitlus Ellamite kodu eest oleks aidanud seda mingil määral korvata. Aga ka ilma selleta oleksin asjasse nii või teisiti sekkunud.

Uskudes oma missiooni tähtsusesse, otsustasin tegutsemisõhinas otsejoones minna ülemuse juurde, ütelda talle, mis ma asjast arvan, nõuda, et õiglus seataks jalule ja Alla tehtaks viivitamatult korda.

Ma ei saanud enam hetkegi viivitada. Plaan oli tekkinud käigult, nüüd tuli see realiseerida. Kujutlesin, kuidas ma esitan oma nõudmisi, löön, kui vaja, rusika vastu lauda — olin nii ühes filmis näinud. Enne ma tema kabinetist ei lahku, kui kord saab jalule seatud.

Sekretäri toas muutusin siiski viisakaks koolmeistriks tagasi ja küsisin, kas tohin ülemuse juurde minna.

«Keda ma võin teatada?»

Ta muidugi teadis, kes ma olen, väikelinnas tunnevad ju

kõik inimesed üksteist nägupidi. Kuid sekretär käitus vastavalt eeskirjadele, see pidi säilitama aupaklik-ametliku õhkkonna.

Neiu tuli tippival sammul nagu koolisõiduhobune kahekordse uksega kabinetist ja teatas rahuloleva muigega, et kui ma teisiti ei või, siis tulgu järgmine päev kell kaks.

«Mis küsimuses te üldse vastuvõttu taotlete?» Ta vist oli saanud korralduse see järele uurida.

«Ühiskondlikes asjades.»

«Hoiatan juba ette, et korteriküsimusi ta ei lahenda. Ehk täpsustate, võin edasi rääkida.»

See ajas hinge täis. Ka tollel, kõige rohkem minuvanusel neiul helkis silmis mingi võimuteras, millega funktsionäärid end sageli teistest inimestest eraldavad. Püüdes rõhutada armulikku vastutulekut, nautis ta oma üleolekut.

«Tulen parem ise tagasi,» laususin ennast talitsedes. Nii see tavaliselt käib: ülemus istub klaastornis, lakitud küünega linnuke, loll nagu lauajalg, ajab asju.

Vastuvõtt järgmisel päeval oli määratud minu ajalootunnile. Ma ei tahtnud, et direktor Ning neist asjadest teada saaks. Asendusõpetajat polnud kuskilt võtta. Aga väljapääs tuli leida. Õnneks oli tegu minu oma klassiga. Andsin neile ülesande lugeda järgmist peatükki ja vabandasin klassi ees, et pean korraks linnas käima. Teadsin, et avalikustamine aitab klassis korda hoida.

Ma ei olnud direktori eest veel midagi varjanud. Esmakordne salatsemine tegi närviliseks. Tundsin end kui seaduserikkuja. Jõudsin ettenähtust varem sekretärituppa. Neiu peatas hetkeks kirjutusmasina klõbistamise, et üle õla öelda:

«Täna ei tasu teil küll ootama jääda. Tal on Tallinnast tähtis külaline.»

«Millal on lootust siis Tema Hiilguse jutule pääseda?»

«Soovitaksin teil oma väljenditega ettevaatlikum olla.» Minu ütlemine oli sekretärineiut solvanud. «Mõelge korralikult läbi, mida soovite, ja tulge homme — näiteks kell neli.»

«Mul on tunnid. Kas ei saaks mõnel muul ajal?»

«Ei näe võimalust,» oli lühike vastus.

Kibestumiseks ei jätkunud aega. Pistsin jooksu, et enne tunni lõppu tagasi klassi jõuda, järgmisel päeval aga ootas mind samasugune popitegemine. Mida õpilased mi-

nust niimoodi arvavad, mida ütleb Ning, kui asi tema kõrvu ulatub? Ühest küljest kasvas süütunne kooli ees, teisest aga nördimus ülemuse vastu.

Esimesel katsel jutule pääsenuna oleksin talle ehk öelnud teravusi, mida rohkem aga sinna üritasin, seda taltsamaks jäin. Oma lauseid eelnevalt valmis seades tekkis endalgi kartus, et algatus muutub pikapeale armetuks virisemiseks, mida on raske mõista, rääkimata, et sellest tulu oleks.

Lõpuks avanesid minu ees kõrged uksed. Ülemus istus avaras toas, selja taga mosaiik purjekate, pukktuulikute ja kaluritega. Kabineti põrand oli nii paksu vaipkatte all, et üle läve astudes kadus mu sammude kõla, mis mind veelgi ebakindlamaks tegi. Muutusin järsku nagu vaimuks.

Läikiva laua taga, millel seisid vaid kalender ja kirjaplokk, istus pastapliiatsit sõrmede vahel keerutades tumedate prillidega neljakümnendates eluaastates mees. Ülemusel oli erakordselt punane näonahk, mis jättis mulje, nagu oleks ta pidevalt raevus. Piilusin segaduses ringi, unustades kogu oma kuraasi. Märkasin pikal laual suurt kristallvaasi lilledega, kalleid toole ümber laua, väikest lauda telefonidega tema parema käe all.

Sain endast lõpuks «tere» välja pigistada. Ma ei märganud, kas see vastu võeti, ka iste pakkumist ei juhtunud kuulma. Kohe tuli aga nagu lindilt:

«Kui korteri asjus, siis eksisite aadressiga. Ka õpilaste ekskursioonirahadega ma ei tegele. Räägin neis küsimustes vaid kooli direktoriga.»

Pidin end natuke koguma. Istusin siiski toolile tema laua ees.

«Olen ajalooõpetaja,» alustasin, kuid ta torkas jalamaid vahele:

«Ma tean seda; mis siis?»

«Olen ajalooõpetaja,» alustasin kangekaelselt uuesti. «Tunnen muret ajalooliste mälestusmärkide pärast. Tulin teile meelde tuletama, et Ellamite kodumaja on avariiolukorras. See vajab viivitamatult remonti.»

«Kelle ülesandel te tulite siia, keda te esindate?»

«Esindan iseennast ja tulin südametunnistuse ülesandel.»

«Ma pole küll kohustatud igaühele eraldi vastama, aga kui te juba siin olete, siis võin öelda, et selle küsimusega

tegeldakse. Maja on, ausalt öeldes, käest ära, isegi sedavõrd, et asjatundjate arvates on lihtsam uus ehitada kui vana parandada.»

«Kas siis ehitatakse kohe uus?» küsisin endalegi ootamatult kaunis totralt.

«Ega see asi nii üks-kaks-kolm käi, eks ole. Kõigepealt tuleb koostada projekt, pärast seda eelarve, siis võetakse objekt plaani, mis nõuab mitmetes instantsides kinnitamist. Te võib-olla olete liiga noor ja seepärast puudub asjast ettekujutus,» jätkas ülemus isalikult. «Meil siin on peale vanade majade remontimise nagu muudki tegemist, eks ole. Ennekõike on päevakorras tootmisplaanide täitmine, efektiivsuse suurendamine, tööviljakuse tõstmine, üleplaaniliste kohustuste võtmine. Sellest anname iga päev aru. Neist näitajatest sõltub ka minu töö hindamine. Teie olete esimene, kes tuleb ühe vana objekti remondi ultimaatumiga.»

«Alla pole lihtsalt vana maja,» ütlesin. Mu hääl võttis ebaloomulikke noote nagu murdeeas.

«Tean, tean. See läheb koduloomuuseumi summadest. Ega rahapuudust suurt olegi, puuduvad ainult inimesed, eks ole. Kuid neid pole kuskilt võtta. Kõigepealt ikka tootmishooned. Aga ka lasteaedu, sööklaid, muid olmeobjekte ei saa teisele kohale jätta. Siis ei tule ka töötegijaid. Surnud ring, nagu näete.»

«Kas siis tõesti peab kaduma mälestus neist inimestest, kes sellele elule aluse panid, vaid põhjusel, et suures tootmistegevuses ja rikkusi luues ei ole meil enam nende jaoks aega?»

«Demagoogiaga ei saavutata midagi, kallis seltsimees. Püüdsin teile asja kannatlikult selgeks teha. Mõistke seda, kuidas ise heaks arvate. Üldse oleks parem, kui igaüks tegeleks oma asjadega. Palun vabandust, kuid minu aeg on väga piiratud,» ütles ta külmviisakalt püsti tõustes. Audients oli läbi.

Mida ma sellega saavutasin, ei oska ka ise öelda. Sain ehk natuke targemaks? Janekesel oli ikka õigus, kui ta naeris minu eestkostjarolli välja. Jälle pakitses hinges protest. Otsustasin, et seda asja ma niimoodi ei jäta. Ellamite võlale lisaks tekkis nüüd kange tahtmine endast ülemusele märku anda, kõigutada tema betoonimaitselisi tõdesid.

Ilmselt siin ei saanud ma Alla heaks midagi teha. Tuli

minna parteikomiteesse, kui vaja, kas või mandrile abi otsima, kirjutada mõnda lehte — võimalusi leidus rohkesti. Asi tahtis põhjalikku kaalumist.

Lonkisin tagasi koolimajja. Seal ootasid mind kära täis koridorid, teised õpetajad, kuigi ma ei kavatsenud praegu hakata neile südant puistama. Koridoris tuli mulle vastu korrapidaja-tüdrukutirts.

«Direktor palub teid oma kabinetti.» Laps tegi ilusa kniksu ja läks patsipaelte lehvides edasi. Janeke oli vist ka kunagi selline, mõtlesin tahtmatult.

Mu sidesõna-nimeline direktor istus pooleldi tahutud raidkujuna laua taga. Ta väike pea jämeda kaela otsas meenutas esimesel pilgul kummulikeeratud ämbrit.

«Võta istet! Kuidas läheb?» küsis Ning ennast pööramata.

«Tänan, pole viga,» venitasin äraootavalt.

«Kuidas klassil läheb?»

«Vist enam-vähem normaalselt.»

«Miks vist? Kas sa siis ei tea või pole sul viimasel ajal olnud mahti oma klassis käiagi? Enne olid Juuditi sabas, või kuidas tolle titepreili nimi oligi, poe kas või piinlikkuse pärast põõsasse, nüüd oled hakanud maailma parandama. Mis sa ise selle kohta ütled?»

Ilmselt oli Ningil kõik algusest lõpuni teada, milleks siis veel minul tarvis asja ümber jutustada.

«Mis mul ikka öelda, arvan, et täitsin oma kodanikukohust.»

«Poisikesekohust, muud nime ei oska sellele tembule anda. Või tema läheb minu selja taga ülemusi ründama! Või tema otsustab kõik juba ise, endal kõrvatagused alles märjad. Mina muudkui klaarigu, vastutagu. Kas sa tead, et selle käigu pärast võib nüüd terve kooli kapremont vastu taevast lennata?»

«Kõiki asju ei või inimene ometi teada. Toimisin nii, nagu südametunnistus käskis. Pealegi ei remondi koole minu arvates mitte üks ülemus, vaid seda finantseerib meie riik.»

«No nüüd ütlesid küll tarkuse välja — laps mis laps! Ja mina veel sügisel arvasin, et saan endale mehepoja. Oleksid sa veel vaikne naiivik, oleks pool häda. Aga sina kooberdad linna mööda, muudkui mina ja mina. Sellega elus kaugele ei jõua. Minule aga hõõrutakse nina alla, et meie kooli inimene, küllap me kõik tema taga oleme.»

«Miks te siis ei ole?»

Arvasin, et minu vaheküsimus paneb Sidesõna hoopis plahvatama, kuid ta oskas end valitseda. Mitte asjata ei pidanud Ning direktoriametit.

«Ega ühe mehe pärast pea veel terve kollektiiv debiilseks muutuma,» lausus ta sarkastiliselt. Et mina debiilik olin, ei vajanud ilmselt enam pikemat tõestust.

«Ma armastan sellistel teemadel vaid üks kord rääkida,» teatas direktor. «Olgu sulle lõplikult selge, et jääb üle vaid kaks võimalust: kas vastuvaidlematult minu nõudeid täita, iga samm alati kooskõlastada, kuni meie majas töötad, või siis ... jalga lasta, et mitte teistele pahandusi kaela tõmmata. Nii palju tuleb ka sinul elust aru saada. See on kõik.»

Ühest ülemusest piisab täielikult, aga kui neid kaks tükki sinust lühikese aja jooksul üle sõidab, siis on tunne, nagu oleksid korraga pikuti ja põigiti traktori alla jäänud. Ma ei tahtnud enam õpetajate tuppa minna, võimalik kohtumine kolleegidega oli vastumeelne. Suundusin peaaegu külg ees õpetajate garderoobi mantlit võtma.

Riietehoiu uksel põrkasin kokku ühe tüdrukuga. Kuidagi hirmus tuttav paistis ta minule. Silmade ees virvendas veel Ningi püramiidjas kuju, pealegi oli siin hämar, seepärast taipasin aeglaselt.

«Saarepiiga!» käis nagu välk minust läbi.

«Oled sina ka veel olemas?» ütles ta oma tuntud terelause.

«Mis saatus sind siia tõi?»

«Tavaline. Käisin vanas koolis vanu tuttavaid vaatamas.»

Tahtsin küsida, kas tal on vahepeal juba palju lapsi sündinud, sest ilma nendeta ei kujutanud ma piigat eraelus ette, kuid pärisin hoopis selle asemel:

«Kuidas sinu Valdur elab?»

«Juba mitu kuud ei tea. Niipea kui lahku läksime, nii ta minema sõitis.»

Lahus? Miks? Millal? Siis ta ei hakanudki sellele mehele lapsi sünnitama, läks hoopis lahku! Seda on küll paha tunnistada, aga mu tuju tõusis. Vaatamata äsjastele ebameeldivustele, läks süda kohe kergemaks.

Püüdsin seda Piiga eest varjata, juhtides jutu teisele teemale.

«Kuidas sul koolis läheb?»

«Pole viga, aga kodust kaugevõitu. Vanemad jäävad vanaks. Igatsen kohta Saaremaale.»

«Nii et sinust ei saagi leelotajat?»

«Ega see veel leelotamist sega,» naeris Piiga instituudipäevade naeru.

«Kuradi päralt, hirmus palju oleks tarvis kõnelda,» tunnistasin Piigale.

«Mul sama igatsus,» vastas ta siiralt. «Kuid täna ei saa, pean bussi peale jõudma, et maale sõita. Lähen homme Kingissepast viimase lennukiga. Tulen lõuna paiku linna. Saame siis kokku.»

«Tulen sulle bussile vastu.»

«Kena on.»

Tahtsin võimalikult kaua jalutada värske õhu käes. Tegin ringi ümber lossi, siis läksin koju. Märkasin oma silgutünnidest jalgadega kirjutuslaual pruuni mappi, millesse olin paar päeva tagasi kogunud kõik selle looga seotud paberid. Ehk peitus seal mu elutöö teema? Mapi kaas oli endiselt tühi. Hakkasin mõtlema, mida sinna kirjutada.

Энн Крээм
ДВА РИТМА. Роман
На эстонском языке
Художник-оформитель А. Тали
Таллин, изд-во «Ээсти раамат»

Toimetaja J. Hallas. Kunstiline toimetaja M. Raid
Tehniline toimetaja R. Lillema. Korrektorid R. Turu ja U. Ojango
ИБ № 6492. Laduda antud 21. 01. 87. Trükkida antud 09. 03. 87
MB-00887. Formaat 84×108/32. Trükipaber nr. 1. Kiri: literaturnaja. Kõrgtrükk.
Trükipoognaid 7,0. Tingtrükipoognaid 11,76.
Tingvärvitõmmiseid 12,36. Arvestuspoognaid 12,65.
Trükiarv 20 000.
Tellimus nr. 148. Hind 95 kop.
Kirjastus «Eesti Raamat», 200090, Tallinn, Pärnu mnt. 10.
Trükikoda «Ühiselu», 200001, Tallinn, Pikk 40/42.

Kreem, E.

K 73 Kaks rütmi. — Tln.: Eesti Raamat, 1987. — 224 lk.

Minategelane suunatakse Saaremaale ajalooõpetajaks. Väheste elukogemustega noormees tunneb esimest korda iseseisvuse rõõme ja muresid. Tekib konflikt ülemusega, arenevad suhted nägusa meremehenaise Janekesega... Ajutiste minnalaskmismeeleolude kiuste keskendub peategelane teadustööle — hakkab uurima Saaremaa revolutsionääride Ellamite perekonnaga seotud ülipõnevaid materjale.
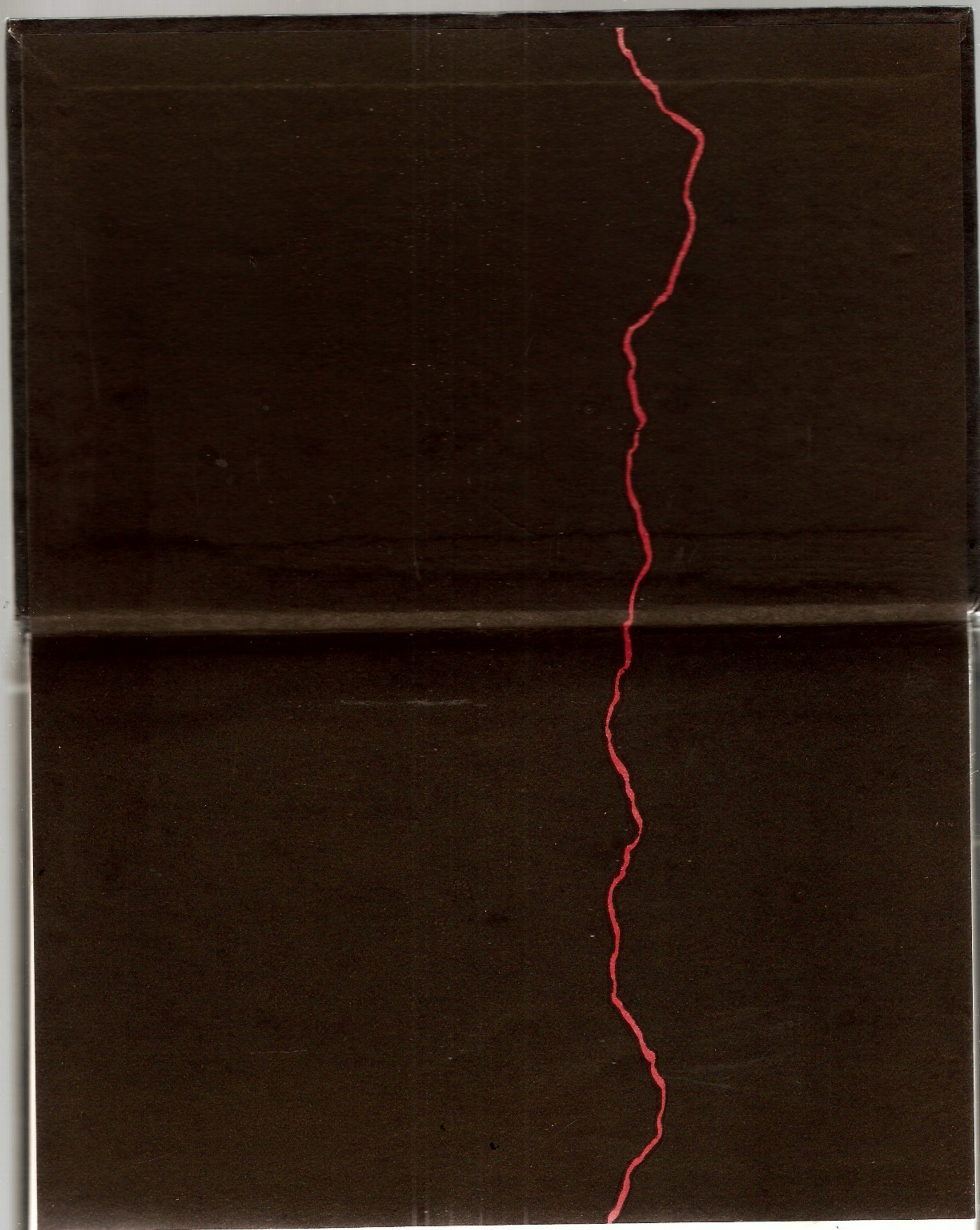
K $\frac{4702700200—364}{901(15)—87}$ TL—4—9—87 84.3E